26953

RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

KNJIGA 245

RAZREDA HISTORIČKO-FILOLOGIČKOGA I
FILOZOFIČKO-JURIDIČKOGA

109

U ZAGREBU 1933
TISAK NADBISKUPSKE TISKARE

BIBLIOTEKA
HRVATSKOG NARODNOG KAZALIŠTA
U ZAGREBU
2048 / g. 1960.

Sadržaj

Strana

Dr. Franjo Fancev: Nova poezija Splićanina Marka Marulića . . . 1

Dr. A. Musić: Grčki iterativni preteriti s *ăv* i slavenski iterativni kondicional 73

Dr. Antun Barac: Mirko Bogović 88

Dr. Albert Bazala: Svijet i život u perspektivi fizikalnoga racionalizma. O tristagodišnjici rođenja Bar. Spinoze (1632) 173

A. A. Olesnicki: Bezimeni turski ljetopisac o bojevima Turaka sa Hrvatima godina 1491 i 1493 210

Nova poezija Splićanina Marka Marulića

Prilog za reviziju bibliografije njegovih hrvatskih djela

(Sa 6 faksimila)

Raspravio izv. pravi član

Dr. Franjo Fancev

Primljeno u sjednici historičko-filologičkog razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 28. aprila 1931.

Posvećeno M. D. B. M. G.

»Ovdje se svršuju moje opaske o autentičnosti pjesama, koje su u ovom izdanju naštampane kao djela najstarijeg hrvatskog pjesnika Marka Marulića. Kako vidite, ja mislim, da se pred sudom kritike može većina komada ovdje naštampanih podpunoma obraniti kao neprijeporna svojina Marulićeva; pače ja sam uvjeren, da je još gdjekoja pjesma u Vrtlu i u Lulićevu rukopisu Marulićeva, koje nismo ovdje štampali. Ali tko uzme na um, da prije nekoliko godina nismo uopće o hrvatskim djelima Marka Marulića, osim štampane Judite, upravo ništa znali, bit će prezadovoljan, što je neumornomu istraživanju g. Ivana Kukuljevića Sakcinskoga u kratko vrijeme sretno pošlo za rukom sastaviti toliki zbornik pjesama hrvatskih od Marka Marulića. Prema tolikoj književnoj dobiti kratka vremena tko se ne bi pouzdano nadao, da ćemo s vremenom još i one sumnje raspršati koje ov čas postoje za neke pojedine komade ovoga izdanja, o čemu moći će se razlog dati, kad jednom dođe na red da se izda štogod od Marulićeve proze.«

Tima je riječima godine 1869 završio V. Jagić svoje izvode, opravdajući u »Predgovoru« k I knjizi »Starih pisaca hrvatskih« (dalje kraćeno Sph) od Kukuljevića za štampu priređenu zbirku hrvatskih »Pjesama Marka Marulića«. Ali i kraj odobravanja Kukuljevićeva izbora već je tom prilikom Jagić dopustio, da i poslije njegovih izvoda otvoreno ostaje pitanje, da li su u Ioi knjizi Sph štampane pjesme doista sve Marulićeve, odnosno i obrnuto neće li u rukopisnim zbornicima, iz kojih je Kukuljević skupio Marulićeve pjesme, biti još Marulićevih pjesama, a Kukuljević ih u pomenutu zbirku nije uvrstio.

Od vremena kad je V. Jagić otprilike tako sudio o pitanju autorstva pjesama štampanih u I knjizi Sph do danas prošlo je

više od šezdeset godina, i u to je vrijeme o ispravnosti Kukuljevićeve bibliografije Marulićevih hrvatskih djela još samo tri puta raspravljano.

Prvi je sam V. Jagić još god. 1869 a uz tekst »Života sv. Jerolima«, štampan u I knjizi »Starina«, stavio u sumnju Kukuljevićevo tvrđenje, da je Marulić autor tog hagiografskog teksta. Zatim god. 1884 T. Maretić je u studiji »Zur Autorschaft einiger Dichtungen der älteren kroatischen Literatur« pokrenuo pored ostaloga i pitanje Marulićeva autorstva pjesme »Versi od križa«, našavši da neki njeni dijelovi dolaze kao naročite pjesme u ciklusu »Pjesni od Isusa« Dubrovčanina Šiška Menčetića. Napokon revizijom bibliografije hrvatskih djela Marulićevih bavi se i prvi člančić »Sitnih priloga za povijest hrvatske književnosti« Ivana Broza.[1]

U ovom mome prilogu, kao produženju revizionističkih članaka o bibliografiji Marulićevih hrvatskih djela, bit će prije svega iznesen dokaz, da su Maretićeva nagađanja, što se tiče autorstva pjesme »Versi od križa«, bila potpuno opravdana. Odatle, kao i iz nekih još drugih navoda bit će dalje izveden zaključak, da je Jagićevo mišljenje o Marulićevu autorstvu anonimnih pjesama u »Vrtlu« Trogiranina Petra Lucića samo toliko ispravno, koliko se može pokrijepiti i drugim dokazima.

I

Prof. T. Maretić nije doduše ni jednim dokazom pokrijepio svoje nagađanje, da će autorom stihova 9—48 i 49—64 u pjesmi »Versi od križa« biti Š. Menčetić a ne M. Marulić, već ga je osnivao samo na slutnji, što ju je kod njega izazivao osjećaj jezičnih nejednakosti u raznim Muliću pripisivanim djelima.

Prof. Maretić to izrijekom i priznaje: »Den Grund zu dieser Ansicht glaube ich in der Sprache zu finden, die nicht so echt čakavisch und alterthümlich ist, wie in den zweifellos Marulić'schen

[1] Iz razlika u sudbini, koja na općenom sudu stiže starozavjetnoga proroka Solomuna u »Skazanju od nevolnoga dne od suda ognenoga«, hrvatskom prijevodu talijanske »Rappresentazione del di de giudizio« Fea Belcari i Antonija Araldo (tu biva Solomun osuđen) i u Marulićevu djelu »De institutione bene vivendi« (gdje se on spašava) I. Broz izveo je zaključak, da bi Marulić, kad bi on bio prevodio talijansku reprezentaciju, te razlike bio morao ukloniti (isp. Nastavni vjesnik, knj. I, str. 136 i dalje).

Werken, z. B. in der »Judita«, »Susana« und »Stumačenje Kata«. I prof. je Maretiću u produženju taj jezički osjećaj izmamio još i ovo naslućivanje: Dieselbe Erscheinung ist der Grund, dass ich mich nur schwer für die Autorschaft Marulić's bezüglich auch mancher anderer kleineren Gedichte, die unter seinem Namen in »Stari pisci I.« gedruckt sind, entscheiden könnte.[2]

Načevši time pitanje autorstva u I knjizi Sph štampanih »Pjesama Marka Marulića« samo općenito, prof. je Maretić ostavio budućnosti, da ona iznese neposredne dokaze za njegova nagađanja i naslućivanja time, da ih utvrdi ili obori. I Maretićeva u tom obliku izrečena sumnja bila je i kasnije češće ponavljana i s odobravanjem i s odbijanjem, ali svaki put bez dokazivanja jednoga ili drugoga gledišta.[3]

U povijesti hrvatske književnosti poznato je već od pedesetih godina 19 stoljeća, da u »Vrtlu« Trogiranina Petra Lucića, koji je izdavačima Marulićeve poezije bio nesamo najbogatiji već i najpouzdaniji njen izvor, osim Marulićevih pjesama ima pjesama i drugih pa i dubrovačkih pjesnika. To je spomenuo već Ivan Kukuljević, kad je u svojim »Pjesnicima hrvatskim XV vijeka« i »Pjesnicima hrvatskim 16 vijeka« nekolike pjesničke priloge, kao pjesme Splićana Nikole Matulića i Jerolima Martinčića pa Dubrovčana Dum Mavra Vetran(ov)ića i Maroja Kabožića, crpao upravo iz Lucićeva »Vrtla«. I to što je Trogiranin Petar Lucić godina 1573—1595 — tada je otprilike nastajao njegov »Vrtal« — unio u nj i pjesama pjesnika, kojih kojoj se on sam kretao, upućuje na to, da bi u onoj daleko brojnijoj anonimnoj poeziji »Vrtla« moglo uistinu biti priloga, što su se prepisivanjem i čakavljenjem južnodalmatinske dubrovačke pobožne poezije izmiješali s istovrsnom poezijom srednje (Split) i sjeverne (Zadar) Dalmacije, kao što obrnuto u dubrovačkoj odnosno južnodalmatinskoj pobožnoj poeziji ima priloga primljenih od sjevernijih književnih centara Dalmacije.[4] I upravo zbog toga se

[2] Isp. Archiv für slav. Philologie, svez. VII, str. 405 i dalje.

[3] Isp. u Kasandrićevu »Uvodu« uz izdanje Marulićeve »Judite« (Zagreb, 1901) str. L i dalje. — Jedno je ipak sigurno, da u pitanje autorstva ove poezije nipošto ne ulazi fra Marko Marulić (isp. članak P. Kolendića »Marulićev Poklad i korizma« u splitskom listu »Novo doba« od 25. II. 1925. ili s. o), jer njegovo književnikovanje pada već sasvim u 17 stoljeće, a glavni izvori Marulićeve poezije svi su još iz 16 stoljeća.

[4] Isp. Građa za pov. knjiž. hrv., knj. XI. str. 1 i dalje, Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milana Rešetara, str. 209, 249 i t. d.

*

anonimna poezija Lucićeva »Vrtla« ne smije prisvajati ni samo za Marka Marulića a ni za ostale poznate i nepoznate[5] pjesnike srednjeg i sjevernog dalmatinskog primorja, kad u njoj, kako će se odmah vidjeti, uistinu ima duhovne umjetničke poezije iz južne Dalmacije odnosno iz Dubrovnika.

Proučivši svu poeziju Lucićeva »Vrtla« i zbornika Ivana Lulića, dakle i onu koja makar smatrana za Marulićevu ipak u I knjizi Sph nije štampana, našao sam u njoj sigurnih dokaza, da Lucićeva epigramska pjesma na kraju »Vrtla« ne može da ima značenje, što joj ga je u pomenutom »Predgovoru« V. Jagić dao; tu (isp. str. 4—5) on ju je naime ovako objasnio:

»Čini se da je taj zbornik, osim njegovih starijih dijelova, sâm svojom rukom pisao Petar Lucić; to svjedoči ne samo naslov s onom pjesmicom, što je štampana na str. LXV, nego još i na kraju kodeksa istom rukom pripisani epigram, koji ovako glasi:

[P i s a h L u c i j] Petar ovih knjig veći dil
[z a] majke i sestar, dat jim razgovor mil,
Marul ča je složil, komu bog pokoj daj,
i mene s njim združil u vikuvičnji raj.

Ovaj epigram navodim ovdje zato, produžuje V. Jagić, što je po mojem mišljenju još i s neke druge strane vrlo znamenit. Po mojem tumačenju znače rieči: »Marul ča je složil« toliko, kao da je P. Lucić rekao, da je u tom zborniku većina sadržaja od Marka Marulića, a to je vrlo važno s toga, što ima u »Vrtlu« mnogo stvari, proze i pjesama, bez imena, t. j. ne kazuje se, čije su. Da ne bude dakle Lucić na kraju svoga kodeksa izrijekom spomenuo ime Marulićevo, ne bismo imali nikakova prava, prisvajati našemu piscu i onih komada, gdje nije zapisano njegovo ime. Nu ovako, pošto sam Lucić smatra Marulićeva djela glavnim sadržajem svoga kodeksa, dobismo pravo, da i mi Maruliću prisvojimo veći dio prozaičkih i pjesničkih djela ovoga kodeksa; a to tim više, što se kod onih pjesama, koje nisu Marulićeve, kazuju imena njihovih pjesnika.« I onda dalje: »Da zbilja ima puno razloga, prisvajati Maruliću i one pjesme ovoga rukopisa, gdje baš nije zabilježeno njegovo ime — tomu nam podaje novo svjedočanstvo rukopis br. 339. Taj je rukopis nešto malko kasnije pisan od Vrtla; i u njemu ima više ruka, starijih i mlađih; što je najmlađom rukom pisano, biti će iz početka 17. vieka, jer se na str. 121 godina 1615 spominje. U tom dakle kodeksu nose nekoje pjesme razgovietno zapisano ime Marulićevo, koje su u Vrtlu bez imena. Po tom je Lulićev rukopis br. 339 važno vanjsko svjedočanstvo za autentičnost nekojih djela Marulićevih, koje su u Lucićevu Vrtlu bez vanjskoga dokaza ostale — i time je umovanje moje o značenju onog

[5] U natpisu pjesme »D e v o t o p r i g o v a r a n j e b l a ž e n e d i v i c e M a r i j e i k r i ž a I s u k r s t o v a« (to je poznata pjesma: K r i ž u t v r d i i n e m i l i — m e n e m n o g o t i r a s c v i l i) izrijekom se kaže, da je »s l o ž i n i k i d i v o t r e d o v n i k« (isp. »Vrtal«, l. 90 a).

epigrama, što je na kraju Vrtla, bar djelomice opravdano. Dakako za sve ovdje naštampane, a iz Vrtla bez imena izvađene komade, ne može se ni pomoću Lulićeva rukopisa jasno dokazati, da su zbilja Marulićeva ostavština, kao što se opeta ne može reći, nisu li još gdjekoje pjesme u Vrtlu ostavljene, koje su možda Marulićeve a nisu od g. izdavatelja u tu zbirku uvrštene. Sumnja dakle ostaje još jednako i s jednoga i s drugoga kraja: može biti je ovdje i suviše naštampano, a može biti i premalo pod imenom Marulićevim. To će se moći istom onda znati, kad se nađu novi, do sada nepoznati rukopisi, koji će sadržaj Lucićeva Vrtla onako od prilike objasniti, kao već sada što ga donekle objašnjuje rukopis br. 339.«

Uz pjesmu »Versi od križa«, za koju je prof. T. Maretić utvrdio da se s dva svoja ulomka nalazi i u sastavu »P j e s a n a o d I s u s a« Dubrovčanina Šiška Menčetića, V. Jagić je u svom opravdavanju Marulićeva autorstva (ibid. str. 7—8) kazao ovo:

»Isto je tako i ono, što je štampano pod naslovom: »Versi od križa«, bez sumnje Marulićevo. Ali to ne će biti jedna pjesma, kaošto je naštampano u našem izdanju. Istina tako dolazi to u Vrtlu l. 72—75, izuzam tek stihove 49—64; a i rukopis 339 smatra stihove 1—74 kao jednu pjesmu, koja je ondje pisana na l. 307—309. Nego ja vjerujem radije Vrtlu, koji pojedine dielove ove pjesme kao samostalne cielosti smatra te ih je na raznih mjestih napisao po drugi put uz ono, što su jedan put već na listu 72 do 75 bili. Tako prvih 8 stihova dolazi u Vrtlu na listu 157 b kao jedna samostalna molitva; to potvrđuje i rukopis akad. biblioteke br. 969, koji pod naslovom: »Versi od slavnoga križa i od njegova pozdravljenja« mnogo toga ima u jednom napisano, ali poslije osmoga stiha metnuo crvenilom rieč »Amen« — to je znak, da je prepisač smatrao, da je tu pjesmi kraj. Stihovi 9—48 čitaju se u Vrtlu na listovima 323 i 324, opet kao samostalna molitva, a stihovi 49—64 na listovima 322 i 323 također kao samostalna pjesma. U Vrtlu ima na listovih 322—326 nekoliko takovih što kraćih što dužih pjesama, pod općenitim naslovom: »Molitve od križa«, i ja ne sumnjam ni malo, da je sve ono Marulićevo. Stihovi 9—48 dolaze u nekakvoj dosta čudnoj parafrazi također u rukopisu 339 kao samostalna pjesma na listu 319. Napokon stihovi 65—70 dolaze još jedanput štampani kao uvod u neku drugu pjesmu, i to na strani 225 ovoga izdanja. Poslije stiha 74 ide u rukopisu br. 969 nastavak, koji se za cielo i opet može smatrati samostalnom molitvom od križa, a počima ovako: O križu, na kom bi stvoritelj naš propet itd. Vidi se dakle, da je Marulić spjevao na slavu propetoga Isusa više pomanjih pjesama, pod jednim općim naslovom kako je u rukopisu Vrtlu naznačeno. Naročito spadaju simo još iz Vrtla l. 216 i 217: »od sedam vrimen od križa« i »pozdravljenje križa«, i u rukopisu br. 339 na listu 317: »prislatki Isuse, tko te to rascvili«. — Nekoč mišljaše g. Kukuljević, da je to Matulićeva pjesma, i zato je štampao u starih hrv. pjesn. I. 69.«

U tom Jagićevu prikazu odnosa između pjesme »V e r s i o d k r i ž a« i drugih pjesama Lucićeva »Vrtla«, Lulićeva zbornika i rukopisa br. 969 (sada sva tri u arhivu Jugoslavenske akademije)

najznatniji je ciklus od 10 pjesama »Molitve od križa«, jer se samo u njima krije ključ za rješenje pitanja ko je njihov autor, a potom i autor onih njegovih česti, što su ušle u sastav pjesme »Versi od križa«. Spomenutih 10 pjesama »Molitve od križa«, naime, sasvim su isto što i Pjesni od Isusa« Šiška Menčetića.

Menčetićeve »Pjesni od Isusa«, u Lucićevu prijepisu nazvane »Molitve od križa«, sasvim protivno načinu kako su u Lucićev »Vrtal« primljene na pr. Vetran(ov)ićeva pjesma »Italiji«[6], ili Kabožićeva pjesma »Dinaru«, toliko su počakavljene, da na prvi pogled njihovo dubrovačko porijeklo ne može da udari u oči, kao što ono udara u oči u Vetranovićevoj ili Kabožićevoj pjesmi, gdje je od česti zadržan i dubrovački jekavski izgovor. I baš zbog toga moglo bi se postaviti pitanje, nije li čakavska redakcija »Molitve od križa« matična, prema kojoj su kasnije nastale »Pjesni od Isusa«, a potom možda s nepravom ušle u sastav poezije Šiška Menčetića. Tako otprilike kao da je sudio Ivan Milčetić,[7] kad je prigodom »proslave četiristogodišnjice umjetnoga hrvatskog pjesništva« u svezi sa spomenslavom osnivača mu Splićanina Marka Marulića branio prvenstvo Splićana protiv Dubrovčana kao »početnika hrv. umjetnog pjesništva«. Samo ta Milčetićeva pretpostavka otpada sasvim, kad kažem, da čakavljenje jezika u pjesmama »Molitve od križa« nije dosljedno provedeno. Na sreću na jednom je mjestu jedna naročita jezička osobina, zbog nerazumijevanja, tako izobličena, da već to samo omogućava stavljanje dubrovačke redakcije za maticu, a čakavske u Lucićevu »Vrtlu« za kasniju preradu.

Pomenuta jezička osobina matice jest poznati dubrovački (i bosanski) refleks *»uo«* — *»o«* za starije samoglasno *l* u riječi *»sozan«* u distihu[8]

... Ter molim još, grozno rasplači svies moju,
da žeļno i sozno proplačem smrt tvoju ...

U čakavskoj redakciji isti taj distih (u Lucićevu pravopisu) glasi:

[6] To je upravo pjesma »Pjesanca Latinom« (isp. Sph, knj. III, str. 82).

[7] Isp. Ljetopis društva hrvatskih književnika u Zagrebu za god. 1900—1903 (Zagreb, 1903), str. 42.

[8] Isp. Sph, knj. II, str. 342, pjesma 8, stihovi 7—8; pridjeve sozan i isočan mogao je Trogiranin P. Lucić ovdje zamijeniti, jer se i pridjev sočan upotrebljavao malo ne u istome značenju kao i pridjev sozan, kako pokazuje primjer: »kad sočne ugleda me oči« kod Han. Lucića (isp. Sph, VI, str. 193, stih 219).

... Ter molim yos, grozno rasplaçi sfist moju,
da xeglno i soçno proplaçem smart tvoju ...

Kao što odatle vidimo, onaj što je dubrovačku redakciju, prepisujući je, čakavio, nije razumio dubrovačkoga oblika sozno (= suzno) i okrenuo ga je u soçno (= sočno), što na ovome mjestu može da bude i besmislica, a svakako je povreda pravilnosti sroka (grozno — sočno mj. grozno — sozno).

Dalje uz nepromijenjeno što (pjesma 1, stih 13) i za što (pjes. 2, stih 9, pj. 4, stih 3) ni štokavski oblik jošte nije zamijenjen čakavskim jošće u pjesmi 4, stih 29. Napokon ikavljenjem jekavskih oblika dubrovačke matice pokvareni su srokovi u prilikama kao bisni — lubezni (pjes. 4, stih 17—18), bolesti — sfisti (pjes. 8, stih 35—36) i t. d.

Prema Menčetićevu ciklusu od 11 pjesama stoji počakavljeni, kako sam već kazao, samo sa 10 pjesama, ali ta razlika u broju pjesama samo je prividna, jer se oba ciklusa ne razlikuju samo u broju pjesama već i u njihovu redanju u samom ciklusu. Ipak s obzirom na simetričnost, koju njihovo redanje daje u Menčetićevu ciklusu, valja kazati, da i u tome pogledu dubrovačka redakcija stoji pod čakavskom, jer je dubrovačko redanje pjesama pravilnije od redanja u Lucićevu prijepisu.

S obzirom na broj stihova u svakoj pojedinoj pjesmi redanje u dubrovačkoj redakciji daje simetriju, prema kojoj prve tri (1.—3.) i posljednje tri (9.—11.) pjesme imaju svaka po 16 dvanaesteraca, četvrta od početka (4.) i četvrta od kraja (8.) po 40 dvanaesteraca, peta od početka (5.) i peta od kraja (7.) po 4 dvanaesterca a srednja (6.) samo 2 dvanaesterca. U Lucićevu prijepisu ta je simetrija poremećena, jer u njegovu redanju pjesama u ciklusu »Molitve od križa« tri pjesme dubrovačkoga ciklusa 5. + 6. + 7. iz sredine su prebačene na početak ciklusa, a osim toga od 5. i 6. pjesme, i to u obrnutom redanju, t. j. 6. + 5, načinjena je prva pjesma čakavskoga ciklusa. Time je broj pjesama u Lucićevu prijepisu smanjen za jednu pjesmu.

Dubrovačke »Pjesni od Isusa« dolaze doduše samo u jednom rukopisu, koji je svojim postankom mlađi od Lucićeva »Vrtla«, ali kako on sadrži i ostalu iz drugih starijih rukopisa poznatu poeziju Šiška Menčetića, a osim toga on je obilježen i Menčetićevim imenom, u Menčetićevo autorstvo »Pjesni od Isusa« ne može se uopće sumnjati. A kad su »Pjesni od Isusa« Men-

četićeve — dubrovačke su osim toga još i zbog oblika »sozno« — onda je i cijeli počakavljeni ciklus »Molitve od križa« u Lucićevu »Vrtlu« Menčetićev. A kad su »Molitve od križa« Menčetićeve, onda su njegovi i stihovi 9—48 i 49—64 u pjesmi »Versi od križa«. Drugim riječima: pjesmu »Versi od križa«, kao i sve one pjesme u kojih se sastavu nalaze njeni stihovi 9—48 i 49—64, treba iz hrvatske poezije Marka Marulića izbaciti.

Međuto, pjesme »Molitve od križa« i »Versi od križa« nijesu jedine anonimne pjesme u Lucićevu »Vrtlu«, za koje je ovime dat dokaz da im Marulić nije autor. Marulićeva nije dalje pjesma »Od ljubavi božje človiku«, koja je u Marulićevu štampanu poeziju[9] unijeta također iz anonimne poezije Lucićeva »Vrtla«. U prijepisu Lucićeva »Vrtla« ona je doduše sasvim počakavljena, ali i ona je dubrovačke provenijencije. U svemu, osim u jeziku, ona se poklapa s 22. pjesmom »Razlikih pjesni duhovnih« Dubrovčanina Nikole Dimitrovića. Dimitrovićevo autorstvo za tu pjesmu ne može se stavljati u sumnju naročito zbog toga, jer i ta pjesma ide među one Dimitrovićeve duhovne pjesme, što ih je pjesnik sam još godine 1549 bio i štampom objavio.

Za prosuđivanje mogućnosti, što ih treba imati pred očima pri ispitivanju autorstva anonimnih pjesama u Lucićevu »Vrtlu«, interesantno je i anonimno »Govorenje Judino skalam na obisenje hodeći«. Ta pjesma, doduše, nije štampana među »Pjesmama Marka Marulića«, ali se V. Jagić u češće spominjanom »Predgovoru« (isp. str. 11) taknuo i nje riječima: »Ovim šaljivim pjesmama još bih dodao iz rukopisa Vrtla pjesmu na l. 333 b, koja će biti zacijelo Marulićeva, a osobita je karaktera: »Govorenje Judino skalam na obisenje hodeći«.

Kako je Lucićev »Vrtal« nastajao upravo u posljednjoj četvrti 16 stoljeća (svakako poslije god. 1573, a od česti još i iza god. 1595), to je prijepis toga Judina monologa ovdje mlađi za dvadesetak

[9] Isp. Sph, knj. I, str. 220—221. — Pitanjem autorstva pomenutih stihova u pjesmi »Versi od križa« (ali bez veze s ciklusom pjesama »Molitve od križa«), kao i ove Dimitrovićeve pjesme bavio se i prof. A. Vaillant u studiji »Trois textes ragusains du XVI-e siècle en version čakavienne«, Revue des études slaves, t. VI, 1926, str. 65 i dalje. — Odmah u početku svoje studije (o. c., str. 66) g. Vaillant polazi od pogrješne pretpostavke, da je redaktor »Vrtla« Petar Lucić Hvaranin — a on je upravo Trogiranin — pa to ispričava neke neispravnosti u njegovim zaključnim izvodima (str. 81—82).

godina od teksta iste pjesme u sastavu hrvatskog glagolskog prikazanja[10] »Muka Spasitelja našega« u prijepisu od god. 1556. U kraćem prikazanju »Muke Isukrstove« Tkonskog glagolskog zbornika iz početka 16 stoljeća taj monolog ne dolazi, ali nema sumnje da je on nastao u vezi s dramatizacijama »Muke Isukrstove«; prema tome njegovo vandramsko javljanje u Lucićevu »Vrtlu« samo je sekundarna pojava, pa zacijelo i taj Judin monolog ne ide u Marulićevu hrvatsku poeziju.

Kukuljevićev izbor Marulićevih pjesama iz Lucićeva »Vrtla« V. Jagić je opravdavao, osim već pomenutim epigramom, još i time, što je pet anonimnih pjesama Lucićeva »Vrtla« u trogirskom rukopisnom zborniku Ivana Lulića od god. 1615 doista označeno imenom Marulićevim. No pri tome je V. Jagić, kao već ranije Kukuljević, pregledao, da se za anonimnu pjesmu Lucićeva »Vrtla« »O gloriosa domina«, koja je ušla i među Marulićeve štampane pjesme,[11] u Lulićevu zborniku, gdje ona ima natpis: »U hvalu i uzvišenje blažene dive Marije«, izrijekom kaže, da ju je složio Don Frane Bogavčić; naime ruka koja je pisala cijelu pjesmu završila ju je distihom:

Bogavčić imenom don Frane tuj pravi.
u pismi složenom (!) slavnu divu slavi.

Uz već pomenuta imena pjesnika, što se u Lucićevu »Vrtlu« uz svoje pjesme poimence spominju, pridolazi time i inače nepoznati pjesnik Don Frane Bogavčić[12] kao autor možebiti još koje anonimne pjesme u »Vrtlu«.

II

U prednjoj glavi navedeni primjeri, držim, dostaju, da se vidi koliko je revizija bibliografije Marulićevih pjesama od prijeke potrebe. Štaviše oni su dokaz i za to, da se gledište, što su ga uz izdanje prve knjige Sph zastupali I. Kukuljević i V. Jagić, t. j. da su i sve anonimne pjesme u Lucićevu »Vrtlu«

[10] Isp. Sph, knj. XX, str. 42—43, Građa za pov. knjiž. hrv., knj. XI, str. 15.

[11] Isp. Sph, knj. I, str. 214—215.

[12] O samom Don Franu Bogavčiću ne znam inače ništa pobliže, a da bi mogao biti Splićanin, izlazi iz »Porodičnih imena splietskih« od god. 1412—1492, što ih u svom uvodu u I knjigu Sph (str. IX) Kukuljević spominje, a gdje dolazi i prezime »Bogavčić«; Akad. rječnik ima za nj potvrdu iz Poljica.

Marulićeve, ne može više držati. Međutim, time ja ipak neću da kažem, da među anonimnim pjesmama Lucićeva »Vrtla« uopće ne bi ni bilo Marulićevih pjesama. Ovim svojim prilogom ja hoću da dokažem samo to, da će se za svaku pojedinu pjesmu u »Vrtlu«, kao i u drugim rukopisnim zbornicima, koji kao izvori Marulićeve poezije mogu da dođu u obzir, Marulićevo autorstvo morati dokazati drukčijom argumentacijom nego što su argumentacije Kukuljevića i Jagića. Razumije se, najpouzdanje dokaze za to mogli bi da pruže rukopisni zbornici, gdje bi sve pjesme bile obilježene imenima svojih autora. A da i takih rukopisa mora da bude po javnim a vjerojatno i po privatnim knjižnicama, u to ni najmanje ne sumnjam. Da je na prijelazu iz 18 u 19 stoljeće bilo i rukopisnih zbornika samo s Marulićevom poezijom, svjedok je splitski polihistor Dr. Julije Bajamonti. On se naime pri skupljanju bibliografskih podataka o hrvatskoj književnosti Dalmacije u ranijim stoljećima bio namjerio još na nekoliko rukopisa, koji su sadržavali baš hrvatsku poeziju Marka Marulića. U glavi »Bibliografija« svoje studije »Dr. Julije Bajamonti i njegova djela« Iv. Milčetić je iz Bajamontijevih bilježaka[13] ispisao više natpisa takih danas inače sasvim nepoznatih rukopisa, kao: »Versi Illirici di Marco Marullo. Ms. — Hvale slavnomu popu i svete crikve učitelju, blaženomu Hieronimu,[14] po Marku Marulu,

[13] Isp. Rad, knj. 192, str. 129—131.

[14] Vjerojatno iz otsjeka hrvatske književnosti, u koji ide i književna djelatnost Marka Marulića, imamo dvije umjetničke dvanaesteračke pjesme u slavu sv. Jerolima. Prva od njih u najstarijoj, već iskvarenoj redakciji štampana je g. 1508 u Senju u »Transitu sv. Jerolima« (isp. Ivšić St., Hrv. glagolj. dvanaesteračka legenda o sv. Jeronimu, štamp. 1508, Nast. vjesnik, god. 39, str. 1 i dalje), a druga od 88 dvanaesteraca dolazi u pjesmarici Šibenčanina Miše Vrančića, pisanoj sredinom 16 stoljeća (isp. Nast. vjesnik, god. 33, str. 114—115), i ova posljednja počinje:

U pohvalu S. Jeronima.

Veliko jest brime, ko ćuti[m] na sebi
hteći Jerolime začet pisam tebi,
Jer tolik jest razum i pokora tvoja,
da ju ne stiže um ni sva kripost moja.
Volja jest dan i noć, ka me na to steže,
da li jest mala moć, ka mi jazik veže,
Za to i usta moja na tvu volju svetu
odvez' milost tvoja, da se ne pometu.
Ti još ditić buduć, kako raskošan cvit
žegnu te ogań vruć, pogrdi ovi svit...

Prva se, osim u štampanoj redakciji, sačuvala i u jednom od štampanoga teksta nezavisnom prijepisu iz sredine 16 stoljeća, koji je pisan negdje u srednjoj Dalmaciji, a danas se čuva u jednom zborniku miscelanea dubrovačke

njegovu devotu. Rkps. — U gosp. D. Danielia nahodi se rukopis koji sadržava neke hrvatske pjesme Marka Marulića. Rečeni rukopis je označen: N° 21. — Versi latini di Marco Marulo, tradotti in Illirico. Dopo i Salmi di Davide, fatti illirici di Vitaljić.[15] — Za mnoga od navedenih djela opaža Bajamonti, da se čuvaju u Capogrossa i u Balioa u Zadru. Vidi još pod Vitturi, Littera i t. d.«

U istom odsjeku pomenute svoje studije I. Milčetić je pod imenom »Vitturi« zabilježio još ovo: »Littera del Sigr. Nicolo Vitturi[16] al Sigr. Pietro Lucio sopra una Canz. Illirica di Marco Marulo. Ms. (Crvenim slovima:) P. C. N° 1. U Capo grossa? Nepoznato.«

Od javnih knjižnica dva rukopisa s djelima Marka Marulića ima i arhiv Jugoslavenske akademije; god. 1869 pri izdavanju

franjevačke knjižnice pod br. 397 (isp. štamp. Kaznačićev katalog »Biblioteca fra Innoc. Ciulich...«, br. 141 na str. 39—40). U dijelu ovoga zbornika, gdje dolaze neke prozom pisane legende splitskih svetitelja Dujma i Staše (isp. A. Leskien, Eine altkroatische Legende vom heil. Domnius, Archiv für slav. Phil., god. IV, str. 427—433) i pjesma u slavu sv. Jeronima, ima još i ove pjesme: na str. 354 »Zdrava Marija istumačena (Zdrava si Marije, puna milosti sfe — krstjanstvo vapije prislafno ime tve), str. 357 ulomak »govorenja sv. Bernarda od duše osujene« (počinje sa stihom 91 u Sph I, str. 314), str. 362 nepotpuna pjesma »U slavu blažene gospe (Kraljice od nebes, je li tko na saj sfit — da more tvoj ures zamirno proslavit), str. 363 »Izbircinauka« i str. 367 ulomak dvanaesteračke pjesme u slavu sv. Lovrinca s ovim početkom:

— — — — — — — —
ku li hvalu prosif po sfe sfita strane,
uhvatio si tih ki bižat ne htihu,
ubio si onih ki smrti želihu,
zgiboše za ljubaf Isukrsta sfoga
i dotekoše praf dobra nebeskoga.
Tiburci i Valerijan, pitani zač smiju
onih kopat na dan kih cesari biju,
Rekoše itd.

Pjesma »Zdravo Marija istumačena« istovetna je s pjesničkom parafrazom »Zdrave Marije«, što se u glavi 8 ovoga priloga spominje uz imena Nikole Matulića i Alojzija Baffa, a može da bude upravo Marulićeva, a u »Izbircima nauka« imamo upravo ulomak iz Marulićevih »Dobrih nauka« od stiha 255—303.

[15] Ovdje je zacijelo mišljen »Razgovor meu Isukrstom na križu i meu krstjaninom u pisni latinske po Marku Marulu Splićaninu... složen a sada u pisni slovinske virno prinesen«, štamp. na str. 541—550 »Istumačenja pisnih Davidovih...« popa Andrije Vitaljića (Vneci, 1703).

[16] U rukopisu Ib 127 Jugoslavenske akademije, što sadrži »Život sv. Jerolima« sa 6 stihova u uvodu u slavu Jeronimovu (isp. Sph, knj. I, str. LXXVI, Starine, knj. I, str. 226), ima na kraju bilješka, u kojoj se kaže, da ju je pisao »Io Nicolo Vitturi...«.

Marulićevih pjesama oni nisu mogli biti upotrebljeni, jer se onda za njih još nije znalo.

Prvi od ta dva rukopisa, nazvat ću ga molitvenikom, bit će valjada Akademiji god. 1882 poklonio pop Petar Škarica; izvodim to iz bilješke na unutarnjoj strani prednje korice: »Poklonio p. Petar Škarica u Spljetu 1882.« Marko Marulić kao autor njegove sadržine spominje se na l. 7 b (str. 14) epigramom

K onim ki čte.[17]

Marul tumači toj
na slavu gospoje,
zemļa i nebo koj
svagdan hvale poje.

Molite za ńega,
ke koli čtite toj,
da bog s truda sega
stavi ga u pokoj.

AMEN.

Rukopis, od 198 listova, formata 102 *mm* / 76 *mm*, pisan je najkasnije potkraj prve polovine 16 stoljeća; oko god. 1688 bio je svojinom Don Marka Sladoevića[18] iz poljičkih »Kostan aliti i(z) — Selaca«.

Zbog promjena, što su prema zaključcima Tridentinskoga koncila za pape Pija V (1566—1572) izvršene u tekstu oficija uopće, i »oficij blažene dive Marije« u Marulićevu molitveniku tu i tamo je ispravljan, naročito precrtavanjem oprosta, a osim toga na l. 7a (str. 13) unesena je u nj i ova bilješka: »Fra Frančisko, doktur sfetoga pisma i inkvisitur u Splitu, vidi ovi oficij i dopusti ga govoriti 1588.«

Iz mnogih molitava u njemu vidi se, da je sadržaj toga molitvenika udešen za pobožno štivo ženskom licu, prema čemu će se i on ili upravo njegov predložak poslije smrti Marulićeve biti našao u onoj književnoj zaostavštini[19] našega Marka, o kojoj Francisko Natalis-Božićević u biografiji[20] Marka Marulića kaže ovo: Biza autem maritale connubium aspernata, coelibem vitam agens, in monasterio Divi Benedicti a cunabulis immortali Deo dicata est,

[17] Razmaknuto štampane riječi pisane su crvenom bojom. — Taj isti epigram dolazi i u Lucićevu »Vrtlu« (na l. 29 a), i to, kako mi se čini, bez svake naročite veze bilo s kojom pjesmom.

[18] Ovo se razabira iz bilježaka pisanih poljičkom ćirilicom na l. 285, 287—288.

[19] Da je iza Marulića osim štampanih djela ostalo mnogo i rukom pisanih, razabira se iz njegove oporuke, u kojoj se uz štampana djela spominju i »Eiusdem multa alia, que nondum sunt impressa« (isp. P. Kolendić, Marulićeva oporuka, Split, 1924, str. 15).

[20] Isp. D. Farlati, Illyricum sacrum, t. III, str. 434.

apud quam plurima litterarum monumenta, et exhortatoriae ad bene beateque vivendum epistolae vernaculo sermone et manu ipsius Marci conscriptae apparent.«

Autorom oficija u ovome rukopisu Marulić se može smatrati samo u smislu redaktora, jer se i njegov tekst naslanja na najstarije istovrsne hrvatske tekstove. Prema jednom takovu tekstu iz kraja 14 stoljeća Marulićev se oficij uglavnome razlikuje samo u tome, što je »Imne« i »Pisni«, što u njemu dolaze, Marulić prepjevao u stihove; inače u svojim proznim dijelovima (i psalmima) stoje oni jedan prema drugome kao dvije dijalekatske redakcije istoga teksta.

Danas poznati najstariji »Oficij B. D. M.«, pisan potkraj 14 stoljeća čistim narodnim jezikom latinskim pismenima, uveo je u povijest hrvatske književnosti Fr. Rački još god. 1859 u »Zagrebačkom katoličkom listu« (isp. str. 361—363) člankom »Stari hrvatski molitvenjak«. On sadrži: (1) »Oficije blažene djeve Marie, po zakonu crkve rimske priza sve godište«, (2) »sedam psalam pokornih«, (3) litanije, (4) »Oficije od mrtvih«, (5) »Oficije svetoga krsta«, (6) »Oficije svetoga duha« i napokon (7) molitve (8). »Psalmi graduali«, koji se počinju na l. 166 b, prekidaju se na l. 170 b, jer svršetak rukopisu manjka. Marulićev molitvenik uz »Oficij B. D. M.«, s kojim počinje, ima još razne molitve, pokorne psalme, litanije i »Iman« koji počinje: »Jesu dulcis memoria«. Prema tome sa »Starim hrvatskim molitvenjakom« Marulićev molitvenik ima zajednički »Oficij B. D. M.«, »Sedam psalama pokornih«, a u ostaloj sadržini oni se razilaze.

Uz psaltire i lekcijune idu u najobičnije štivo redovničkih pobožnosti i oficija. Šibenski koludrički statut od god. 1569 propisuje pismenim koludricama za lektiru na pobožnostima čitanje psalama, nepismenima višekratno ponavljanje očenaša. I Račkoga »stari hrvatski molitvenjak« također je bio namijenjen za pobožno štivo koludricama (isp.: Dopusti menie nedostojnoj službenici tvojoj takoj njega samoga počitati). Redaktor jednog hrvatskog psaltira, fra Luka Bračanin prepisao je potkraj 16 stoljeća na traženje neke Kate Galjardinovića i jedne »lekcijune«, kako pokazuje ova bilješka: »Ja fra Luka bračanin, reda pripovidavac meštar i inkvisitur, pripisah zgora rečene lekcijuni na pitanje

i za utišenje duhovno Kate Galjardinovića. Zato hoće ih moći svaki čteti prez sumnje.«

U hrvatskoj pobožnoj književnosti oficija su vrlo dobro zastupljena i u štampanim izdanjima. »Leto ot kristijanskoga spasenija 1530 dan 14 dektebra miseca« doštampani su Dominikom i Bartolomeom z Breše »v Rici, v hižah prebitanija... biskupa modruškoga« »Oficiji rimski«, u kojima se nalaze »Oficij blažene devi Marije, kužan i popravlen častnim ocem gospodinom Šimunom, biskupom modruškim«, »Letanije njeje«, »Psalmi pokorni«, »Oficij za mrtvih« i druge molitve. God. 1560 na trošak Katarine Zrinske, žene Nikole Zrinskoga Sigétskoga, štampane »molitvene knjižice«, što ih je od česti g. 1661 preštampao O. Baltazar Milovec u svom »Dvojdušnom vrtu«, sadržavale su »med drugimi pobožnimi navuki i molitvami Marijanski i Mrtvečki oficijum«. Iste godine štampana u Padovi kod Gracioza Perkačina knjižica »Raj duše« sadržava također oficija. Pored molitava sadrži u glavnome oficija i bosanskom ćirilicom pisani rukopis[21] »Ortus anime, to je reći raj duše, u kom se uzdržuje ure svete gospođe po običaju svete rimske crkve s mnogiemi devotiemi molitvami«, što ga je za Mateja di Zorzi Božidari prepisao g. 1567 Marinus Nicolai (valjada Nikolić). Ovamo ide, od česti i naročitim slovima bosanske ćirilice, u Mlecima g. 1571 štampana knjiga oficija, što se spominje pogrješno[22] i pod imenom »Libellus kalendarium«.

I sve, što važi za ta štampana oficija u odnosu na pr. njihovih psalama prema crkveno slovenskim psalmima,[23] važi za psalme u oficijima i pokornim psalmima i u pomenuta dva rukopisna molitvenika. Znači i oficija dubrovačkog »starog hrvatskog molitvenjaka« kao i »Oficij blažene dive Marije« i »sedam pokornih psalama« u Marulićevu molitveniku naslanjaju se na staru crkvenoslovensku odnosno hrvatskoglagolsku pismenost. Isto tako na tu se pismenost naslanjaju i tekstovi svih naših lekcionara kao i psaltira. Drugim riječima u hrvatskoj staroj pismenosti, koja se služila latinskim pismom od najveće česti u stranama s latinskim liturgijskim jezikom u crkvama, nema jedne nove pobožne književnosti, koja bi

[21] Isp. Dr. Prohaska, Das kroat. serb. Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina (Zagreb, 1911), str. 95—97.

[22] Isp. Br. Vodnik, Povijest hrv. knjiž. (Zagreb, 1913), str. 218.

[23] Isp. Zbornik kralja Tomislava (Djela Jugoslav. akad., knj. XXIX), str. 543—546.

se nezavisno od hrvatskoglagolske crkvenoslavenske književnosti bila razvila iznova samo novim prevođenjem iz latinskih ili talijanskih predložaka. Za me to je rezultat mojih istraživanja lekcionara, psaltira i oficija, koja su me potpuno uvjerila, da tekstovi svih tih knjiga ishode od starih crkvenoslovenskih prijevoda. Pri hrvaćenju redaktori-prepisivači popravljali su tu i tamo svoje predloške prema latinskim, možda i talijanskim tekstovima, i nedovoljno poznavanje tih jezika znalo ih je u tome poslu zavesti, te su dobar tekst svoga predloška udešujući ga prema krivo shvaćenom latinskom tekstu znali kadšto iskriviti do besmislice. Još više nego popravljanjem, ušlo je u take naše tekstove besmislica što su prepisivači svoje predloške rđavo prepisivali, ili ne umijući uvijek pravilno pročitati svako mjesto u svome predlošku, ili pišući sami aljkavo. Iz aljkavo pisanih tekstova take su besmislice za tim ulazile i u pjesničke parafraze na pr. psalama, gdje su im podlijegali čak i svećenici-pjesnici kao Dum Mavro Vetranović, čiju ćemo griješku »nebogu« u parafrazi psalma XXX/3

> ... i meni ti budi zaklonik nebogu,
> tolik zbroj zlieh ljudi zač trpjet ne mogu...

prema latinskom »Esto mihi in Deum protectorem« razumjeti samo onda, ako imamo pred očima proces, koji je od crkvenoslovenskoga **въ бога** pomijeranjem preko »u-bog« (in Deum) i »ubog« (miser) doveo do »nebog«.

Koliko je u redigovanju »Oficija« i »Pokornih psalama« otstupio Marko Marulić od pretpostavljenoga prapredloška, ja se na tome neću ovdje zadržavati; sve to obradio sam u osobitoj studiji o odnosu latinicom pisanih lekcionara (evanđelistara), psaltira i oficija prema istovrsnim tekstovima u hrvatskoj glagolskoj i crkvenoslovenskoj pismenosti uopće. A s ovime što sam kazao htio sam da i ovdje upozorim, kako se Marulićeva hrvatska književna djelatnost u svemu doista naslanjala na stariju hrvatsku narodnu pismenost uopće, a nesamo u poeziji, u kojoj je, kaošto je Marulić sam istakao uz »Juditu«, produžio tradicije starijih hrvatskih pjesnika-začinjavaca.

III

Ono, što nas u Marulićevu molitveniku zasad najviše interesuje, to su prijepjevi pjesama iz crkvene himnologije. Ima ih u svemu sedam:

1 Que(m) tera pontus et teram (= Quem terra pontus, aethera).
2 Himan Svetih Ambroza i Augustina: Te Deum laudamus.
3 Himan: O gloriosa domina.
4 Petje duhovno: Salve regina.
5 Memento salutis auctor (odnosno Himan: Memento salutis auctor).
6 Himan: Ave maris stella.
7 Iman koji počinje: Jesu dulcis memoria.

Od tih pjesama Lucićev »Vrtal« ima svih sedam: prvu na l. 59 b — 60 a (»Quem terra, pontus...«), drugu na l. 61 b (»Te Deum laudamus«), treću na l. 343 b (»O gloriosa domina, himan«), četvrtu na l. 54 a («Petje anjelsko«), petu na l. 79 b — 80 a (»Iman: Memento salutis auctor«; samo ta pjesma dolazi i u Lulićevu zborniku), šestu na l. 59 a—b (Himan od gospe; početak te pjesme sačuvao se i u prijepisu Alojzija Baffo[23]) i sedmu na l. 80 b — 82 b (»Himan Jesu dulcis memoria«). Među pjesmama M. Marulića štampana je od tih pjesama samo pjesma »Te Deum laudamus«, a da je ona doista Marulićeva, sada se potvrđuje po prvi put svojim javljanjem u ovom »Oficiju« Marulićeva molitvenika.

Za latinsku pjesmu »O gloriosa domina« Lucićev »Vrtal« ima upravo dvije hrvatske parafraze, uz netom spomenutu na l. 343 b još jednu na l. 269 a—b, i ova je štampana u I knjizi Sph (isp. str. 214—215) među Marulićevim pjesmama, ali, prema navodima iz Lulićeva zbornika, ona nije Marulićeva, već kao pjesnika inače sasvim nepoznatoga Don Frana Bogavčića.

Iako »Iman koji počinje: Jesu dulcis memoria (»Jesus slatko pomenjenje«) dolazi u Marulićevu Oficiju B. D. M., ipak jer nije pisan u dvostruko rimovanim dvanaestercima ostalih 6 Marulićevih pjesama, već u osmercima crkvene pučke poezije, moglo bi se pomisliti, da možda i nije Marulićev. A što ga i uprkos tome ja smatram Marulićevim, to je za to, jer je autor latinskoga originala »doctor mellifluus« Sv. Bernard Clairvaux-ski (1090—1153), čija će mistika uz mistiku serafinskoga doktora Sv. Bonaventure

[23a] Od pjesama iz ovog Marulićeva molitvenika prva, treća i šesta dolazi i u zbirci duhovne poezije, što ju je taj Baffo pisao u 16 stolj. (?). Više o tome u glavi VIII ovoga priloga.

(1221—1244) biti najviše utjecala i na književnu mističku predispoziciju[24] našega Marka. Nekoliko pjesama Sv. Bonaventure prolazilo je u rukopisima i kao Bernardove, a jednu od tih pjesama sasvim sigurno, i dvije vrlo vjerojatno preveo je Marko Marulić dikcijom i metričkom shemom, koje su vrlo daleko još od dikcije i stiha, kojima se u svojoj duhovnoj poeziji Marko inače služio. U tom odsjeku svoga književnikovanja Marulić svoje predloške prevodi a ne parafrazira ih, drži se njihove metričke sheme, i zato mu se one doimlju primitivnije nego njegova ostala poezija.

U Lucićevu »Vrtlu«, gdje »Himan Jesu dulcis memoria« dolazi na l. 80 b — 82 b, u produženju na l. 82 b — 87 a imamo i pjesmu Sv. Bernarda »Molitva svetoga Bernarda: Salve meum salutare«, u latinskom originalu nazvanu »Rhythmica oratio ad unum quodlibet membrorum Christi patientis et a cruce pendentis.«

U pitanju autorstva prijevoda pjesme »Jesu dulcis memoria« za Marulića govori pomenuti njegov molitvenik, a da bi on mogao da bude i prevodiocem pjesme »Salve, mundi salutare«, govorit će se u vezi sa hvarskom pjesmaricom, jednim drugim, novim i zasad najstarijim izvorom Marulićeve poezije.

Kad je Marulić mogao da redigira taj svoj molitvenik, t. j. da li još prije god. 1501, ili poslije nje, molitvenik sam ne daje za to nikakovo uporište, te bi se na gornje pitanje što pozitivno moglo odgovoriti. Za kako tako hronologisanje bar nekih Marulićevih djela bilo bi i te kako potrebno znati, osim same egzistencije, još i neke biografske detalje o njegovoj sestri koludrici Bizi, za koju i zbog koje i bila su neka njegova hrvatska djela napisana, a prema Natalisovoj biografiji poslije Markove smrti i nalazila se baš kod nje u pohrani.

IV

Drugi od pomenuta dva nova izvora Marulićevih hrvatskih djela, naročito važan za ovo naše pitanje, ili je sasvim hvarskoga porijekla ili se najkasnije polovinom 16 stoljeća našao u hvarskoj

[24] Prof. M. Šrepel objašnjavao je Marulićevu književnu mistiku samo utjecajima zastupnika njemačke mistike Tome Kempenjanina, čije je djelo »De imitatione Christi« preveo on g. 1500 (isp. Rad, knj. 146, str. 159 i dalje), međuto, kako ćemo još vidjeti, mnogo ranije nego Kempenjaninom Marulić se bavio djelima sv. Bernarda i sv. Bonaventure.

BIBLIOTEKA HRVATSKOG NARODNOG KAZALIŠTA U ZAGREBU

sredini. Bit će bio pisan oko god. 1530; naime na prednjih 5 listova u bilješkama godina 1533 spominje se dva puta, a one će biti bar nešto kasnije pisane nego što je u svojim najstarijim dijelovima pisan rukopis sam.[25]

Cijeli rukopis u kožnatom onodobnom povezu ima 162 lista formata 157 *mm* / 108 *mm;* prema staroj numeraciji imao je upravo 176 listova, od kojih su listovi 1—2, 8, 66—69, 87, 94, 111, 118, 159 i 174 propali. Za Hvar osim prezimena »Boglich« (u novije doba pripisano olovkom na prednjoj strani stražnje korice) vežu ga naročito pjesme, što ih je jedna mlađa ruka, ali još u 16 stoljeću, unijela u rukopis na l. 155 a (143 a) — 158 a (146 a). Tu imamo upravo tri ovakve pjesme, i srednja od njih počinje sa sazivom:

Puče hvarski, ki s' na bližu,
upri oči sada križu...,

i opet dalje

Zato, Hvaru, obrati se,
pusti grihe, sad skruši se...

Na čelu te zasad najstarije poznate zbirke pobožne umjetničke poezije stoje upravo pučke crkvene pjesme:

1. Sequitur quedam laus devota valde Virginis Marie:

Da nu se svi ponizimo, ter na kolina padimo
Mariju pozdravljajuć.

od 37 tercina, i

[25] Ova pjesmarica mora da je pisana upravo u kojem franjevačkom samostanu Male braće. Bilješke na l. 3 (originalne paginacije) odnosno 1.om sačuvanom sadrže popis nekih svetačkih privilegija pape Lava X (1513—1521) za Malu braću; one su datirane na kraju: »adi 23 Marcij 1533«. Od bilježaka na l. 5—7 (orig. pag.) najvažnija su 33 »praecepta« za franjevački red, i iza njih stoji datum: 1533, adi 9 Februarii. Osim toga na l. 15 b—16 a stoji pjesma »Hvale svetoga Franciska«, a u proznom sastavku na l. 42 b—43 a uz sv. Frančiska spominje se češće i red »fratar Male braće«.

U pismu, kojim je pjesmarica pisana razabiraju se u glavnom tri ruke: Najveći dio pjesmarice, t. j. od početka do zaključno l. 144, pisala je možda i samo jedna ruka, premda u detaljima pisma ima i razlika, koje mogu da se i jače doimlju, naročito zbog toga, što su neki dijelovi pjesmarice pisani stisnuto, drugi opet razmaknuto. Druga je ruka pisala list 145—155 a, i pismo ove ruke ne razlikuje se mnogo od pisma, kojim je pisan Božićevićev prijevod Petrarkine kancone »Vergine bella, che di Sol vestita« u rukopisu Jugoslavenske akademije I b 121. Trećom rukom pripisane su tri hvarske pjesme: 1. Bez natpisa (od 16 osmeraca): Česar, kralje, hercegove — Duž, baruni i knežove — I sfi zemlom ki vladaju — male vire skažan daju; 2. Molitvica od križa (od 44 osmerca): Puče hvarski ki s' na bližu — upri oči sada križu; 3. Pozdravljenje križa (od 42 osmerca): Zlamen križa, zdraf si viku — ki s' krstjanom sfim za diku.

2. Laus de nativitate domini Jesu Christi:

Va no vrime godišća — porojenje ditića
mir se svita navišća, — od svete Dive Marije.

U pjesmarici ima još pjesama, koje dikcijom i metričkom shemom (osmerački distisi) stoje bliže crkvenoj pučkoj nego umjetničkoj poeziji. Tako na l. 37 b — 41 b dolazi pjesma pod natpisima »Kako tuži duša svrhu tila« i »Tuženje zločestoga tila ko preminuje [s] sega svita«, a istovetna s pjesmom »Prigovaranje duše i tila« u pjesmarici Mihovila Vrančića Šibenčanina.[26] Prema dramskim fragmentima jedne šibenske pjesmarice iz sredine 16 stoljeća »Anjel na molitvi govori« i govorima od osam misterija u hvarskoj pjesmarici stoje potpuno analogno pjesma »Gabriel anielus ad Christum« (l. 54 b — 55 a: Ja sam Angel s neba prišal) i pjesma pod natpisom »Incipiunt Misteria«, gdje se prikazuju mučila[26a] konop, klonda, bič, kruna, križ, spuga i kopje, a počinje (l. 55 b — 56 b):

Gledaj konop of, Isuse,
ono t' bude ono uže,
kim te oće zavezati,
narod zali potezati...

U produženju na l. 57 a imala je da slijedi[27] pjesma »O slaviću«, no umjesto toga nastavljaju se u dvostruko rimovanim dvanaestircima govori anđeoskih korova s misterijama (l. 57 a — 59 b). Tu je najprije »Pokripljenje od devetih kori anjelskih

Sliš'te, ja sam posal od prvoga kora,
ki sam ofdi prišal anjelskoga zbora...,

zatim Isusov odgovor (l. 60 a — 65 b) s početnim stihovima

Budi boga oca volja učińena,
neba i zemje stvorca usfem ispuńna...,

u kojem se On za zagovor kod mučila obraća ne samo nebu i zemlji i svemu što je u njima i na njima već i svemiru:

[26] Isp. Građa za povijest knjiž. hrv., knj. XI, str. 39.

[26a] Ovakvo pokazivanje mučila ima i hvarsko »Skazanje slimjenja s križa tila Isusova« (isp. Sph knj. XX, str. 69—72).

[27] To znamo odatle, jer riječju »O slaviću«, kojom je u desnom donjem uglu l. 57 b obilježen početak idućega kvaterniona, ne počinje l. 57 a, već tek l. 103 a, što znači, da su l. 57—102 pri koričenju ovdje umetnuti, a inače im je bilo namijenjeno neko drugo mjesto u pjesmarici.

Htijte vi pomoći prosit sada meni,
kako budete moći od muke načini,
kih no ja sada počat ću prositi,
jer oni poslija hote me mučiti...

Dalje slijedi 18 govora, u kojima Isus govori mučilima: »konopu«, »verugama«, »rukavicama«, »suknji biloj«, »klondi«, »bičima«, »suknji crlenoj«, »kruni«, »palici«, »obrusu od očiju«, »trsti«, »križu«, »čavlima«, »mlatu«, »spugi«, »kopju«, »kliščama« i »skali«, a završava Isusovim »Opitanjem osoran«:

O osorani moji, ako me pitate,
zač sada ja trpim britke muke ove...;

na njih se u produženju odgovara stihovima 73 do 84 iz Marulićeve pjesme[28] »Od muke Isukrstove«, s neznatnom izmjenom na samom početku:

Puče moj neharni, znaj, čagodir gledaš,
ljubaf je, ino ni, ku prija i čekaš;
Lubav vaša doli s nebes me čini prit,
i trude, ke koli vidiš, čini podnit...

Napokon na l. 70 a — 100 a imamo novu redakciju dijaloškoga »Plača Marijina«. Bez početka, koji je propao u izgubljenim listovima 66—69, taj »Plač« ima 1520 osmeraca, »Plač blažene devi Marije« u glagolskom zborniku O. Šimuna Klemenovića od g. 1501—1505 ima 1220 osmeračkih stihova.

U »Plaču« hvarske pjesmarice glavni su govornici »Pisac« i »Gospoja«, epizodički Isus i Ivan Vanjelista. I dok »Gospoja« plače tu za Isusom gdješto i sasvim istim stihovima kao i u drugim »Plačevima«, »Pisac« u izmjenjivanju s »Gospojom« pripovijeda tok Isukrstove muke od časa kad je Isus bio u vrtu predan od Jude Židovima pa dalje do smrti na križu, snimljenja i položenja u grob, nakon čega se svi, koji su u plaču Gospoju »sadružili«, vraćaju s Kalvarije u grad.[29]

[28] Isp. Sph, knj. I, str. 171.

[29] Ne manje od redakcije Klemenovićeva »Plača« bila je raširena i redakcija hvarskoga »Plača«: jedini njegov potpun tekst utvrdio sam u jednom korčulanskom rukopisu od g. 1560, drugi u jednoj zbirci crkvene poezije iz Budve od g. 1640 (?), gdje je nazvan »Muka gospodina našega Jezukrsta«. Prema korčulanskom tekstu počinje:

Plačnim glasom svih vas moju, zove duše bogu mile,
sliš'te majku Isusovu, da bi s ńome potužile
ka vas na plač sfih sad zove, gorku muku ńeje sin[k]a,
er u gorkih tugah plove. ki je blažen po sve vika.

Pripovijedanje »Piščevo« u ovome »Plaču« u kojoj crkvi otoka Hvara moglo je imati zadatak, kaki su imali talijanski pučki devocioni, t. j. da nijemo prikazivanje muke i smrti Isukrstove tumače gledaocima.

Uza svu važnost i te više manje pučke crkvene poezije u hvarskoj će nas pjesmarici zanimati dalje samo njena pobožna umjetnička poezija. Prilozima iz nje ne samo što se povećava broj pjesama Marulićeve hrvatske poezije već se tu nailazi i na izvore, iz kojih se u svojoj književnoj djelatnosti Marko Marulić počeo valjada najprije inspirirati.

Hvarski tekst počinje tek od stihova:

Zato korut sad uzmite, ter sad plač'te s Marijome,
u crno se obucite, veće jida gorčijome.
vaše kćerce porusite S ńom sad gorko procvilite,
ter jih plakat naučite, ńe žalosti s ńom dilite.

»Gospin plač«, što ga bratstva hvarskih sela Jelse, Pitava, Sfiraca, Vrisnika, Vrbanja i Vrbovske još danas pjevaju u noćnoj procesiji Vel. Petka, prilično se pokriva s ovim »Plačem...« hvarske pjesmarice, kako se to vidi iz ovih nekoliko paralela, uzetih iz jednog i drugog »Plača«:

Hvarska pjesmarica (rkps. iz 16. stolj.)	»Plač gospin« župne crkve u Jelsi (rkps. iz g. 1840):
l. 74 a: Riči Isusove:	Riči Isusa in Chiesa di S. Giaccomo di Pitve:
Pojdi, Ive, k majci mojoj,	Pojdi, Ive, k majci mojoj,
prižalosnoj tetki tvojoj...	prižalosnoj tetki tvojoj...
— — — — — —	— — — — — —
	In Chiesa di S. Giovanni in Jelsa:
l. 74 b: Riči pisca:	
Pojde Ivan priko grada	Pojde Ivan priko grada
ostavivši meštra draga ...	ostavivši meštra draga ...
— — — — — —	— — — — — —
	Riči Ivana in Chiesa di S. Antonio di Vrisnik:
l. 75 b: Riči Ivana vanjeliste:	
Jao, gospe plačna moja,	Jaoh, gospe plačna moja,
gdi je sada dika tvoja...	gdi je sada dika tvoja...
— — — — — —	— — — — — —
	In chiesa di S. Maria Maddalena di Sfirce:
l. 76 b: Riči pisca:	
Čufši gospa plačne glase	Sliša, gospe, tužne glase,
sfe oskube sfoje vlase...	sve rastrese svoje vlase...
— — — — — —	— — — — — —
	In chiesa di S. Rocco di Verbosca:
l. 86 a: Riči gospoje:	Riči gospoje
O vratari, za ime boga	O vratari, z' ime boga
ja vas moļu prineboga,	ja vas molim prineboga,
otvor'te mi plačni vrata,	otvorte mi plačnoj vrata
neka pojdu prid Pilata...	neka pridem prid Pilata... i t. d.

V

Iz hvarske pjesmarice Marulićeva se poezija obogaćuje prije svega jednim sasvim sigurno njegovim, dosad nepoznatim djelom, hrvatskim prijevodom latinskoga spijeva sv. Bonaventure, »Philomena«. Marulićevo autorstvo u ovome slučaju zajamčuju ovi epigramski stihovi na kraju pjesme:

Bonaventure ki sfetoga
vam Slavića latinskoga
jur hrvacki naučih peti,
mol'te za me, da propeti,
ki da za nas tilo svoje,
prosti meni grihe moje.
Marchus ego sum Marullus,
quo peccator major nullus,
Li sluga sam vas sfakoga,
jer ste sluge boga moga.
Dostojaj se on vam stvorit
ku budete milost hotit.

Latinski original pjesme »Philomena« prema izdanju u VIII tomu »Doctoris seraphici S. Bonaventurae S. R. E. episcopi cardinalis opera omnia« (Ad Claras aquas — Quaracchi, 1898) ima 90 strofa, svaka strofa po 4 trinaesterca s rimom aaaa, bbbb i t. d. Naprotiv hrvatski prijevod Marka Marulića, koji u hvarskoj pjesmarici dolazi na l. 103 a — 112 a, ima 120 strofa + oko 18 strofa na izgubljenom 111 listu + 2 završne strofe, znači, hrvatski je prijevod sastojao od oko 140 strofa, svaka strofa od 3 osmerca + 1 sedmerca. Takav sastav Marulićeva prijevoda dobija se samo formalno iz rukopisa, gdje je on pisan kao da doista sastoji od strofa po 4 stiha; međuto, stvarno on sastoji od strofa po osam stihova, metrički ovako povezanih: stihovi 1—3 i 5—7 u svakoj strofi su osmerci, a stihovi 4 i 8 sedmerci; jednako rimuju u svakoj pojedinoj strofi stihovi 1—3 (aaa), 4 i 8 (bb) i 5—7 (ccc) i t. d. Takih strofa Marulićev »Slavić« ima 62; od njih je 35^a za polovinu okrnjena, od 61^e druga polovina kao i 8 do 9 cijelih strofa propalo je s listom 111. Prema taku računu Marulićev prijevod stoji otprilike sa 70 strofa prema 90 strofa latinskoga originala. Ta razlika u broju strofa dolazi odatle, što se Marulićeve strofe od 8 stihova ne pokrivaju uvijek sa strofama latinskoga originala od 4 trinaesterca, a osim toga se hrvatski prijevod u svojim strofama 36 do 48 sasvim udaljio od strofa 51—63 latinskoga originala, i u tom dijelu uopće

nisam mogao da utvrdim bilo kakvu vezu između jednog i drugog teksta.

Marulićev je prijevod ne samo prilično slobodan već i pjesnički vrlo slab; iz toga zaključujem, da on mora da ide još u prve početke Marulićeva versifikovanja uopće. Koliko se iz odnosa hrvatskoga prijevoda i latinskoga originala može razabrati, hrvatski se prijevod ne naslanja na njegova štampana izdanja, jer u više slučajeva on se u varijantama slaže s rukopisnim redakcijama. No to vrijedi samo onda, ako prema rukopisnim redakcijama ne stoji u sličnom odnosu kao i Marulićev prijevod koje štampano izdanje pjesama Sv. Bonaventure kao ono »Brisciae, 1495«, na koje kao da se izdavači Bonaventurovih djela nikako nijesu osvrtali.

U hvarskoj pjesmarici dolaze još dva hrvatska prijevoda inače vrlo malobrojne poezije Sv. Bonaventure: 1. Kontemplacion svetoga križa (na l. 32 a — 37 a), i 2 Kako blaženi sfeti Bernard dušu bogolubnu potiče duhom sfetim na uspomenutj[e] sfetoga križa (l. 145 a — 148 a).

Prva je pjesma prijevod pjesme »Laudismus de Sancta Cruce«, druga prijevod pjesme »Meditatio de passione Jesu Christi«. U ovome slučaju hrvatski se prijevod naslanja na latinski original bolje nego u slučaju »Slavića«. Hrvatska pjesma »Kontemplacion svetoga križa«, kao i njen latinski original, ima 39 strofa, svaka strofa po 6 stihova u ovoj metričkoj shemi:

$$2\,(8)\,aa + 1\,(7)\,b + 2\,(8)\,cc + 1\,(7)\,b,$$

kako to pokazuju ove paralele:

strofa 1: Recordare sanctae crucis
qui perfectam vitam ducis,
collaetare iugiter.
Sanctae crucis recordare
et in ipsa meditare
insatiabiliter.

Križ na pamet nastoj imit,
ki svršeno hoćeš živit,
pominaj (ńe)ga služeći.
Križ prisveti k srcu (pri)tiskaj,
u ńemu se vas zamišļaj,
obhituj ga služeći.

strofa 39: Totum sit, quod ego dixi
ad honorem Crucifixi,
ad laudem et gloriam,
ut meorum peccatorum
gloriosus Rex coelorum
mihi donet veniam.

Počitanja rič takova
bud' na slavu Propetoga,
na hvalu i na poštenje,
da ki milost dili svojim
kraļ nebeski grihom mojim
dopusti mi prošćenje.

Pjesma Sv. Bonaventure »Meditatio de passione Jesu Christi« ima 32 strofe, svaka strofa po 4 osmerca s rimom aaaa, bbbb i t. d. U hrvatskom prijevodu od latinske pjesme bar formalno načinjene su dvije pjesme: prva, s gore navedenim natpisom, ima 37 osmeračkih distiha s rimom aa, bb, cc . . ., druga, s podnatpisom »Kako duša bogolubna užgana duhom svetim«, ima 22 distiha, što u svemu čini 59 distiha; prema tome je hrvatski prijevod kraći od latinskoga originala za 5 distiha, i to za 2 distiha u prvoj a za 3 distiha u drugoj pjesmi. Inače je i ovdje latinski predložak više preveden nego prepjevan, kako to može da predoči njena prva strofa:

Plange, fidelis anima,
amica crucis intima,
cerne Jesu gravissima
tormenta crudelissima!

Plači, o dušice virna,
prijateljice čemerna,
svetoga križa ne predaj,
Isusa mukam pogledaj!

Zar je možebiti Marulić prevodilac i tih dviju pjesama Sv. Bonaventure? Bez oklijevanja priznat ću, da sam uistinu sklon smatrati ih također produktima početničke poezije našega Marka, ako i nemam za to direktnih dokaza. Jedan od dokaza (doduše bez naročite »dokazne moći«) moglo bi biti to, što je očito prema metričkoj shemi latinske pjesme »Laudismus de sancta cruce« i njena hrvatskoga prijevoda »Kontemplacion svetoga križa« udešena i metrička shema Marulićeva hrvatskog »Slavića«, dok metrička shema njegova latinskoga predloška sastoji od strofa po 4 trinaesterca, s rimom *aaaa, bbbb* i t. d.:

1. Philomena, praevia temporis amoeni,
quae recessum nuntias imbris atque coeni,
dum demulces animos tuo cantu leni,
avis praedulcissima, ad me, quaeso, veni.

O slaviću, ki privrtaš
tere čudno petje splitaš
glasom slatkim koga imaš
vazda o primaliti;
pusti jure lug zeleni
i taj potok tvoj vodeni,
da priletiš sada ke mni,
hoti se umoliti.

Najbolja prilika da se vratim k već prije spomenutoj pjesmi Sv. Bernarda »Rhythmica oratio ad unum quodlibet membrorum Christi patientis et a cruce pendentis« (isp. str. 17) bit će upravo ovdje. I ta pjesma osim u Lucićevu »Vrtlu« dolazi i u hvarskoj pjesmarici, i to odmah za pjesmom »Slavić« na l. 112 b — 117 b; ovdje je ona bez

svakoga natpisa — za nj kao da je ostavljena prazna gornja trećina l. 112 b, a i bez svršetka, jer l. 118 rukopisa, gdje je ona svršavala, danas manjka.

Tekst hrvatskoga prijevoda te Bernardove pjesme u Lucićevu »Vrtlu« i u hvarskoj pjesmarici ne pokrivaju se sasvim; u hvarskoj pjesmarici manjka joj upravo svaki peti stih teksta u Lucićevu »Vrtlu«. Prema tome u hvarskoj pjesmarici ona sastoji od samih osmeračkih distiha s rimom *aa, bb* i t. d., a u Lucićevu »Vrtlu« kao da pet i pet stihova čine strofu, odnosno i metričku shemu, u kojoj su stihovi 1—4 osmerci a 5 stih sedmerac, sve vezano rimom *aa bb c*. Ali tome nije tako. Hrvatski se prevodilac nije služio u svome prijevodu strofom od pet stihova, kako su oni pisani u Lucićevu »Vrtlu«, već upravo strofom od 10 stihova, u kojoj su stihovi 1—4 i 6—9 osmerci, stihovi 5 i 10 sedmerci, a svi vezani rimom *aabbcddeec*. U toj metričkoj shemi pisan je samo od česti i njen latinski original.

Salve, mundi salut*are:*
salve, salve, Jesu ch*are,*
cruci tuae me apt*are*
vellem vere, tu scis qu*are*
da mihi tui *copiam.*

Zdrav, Isuse moj pridr*agi,*
spasu svita na križ n*agi,*
križu tvomu pridruži *me,*
da proslavim tvoje *ime,*
hoti mi se požaf*at.*

Ac si praesens sis acc*edo,*
imo te praesentem cr*edo.*
O quam mundum hic te *cerno!*
Ecce tibi me prost*erno:*
Sis facilis ad *veniam.*

Da tuj mislim sam u *sebi,*
ter pristupam tako k t*ebi,*
popljuvane gledam l*ici,*
tere padam evo n*ici,*
na prošnji ne hti' se uj*at.*

Kako se iz poređenja obiju strofa može vidjeti, hrvatski se prijevod slaže sa svojim latinskim predloškom sasvim samo u broju stihova i u shemi rimovanja, koja je ovdje i tamo: *aa bb c dd ee c*, a udaljio se, jer su u latinskom predlošku svi stihovi osmerački, a u hrvatskom su prijevodu osmerci samo stihovi 1—4 i 6—9, dok stihovi 5 i 10, ako su pravilno građeni, moraju po metričkoj shemi da budu upravo sedmerci. I baš po tim sedmercima u sredini i na kraju svake strofe hrvatski se prijevod i u ovome slučaju naslonio na tvorbu strofa u Bonaventurinoj latinskoj pjesmi »Laudismus de sancta cruce« i u njenu hrvatskom prijevodu »Kontemplacion svetoga križa«, odnosno na tvorbu strofa u hrvatskom prijevodu »Slavić« Bonaventurine pjesme »Philomena«. U prvom slučaju imamo strofu od šest stihova,

gdje su stihovi 1—2 i 4—5 osmerci a stihovi 3 i 6 sedmerci, u drugom slučaju strofu od osam stihova, gdje su stihovi 1—3 i 5—7 osmerci a stihovi 4 i 8 sedmerci, i napokon u trećem, Bernardovu slučaju, strofu od 10 stihova, gdje su stihovi 1—4 i 6—9 osmerci a stihovi 5 i 10 sedmerci. Samo u prvome slučaju hrvatski prijevod i njegov latinski predložak imaju sasvim istu metričku shemu, u druga dva slučaja hrvatski prijevod ima ili sasvim drugu metričku shemu (Philomena = Slavić) ili ponešto izmijenjenu (Salve. mundi salutare: Zdravo, Isuse moj predragi) prema svom latinskom predlošku. To naslanjanje u gradnji strofa jedne pjesme na drugu, držim, može također da bude odlučno i za rješavanje pitanja autorstva pojedinih anonimnih pjesama u hvarskoj pjesmarici. Odnosno za »Slavića« je Marulić uzeo pomenutu metričku shemu iz onih svojih ranijih prijevoda, gdje je ona dolazila već u latinskim originalima.

U inventaru Marulićeve knjižnice spominje se doduše »Sanctus Bernardus super Cantica canticorum« a inače ništa što bi moglo sadržavati djela i poeziju Sv. Bonaventure; samo to ipak ne mora značiti, da mistik Marko Marulić djela serafinskoga doktora ne bi uopće bio poznavao. U sukobu mistike sa skolastikom naš je Marulić, kako je to pokazao M. Šrepel, prionuo uz »mistiku, koja je od suvišnih spekulacija govorila mašti i srcu.« A sv. Bonaventura iako izvrstan znalac i učenik skolastike u isti čas je »der Bahnbrecher der europäischen Mystik des ausgehenden Mittelalters«, kako ga karakterizuje Konrad Burdach u knjizi »Reformation, Renaissance, Humanismus. Zwei Abhandlungen über die Grundlage moderner Bildung und Sprachkunst« (Berlin, 1926², str. 43 i dalje). Ako je Marko Marulić uz Tomu Kempenjanina prevodio i djela sv. Bernarda, pjesme sv. Bonaventure u mnogim su se rukopisima pripisivale također sv. Bernardu, opet se i samo po sličnosti natpisa djela obojice može misliti, da se Marulić uistinu služio u svome radu i djelima sv. Bonaventure. U detalje tog pitanja ja ovdje neću ipak da ulazim.

VI

Osim u pomenutom zapisu iza pjesme »O Slaviću« u hvarskoj se pjesmarici Marulićevo ime inače nigdje ne spominje; da li se ono u njoj i nije nigdje drugdje spominalo, ili se spominjalo, pa je propalo s listovima, koji u rukopisu danas manjkaju, pitanja su, na koja se sigurno ne može ništa kazati. Prema tome bi

i s pitanjem autorstva anonimnih pjesama u hvarskoj pjesmarici stajali baš tamo gdje stojimo i s autorstvom anonimnih pjesama u »Vrtlu« Petra Lucića, kad hvarska pjesmarica ne bi bila otprilike za pola stoljeća starija od Lucićeva »Vrtla«. U trećem — četvrtom deceniju 16 stoljeća (t. j. g. 1520—1535), kad je najkasnije nastajala i hvarska pjesmarica, miješanja umjetničke poezije raznih književnih središta sjeverne, srednje i južne Dalmacije u opsegu kao u posljedjoj četvrti istoga stoljeća, kad je pisan Lucićev »Vrtal«, još nije bilo, pa je prema tome i krug pjesnika, gdje treba da tražimo autore anonimne poezije u hvarskoj pjesmarici, daleko manji i uži nego u slučaju Lucićeva »Vrtla«.

Sve pjesme hvarske pjesmarice jezički su prilično jednolične, sve one pisane su čakavskim dijalektom pisaca srednje Dalmacije iz prve polovine 16 stoljeća. Otstupanja ima samo u Marulićevoj pjesmi »O slaviću«, u kojoj riječi »r i e č« i »v r i e m e« dolaze nekoliko puta s »iekavskim« izgovorom. Iekavljene u ovoj prilici svakako će trebati odbiti na teret p r e p i s i v a č a pjesmarice.

Od pjesama, što su u I knjizi »Starih pisaca hrvatskih« štampane kao Marulićeve, a Marulićevo je autorstvo nesumnjivo utvrđeno u jednom od spomenuta tri izvora Marulićeve poezije, t. j. Lucićevim »Vrtlom«, Lulićevim zbornikom a sada još i Marulićevim molitvenikom, u hvarskoj pjesmarici dolaze ove:

1[30] P o č i ń e p i s a n b o g o l u b n a n a s l a v u i p o č t e n j e d i v e M a r i j e o d z a č e t j a I s u s o v a (na l. 11 a — 14 a).

O zvizdo sfih lipļa, majko divo čista,
tvojom nebo i zemļa čistińom procvita . . .

U hvarskoj pjesmarici stoji ta pjesma na čelu niza umjetničkih pjesama i pred njom je crkvena pjesma »V a n o v r i m e g o d i š ć a«, a imaju je Lulićev »Vrtal« (l. 138 a — 141 a) i Lulićev zbornik (l. 296 a — 298 a). Sigurno je Marulićeva samo onda, ako se u Lulićevu zborniku zapis »M a r k o M a r u l t o s l o ž i« na kraju pjesme odnosi upravo na nju, a ne na pjesmu »O d U s k r s n u t j a I s u s o v a« koja za njom slijedi.

2[31] D e A s u m t i o n e d (o m i) n e (!) (na l. 23 a — 26 b)

Divice prečista, majko umiļena,
kom svita sva mista biše prosvitļena . . .

[30] Isp. Sph, knj. I, str. 165—168.
[31] Isp. Sph, knj. I, str. 210—214.

U Lucićevu »Vrtlu« (na l. 280 a — 283 b) ima ona sasvim pogrješan natpis: »Slafna gospoja zača Isusa«; u hvarskoj pjesmarici te iste riječi dolaze na kraju pjesme iza riječi »Amen«, a nad natpisom »Te deum laudam[us]« dalje pjesme.

I ta je pjesma Marulićeva; riječi »Marko Marul ovo složi«, što u Lulićevu zborniku stoje ispred njena natpisa »Od uzvišenja gospina«, mogu da se odnose i na pjesmu »Od uskrsnutja Isusova«, koja u istom zborniku stoji neposredno pred pjesmom »Od uzvišenja gospina«, ali i u tom slučaju ona je kao Marulićeva obilježena riječima »Po Marku Marulu«, što su u pjesmu umetnute iza stiha 96, gdje bi imala da počne pjesma »Veliča duša ma hvalom gospodina«, a u ovome je prijepisu upravo izostavljena.

Tekst pjesme »De assumptione Dominae« u hvarskoj pjesmarici pokriva se s tekstom iste pjesme u Lulićevu zborniku, jer ima i stihove 61—84, kojih nema u Lucićevu »Vrtlu«, a odvaja što ima, kao i Lucićev »Vrtal«, pjesmu[32] »Veliča duša ma hvalom gospodina«, koje nema Lulićev zbornik.

3[33] Te deum laudamus (na l. 26 b — 27 b):

Tebe hvalimo, bože, ki s' sfemoguć,
s istinom pravimo, Gospodin si slovuć...

Da je i ova pjesma doista Marulićeva, može se sada pokrijepiti time, što i ona dolazi u Marulićevim »Oficijama«.

4[34] Ako bilješka »Ovo je složenje Marka Marula Splićanina« na l. 306 b u Lulićevu zborniku treba da se odnosi na pjesmu pred njom, Marulić je autor i pjesama u hvarskoj pjesmarici

a) Duša osujena govori (na l. 46 a — 47 b):

Ajme, ajme meni, koliku imiju
bolizan u meni, jer boga ne viju...

b) Isus duši osujeni govori (na l. 47 b — 48 b):

Neharna duše, ti otidi prokleta,
gdino sfitline ni, jer si grihom speta...

[32] Među tekstovima, koji su u Lucićev »Vrtal« uklopljeni u mnogo starijim (valjada iz samoga početka 16 stoljeća) prijepisima, ima i prozom pisani »Život blaženoga Ivana Krstitelja« (na l. 255 a—265 a), i u tome »Životu« dolazi ova pjesma. Kako ta dva teksta svojim postankom stoje vremenski vrlo na blizu, nije čudo, da među njima osim sasvim neznatnih nema razilaženja.

[33] Isp. Sph, knj. I, str. 239—240.

[34] Isp. Sph, knj. I, str. 234—237.

Ove dvije pjesme dolaze još i u Lucićevu »Vrtlu« (l. 160 b — 162 b), i u Vranićevu glagolskom zborniku iz početka 17 stoljeća. U varijantama između pojedinih tekstova poklapaju se tekstovi hvarske pjesmarice i Lucićeva »Vrtla«.

VII

Od pjesama, što su iz Lucićeva »Vrtla« ušle u I knjigu »Starih pisaca hrvatskih« bez sigurnih dokaza za Marulićevo autorstvo, hvarska pjesmarica ima ove:

1[35] Poklon svetoga križa (na l. 16 a — b):

Zdrav, križu prisveti, zdrav ufanje naše,
jer Isus propeti na tebi izdaše...

2[36] Potaknutje duše grišne na pokoru (na l. 28 a — 31 b):

Grišna duše moja, ne htij se pripasti,
jer ćud huda tvoja čini te upasti...

3[37] Rechordatio (!) vltima (na l. 52 b — 54 b):

Svaki dan ističe sunce ter zahodi,
tim vrime utiče, a starost dohodi...

4[38] Ke čisto hoćete na sfitu živit
ter bogu išćete punije služit,
otvor'te pameti ter slišajte mučeć
pisan ću peti sada meju vami,
pisan će ona biti od pričistih divic,
s kim će skup hodit počtenih udovic (l. 148 b — 154 a):

A ti, gospodine, pozri slabost moju,
da brez tebe stine, daj mi pomoć tvoju..

5[39] Duša virna pita Isukrsta (na l. 43 b — 45 b):

Zač pogrjen toko, moj Isuse, stojiš,
na križu visoko ter se tužan boliš...

I dok se 3ća, 4ta i 5ta ovdje navedena pjesma u glavnome poklapaju s istoimenim pjesmama u Lucićevu »Vrtlu«, u 1 i 2 pjesmi radi se o pjesmama samo po natpisu srodnima s istoimenim

[35] Isp. Sph, knj. I, str. 191—194.

[36] Isp. Sph, knj. I, str. 225—227.

[37] Isp. Sph, knj. I, str. 223—224 i 229—231.

[38] Isp. Sph, knj. I, str. 219—220.

[39] Isp. Sph, knj. I, str. 169—171.

pjesmama, štampanim među Marulićevim pjesmama. U pjesmi »Poklon svetoga križa« hvarske pjesmarice sačuvan je vjerojatno iskonski oblik pjesme, koja je kasnijim stapanjem s drugim pjesmama u nove oblike izgubila od svog prvobitnog sastava sve osim prvi distih, jer 13 njenih daljih distiha ne dolazi ni u jednoj od pjesama u Lucićevu »Vrtlu« i Lulićevu zborniku, što ih je kao tijesno povezane s pjesmom »Versi od križa« V. Jagić u pomenutome »Predgovoru« nabrojio.

U pjesmi hvarske pjesmarice predmetom klanjanja doista je sam križ, nekoč prezren i sramotan, Isusovom smrću uzdignut do simbola spasenja. Evo je u cijelosti:

Poklon svetoga križa

Zdrav, križu prisveti, zdraf, ufanje naše,
Jer Isus propeti na tebi izdaše.
Ti dotad nimaše nijedno počtenje,
Ni te tko štovaše čineć ti moſenje,
A sad si počtenje sfim vernim krstjanom,
Daj pravo skrušenje od grihof osoranom.
Tvojim voćem i manom duše im nasiti,
Ter noćas s Marijom da budu plakati;
Ti mi hotij dati svetu tvoju pomoć
I ńom ukripiti sada moju nemoć,
Izreć da budu moć muke ter gorčine,
Ke podni u ovu noć stvorac od istine.
Uslišaj sad mene, ispros' mi u boga
Milost, da ne zgine ov puk cić zla moga.
Križ si svemogoga koga okriviše,
Jezusa slatkoga na smrt osudiše,
Ter te postaviše na ramena ńega
Pake ga propeše na tebi »uſega«
Ti podni onega ki zajde k nam doli
Od otca sfojega i na te krf proli,
Na tebi on moli otca za grišnike,
Izrańen pun boli trpeć muke gorke.
Prikovat da ruke i noge za ſubaf,
Probost prsi slatke, sfim nam ufanje daf.
O stablo, ko upraf na nebo kažeš put,
Suprotif djaflu staf bogu nas stav' u skut,
Gdi ćemo radost čut na nebu gorika
A grišnike ne čut u paklu dolika.

Pjesma »Od svete pokore« u knjizi »Sph« preštampana je iz Lulićeva zbornika (l. 324 a — 325 b), gdje ima natpis:

»Od sfete pokore, štenje lipo i korisno«. Kako je već u češće spominjanom »Predgovoru« (str. 9 — 10) tvrdio V. Jagić, prvih šest stihova njoj na čelo moralo je doći iz koje druge pjesme — njeni stihovi 65—70 dolaze i u pjesmi »Versi od križa« (l. 307 b — 309 a), dok se ostatak njenih stihova 7—70 nalazi i u sastavu pjesme Lulićeva zbornika (l. 309 a — 313 a), »Ispovid i moljenje grišnika na konac života sfoga« (ovdje su to stihovi 55—118), koja počinje:

Bože, ki si stvoril zemļu i nebesa,
i ka s' godir hotil na sfitu čudesa,
stvoril si človika na priliku tvoju,
da mu daš velika u vičńem pokoju...

I na posljednji stih baš ove pjesme »Ispovid i moljenje grišnika na konac života sfoga«, a ne pjesme »Od sfete pokore štenje lipo i korisno« u Lulićevu se zborniku na l. 313 a, naslanjaju još ovi stihovi:

Složi riči ove Marko Marul, znajuć
da ga jur bog zove, tilo se starajuć;
Na pamet jih imit na konac ko bude,
on će milost primit, da z bogom pribude.
Ne će zginut moći, jer ga će braniti
sfete anjelske moći, bog će ga shraniti.

Taj je epigram poznat i iz Lucićeva »Vrtla«, i to iz sasvim druge veze; zato ako se on i ovdje smije navesti kao dokaz, da je pjesma »Ispovid i moljenje grišnika na konac života sfoga« Marulićeva, tada su Marulićeve i stihovi 7—70 u sastavu pjesme »Od svete pokore«, kad se ona cijela osim prvih šest stihova nalazi u sastavu prednje pjesme.

Pjesma hvarske pjesmarice »Potaknutje duše grišne na pokoru« nije istovetna ni s jednom od te dvije pjesme u Lulićevu zborniku, već tek s pjesmom, koja se u tom zborniku nastavlja u produženju iza gornjega epigrama (isp. l. 313 a — 317 a), a s njome ima i sasvim isti natpis.

Od svih tih pjesama različna je i manjkava pjesma u Lucićevu »Vrtlu« (l. 271 b, l. 272 manjka) »Od svete pokore«, koja počinje:

[40] U Lucićevu »Vrtlu« ovaj epigram kao i onaj iz Marulićeva molitvenika (isp. naprijed str. 12) dolaze na l. 29 a iza »Molitve sv. Ivana (Trogirskoga)«, a iza njih na l. 29 b nastavlja se pjesma: Svrh muke Isukrstove versi tako počinju« (isp. Sph, knj. I, str. 189).

Ni na svitu boje ni već spasenije,
ni već od pokore sfete jest slavnije.
Ča se dake bojiš, Dušo, pokore jat,
prez keno, oto viš, z bogom ne moreš stat...

Ono, što je uz Marulićeve pjesme »Od sedam smrtnih grihov« i »Od suda versi« V. Jagić naslućivao, t. j. da je u njima nešto ili sastavljeno odnosno rastavljeno, potvrđuje se sada pjesmom hvarske pjesmarice »Rechordatio ultima«. Ma da su u Lucićevu »Vrtlu« gornje dvije pjesme jedna od druge rastavljene nekolikim drugim pjesmama, u hvarskoj pjesmarici čine one jednu pjesmu.

Jagić je dobro naslućivao napokon i to, da je pjesma »Od svetih divic i udovic« u Lucićevu »Vrtlu« pokraćena; i doista prema 24 distiha, što ih ona ima tu, u hvarskoj pjesmarici stoji 106 distiha, kojima treba dodati još 13 distiha, što otpadaju na naročitu pjesmu »Od sfetoga Stipana«.

Prvi glavni dio hvarske pjesmarice svršava na l. 119 b — 120 a nizom stihova bez ikakova natpisa na početku, kao i bez oznake, da je pjesma završena na kraju, jer listovi od 120 b dalje do zaključno 125 su prazni. Moje naslućivanje, da bi ti stihovi mogli biti iskinuti iz kakve veće pjesme, ubrzo me dovelo na niz pjesama u Lucićevu »Vrtlu« (na l. 141 a — 150 a), gdje ih natpis »Naslidovanje Isukrsta« veže u jednu cjelinu; pomenuti stihovi hvarske pjesmarice odgovaraju stihovima[41] 311—346 i 347—360, t. j. pjesmi X (»Molitva«) i početku pjesme XI (»Završenje«) ciklusa »Naslidovanje Isukrsta«.

VIII

U ovoj posljednjoj skupini bit će prikazane pjesme hvarske pjesmarice, koje iz spominjanih izvora Marulićeve poezije nisu poznate, odnosno ako su poznate, budući već ranije pripisivane drugim pjesnicima, izdavači se Marulićevih pjesama na njih nisu osvrtali nikako.

Na čelu umjetničkih pjesama hvarske pjesmarice stoji Marulićeva pjesma »Počinje pisan bogoljubna na slavu i počtenje dive Marije od začetja Isusova«, a za njom odmah (na l. 14 a — b) ide božićna pjesma od 22 distiha pod natpisom »Majka sinku govoraše«:

[41] Isp. Sph, knj. I, str. 206—208.

Zgovoru slatkomu sfak uši otvori,
ča diva mladomu Isusu govori.
O slavo nebeska, odkud bi meni toj,
tolik dan danaska mladi rabi tvojoj...

Za tom pjesmom slijede najprije »Virovanje malo, ča jest 12 čljani sfete vire katoličaske« i dvije molitve (l. 15 a), te pjesma od 5 distiha u natpisu obilježena riječima: »Molitva svih grihof prošćenja rečena devoto s jednim očenašem i zdravom Marijom«:

Zdrava o divice mnogo milostiva,
svitlija danice, sunca ko prosiva,
Majko slavna božja, slaja si od meda
i jošće od satja, za tobom sfak gleda.
Ti si rumenija crlene rozice,
od žila s' bilija, nebeska kralice.
Sfaka kripost tebe, divo, uresuje,
svaki sveti tebe vele dvorno štuje.
Na nebi s' najviša, kako dragi kamen,
ki dušu uriša u vik vikom. Amen.

Sa početka pjesmarice ide u ovu skupinu i pjesma »Slave i hvale dive Marije« (na l. 17 a — 22 b). Prve su dvije kratke, ova treća je vrlo dugačka: ima 117 distiha (234 dvostruko rimovana dvanaesterca). Kao Marulićeve dulje pjesme tako i ova počinje invokacijom:

Marije divice, gospoje ludi sfih,
Anjelska kralice, veselje naše i ńih,
Daj mi hvali tvojih niki dil moć' reći,
Ne more nitkor kih napuni sfih izreći.
Kako kroz kristalad sunca trak prohodi,
A on cil ter salad u sve se nahodi,
Takova ti hodi, sin božji kad dojde,
I kad ga rodi, divom tebe ojde.
Izvrsne s' kriposti, gospoja si svemu
I sve ke t' milosti dojdoše po ńemu...

Dosad spomenute pjesme ove skupine ne zbližava samo to, što su u pjesmarici nablizu, već i njihov sadržaj; sve tri idu u ciklus Marijinih pjesama, koji u ovoj pjesmarici nije velik: usvemu sastoji od 5 pjesama, ovih triju i dviju već spomenutih: »od začetja« i »od uznešenja« Marijina. Da su ove dvije po-

sljednje Marulićeve, kaže se u Lulićevu zborniku — a i one tri prve bit će Marulićeve, jer s ovima dvjema ni u čemu ne kolidiraju, već se upotpunjuju.

Još su dvije pjesme hvarske pjesmarice međusobno tijesno povezane, a i stoje u njoj jedna uz drugu (na l. 50 a — b). To su parafraze »Očenaša« i »Zdrave Marije«. Jedna i druga već su davno uvedene u hrvatsku književnost, pa još pod imenima dvaju različnih lica, jednog književnog a drugog valjada samo »pisarskog«: jedanput je to bio Splićanin Nikola Matulić, drugi put Alojzije Baffo, a jednome i drugome pripisao ih je Ivan Kukuljević.

Najprije ih je dobio Nikola Matulić. U Lucićevu »Vrtlu« zastupljen je Nikola Matulić sasvim sigurno s pjesmom »Pisan gospoji blaženoj« (na l. 70 b — 71 a), koja počinje:

Nebeska kralice, ufanje sve moje,
Čista golubice, o slavna gospoje!
Čuh mnokrat govoreć, da si milostiva,
Odagnat nigdar neć, tko tebe priziva...

Zašto je uz gornju pjesmu Kukuljević dao Matuliću još i pomenute pjesme — parafraze »Očenaša« i »Zdrave Marije« te mnogo spominjane »Verse od križa«, štampajući ih u »Pjesnicima hrvatskim XV vieka« (Zagreb 1856, str. 69—70), on sam ne kaže, a ja mislim, da je tada bilo to samo zbog toga, što se sve tri u Lucićevu »Vrtlu« nastavljaju na »Pisan gospoji blaženoj«, koja je jedina obilježena Matulićevim imenom.

U Kukuljevićevoj knjižnici pod br. 398 (sada arhiv Jugoslavenske akademije, sign. Ib 15) nalazio se rukopis od 10 listova, koji su u staroj paginaciji obilježeni brojevima 11—14 i 17—29. Na str. 13, a na kraju pjesme, »Raduj se mati Gospodina«, stoji bilješka: »Aloysius Baffus scribebat«, i na str. 29, gdje svršava pjesma »Priblaženoj divici Mariji...« i rukopis uopće, još jedan put »Aloysius baffus«. U toj dakle Baffovoj pjesmarici imamo tri iz drugih izvora inače nepoznate pjesme (na str. 11—13 i 22—29), a od ostalih šest četiri, i to »Ave Maria« (str. 14), »Pater noster« (str. 17—18), »Quem terra, pontus...« (str. 18—19) i »Magnificat

anima mea...« (str. 19—20) potpune, a dvije samo u odlomcima, i to »Ave maris stella« (str. 14) s prvim distihom

Zdrava zvizdo, ka sfih milosti obsivaš
i ki te mole, tih molbe ne zabivaš,

i sa svršetkom Marijine pjesme »O gloriosa domina«, koji glasi:

Ti s' vrata od sfitlosti, skala si od nebes,
ti diliš milosti, ti nas Bogu vedeš.
Plešćite rukami, ludi, za veselje,
mir stavi meu nami Marije rojenje.
Slava Bogu nad sfim [Marije rojenje]
s Ocem, Duhom sfetim, ki sve vike žive. Amen.

Baffo, koji je vrlo lijepim pismom pisao tu pjesmaricu, samo je njen pisar, a nipošto i autor pjesama u njoj, jer sve četiri jesu ili mogu da budu upravo Marulićeve.

U duhovnoj poeziji 16 stoljeća, iz koje je P. Lucić složio svoj »Vrtal«, ima još jedna pjesnička parafraza molitve »Zdrava Marija«. Evo je:

Zdrava o Marija, milosti ka s' puna,
Ti s' vrata od raja, an'jelska ti s' kruna,
Izabrana si diva od divic i žena,
Bog s tobom prebiva, vrh svih si blažena.
U te se podoba blažen plod uplodit,
Ter čista t' utroba Jezusa porodit.
Molim te, za svih nas hti' sinka moliti,
Na oni smrtni čas da nam se shraniti.

Po pravilu, što su ga za otkrivanje autora anonimnih pjesama u »Vrtlu« postavili Kukuljević i Jagić, i ova bi parafraza morala biti Marulićeva, kao što bi Marulićeve bile i prednje dvije, naročito ako ne usvojimo Kukuljevićevo mišljenje iz g. 1856, da bi se u natpisu u »Vrtlu« na l. 70 b »Pisan gospoji blaženoj ku složi Nikula Matulić Splićanin« značenje riječi »ku složi Nikula Matulić Splićanin« moglo protegnuti još i na dalje tri pjesme. Međuto, ako u ovaku raspravljanju i osjećaj može da ima neku dokaznu moć, po svome osjećaju kazao bih, da ova posljednja parafraza molitve »Zdrava o Marija« nipošto nije Marulićeva već valjada dubrovačkoga postanka, za koji bi uz oblik »Jezus« mj. Isus govorio još i zamjenički oblik »oni«. A kako je hvarska pjesmarica skup pučke i umjetničke duhovne (pobožne) poezije, od

*

koje samo najmlađe pjesme mogu da budu iz prva tri decenija 16 stoljeća, prve dvije parafraze molitava »Oče naš« i »Zdrava Marija« mogu da budu i Marulićeve, odnosno kojega splitskoga (ili hvarskoga) pjesnika Marulićeva suvremenika.

Napokon treba da spomenem ovdje još dvije pjesme.

Jedna od njih upravo je skup pjesmica, svaka od 4 stiha, formalno podijeljenih na Matutin, Primu, Terciju, Sekstu, Nonu, Vesper i Komplitu, a u kojima se ukratko izlaže tok muke Isukrstove. Prva, za Matutin, glasi:

Mudrost otca boga, kripost sfemoguća,
svitlost sfita mnoga, suz ljubaf vruća,
Hitro jat je bil, sfoji ga ostaviše,
zastup židofski sil uzu na ń staviše;

svršuju ovom »rekomandacijom«:

Sedam vrimen ovih počitajuć, bože,
Molimo, rab tvojih pozri z gorńe lože.
Ter ki si htil umrit' za ljubaf sfih naju,
Kad priminemo, prit' čini nas u raju,
Da s an'jelskom družbom pojemo tve dike,
Ter s fcselom službom služimo u vike. Amen.

U pjesmarici dolazi ona na l. 48 b — 49 a iza pjesme »Duša osujena govori«, ili upravo iza njena drugog dijela »Isus duši osujeni govori«, a slijede za njom (na l. 49 b — 50 a) dva talijanska soneta.

Druga od njih (na l. 51 b — 52 b) ima upravo natpis »Tres virtutes theologice«. »Tri kriposti duhovna resenja« predmetom su samo prvoga dijela te pjesme (do stiha 40ogа), u drugom dijelu pjesme (od stiha 45—68) dolaze još nove četiri »kriposti«, najavljene stihovima 41—44:

Rih ti tri kriposti duhovna resenja,
kim tvojoj liposti umnožat hvaljenja
još ću t' reć četire, ke ćeš k ńim priložit,
tere ćeš ka ne umire hvale dostojna bit.

Metrička shema pjesme upravo su distisi od dvostruko rimovanih dvanaesteraca, ali ona je pisana kao da je složena od strofa po četiri dvanaesterca. Iako pisana pismom koje je u pjesmarici svakako najstarije, već je prilično iskvarena, a neka mjesta prepisivač u svome predlošku valjada i nije mogao pročitati i zato ih ostavio prazna. To se sve vidi već iz prve njene »strofe«:

Dušo, koja želiš g bogu dojti gori (griješkom mj. u raj),
da se tuj veseliš, ostavi vas svit saj,
ki je pun [.....] i svake nevolje,
togaj prinestaje, u kom je ča boje.

Ispred te pjesme stoji u pjesmarici (l. 51 a — b) pjesma »Vexila regis prodeunt«[42] i pjesma »Slidimo Isusa ki križ kusa...«, a slijedi za njom Marulićeva pjesma »Rechordacio ultima«.

U hvarskoj pjesmarici samo je uz pjesmu Sv. Bonaventure »Slavić« kao autor spomenut Marko Marulić; ostali tekstovi u njoj anonimni su. I uz onu jednu bit će se Marulićevo ime sačuvalo valjada samo zato, jer je upleteno u epigramske stihove. Bar od česti, hvarska je pjesmarica mogla biti pisana još za života Marulićeva, t. j. i prije g. 1524, odnosno i samo za koju godinu poslije 1524, kad je Marulić umr'o. Pisana je, kako sam naprijed kazao, od fratra Malobraćanina. A to da je pisana (i dopisana) najkasnije krajem trećega i na početku četvrtoga decenija 16 stoljeća, svakako olakšava traženje autora bar za pjesme metričkih shema umjetničke poezije, a olakšava ga i to, što u svim pjesmama vlada prilično jednolični književni jezik jedne dalmatinsko-čakavske sredine. Jednoličnost vlada napokon i u versifikaciji, t. j. metru i dikciji. I to sve uskup može da izazove osjećaj, da sve pjesme umjetničkih metričkih shema u hvarskoj pjesmarici treba smatrati djelom jednoga pjesnika. A kako među njima ima pjesama, za koje se sasvim sigurno zna da su Marulićeve, tada Marulićeve mogu da budu i one, za koje, da su doista njegove, nemamo drugih dokaza do osjećanja, da se u jeziku, metru i dikciji tijesno naslanjaju na Marulićeve pjesme. Da na početku pjesmarica nije manjkava — pored ostaloga manjkaju joj i prva dva lista — ona možda i ne bi sadržavala sasvim anonimnu poeziju, već poeziju, koje je autor već na prvome listu mogao biti i po imenu spomenut.

Time, što sve dvanaesteračke pjesme hvarske pjesmarice pripisujem prema tome Splićaninu Marku Maruliću, ne mislim da

[42] Pod tim natpisom ima pjesma i u Lucićevu »Vrtlu«, ali one se među sobom različne; ova ovdje počinje: »U gospodińe mučenje — u kom bi svita spasenje«, a u Lucićevu »Vrtlu« (l. 80 a): »Standard kralja veloga — zlamenje kralja sfetoga«.

upadam u pogrješku, u koju su upali I. Kukuljević i V. Jagić tvrdeći, da je cjelokupna anonimna poezija u Lucićevu »Vrtlu« upravo Marulićeva. Petar Lucić je počeo u svoj »Vrtal« skupljati pjesme hrvatske duhovne poezije ravno pola vijeka poslije smrti Marulićeve, i otprilike nakon tri četvrti vijeka cvata hrvatske umjetničke poezije uzduž cijelog dalmatinskoga primorja i otoka. Kad je Marulić kao glavni pretstavnik hrvatske književnosti djelovao u Splitu, u Dubrovniku su je zastupali Šiško Menčetić (1457—1527) i Džore Držić (1461—1501). A kad prionuše uz hrvatsku knjigu i Hvarani Hanibal Lucić († 1553) i Petar Hektorović (1487—1572), Marko je još bio u životu. I pjesnička djelatnost Splićana Frana Božićevića, Placida Gregorijančića, Jerolima Martinčića, Nikole Matulića (Albertija?)[43] Jerolima Papalića pada sa svojim počecima prije god. 1524, jer ih je zbog toga u svojim latinskim epigramima i Marko slavio, a još i potkraj 17 stoljeća splitski je kanonik Marko Dumanić, pišući »Synopois virorum illustrium spalatensium« imao uza se i njihove pjesme. Međuto, Trogiranin Petar Lucić već se oko g. 1573 slabo snalazio u toj hrvatskoj poeziji Splita, kad je na pr. Božićevićev prijevod Petrarkine kancone »Vergine bella, che di Sol vestita« pripisivao Maruliću — ispred njena prijevoda u »Vrtlu« na l. 342 a stoji »Pisan aliti molitva Pričeste blažene Dive Marije složena po Marku Marulu«. Tu Petrarkinu kanconu Marulić je bio upravo preveo iz talijanskoga u latinski jezik. Inače od tih mlađih hrvatskih pjesnika Splita u »Vrtal« su ušli[44] Nikola Matulić s već spomenutom pjesmom i Jerolim Martinčić s pjesmom (mj. natpisa pred pjesmom stoji samo: »Hierolim Martinčić učini«), koja počinje:

O slavna priliko Dive, koj poštenje
čini svekoliko razložno stvorenje...

Svi Marulićevi suvremenici iz Splita, Hvara i Dubrovnika, što sasvim sigurno znamo, priložiše hrvatskoj pobožnoj poeziji priloga, od kojih su četiri ušla u Lucićev »Vrtal«: tu su najprije

[43] Ako je ispravno tvrđenje Š. Ljubića, da naš Niko Matulić pripada rodu Albertija (isp. Ogledalo, str. 373), tada je on isto lice s Nikolom Albertijem, kome je i M. Marulić posvetio jedan epigram, odnosno čiju je latinsku poeziju imao u ruci M. Dumanić (isp. A. Ciccarelli, Opuscoli, Ragusa 1811, str. 27).

[44] Pjesme Martinčića i Matulića v. Kukuljević Pjesnici hrvatski XV v., svez. I, str. 53 i 59; prema onome, što se makar i samo indirektno zna o ostaloj njihovoj poeziji, bit će u njoj prevladavali svjetovni motivi.

»Pjesni o Isusu« (»Molitve od križa«) Šiška Menčetića, zatim Božićevićev prijevod Petrarkine kancone i jedna pjesnička parafraza »Zdrave Marije«, i napokon dvije kraće pjesme Jerolima Martinčića i Nikole Matulića.

Prema tome još i u trećem/četvrtom deceniju 16 stoljeća, kad je hvarski fratar malobraćanin skupljao u svoju pjesmaricu samo pobožnu poeziju, Marulićeva je poezija bila zacijelo najvažnije, što je na tom području fratru-malobraćaninu stajalo u tu svrhu na raspoloženju.

IX

Ovdje ću da ukratko izložim najznatnije konstatacije u prednjim glavama ovoga svoga priloga.

Utvrdivši autore za ciklus od 10 anonimnih pjesama »Molitve od križa« u Šišku Menčetiću, a pjesme »Od ljubavi božje človiku« u Nikoli Dimitroviću, pa veze između pjesme »Govorenje Judino skalam na obisenje hodeći« s hrvatskim glagolskim prikazanjem »Muka Spasitelja našega« od g. 1556, dokazao sam, da se anonimna poezija u Lucićevu »Vrtlu« ne smije pripisivati isključivo Maruliću, jer izneseni primjeri pokazuju, da ona može da bude vrlo različnoga porijekla.

Molitvenikom, u kojem je glavni sadržaj »Oficij blažene dive Marije«, dobio je ne samo Marko Marulić jedno novo djelo već i Marulićeva poezija 7 novih pjesama, od kojih su sve poznate i iz drugih rukopisa. Pjesma u molitveniku »Jesu dulcis memoria« dovela me dalje i na to, da Marulićevom držim i pjesmu »Salve meum salutare«; autor latinskoga originala obadviju jest Sv. Bernardo, koji je svojim djelima i inače znatno utjecao na izgradnju književne ličnosti Markove. Osim toga iz molitvenika se vidi i to, da se Marko Marulić u svom hrvatskom književnom radu služio i djelima starije hrvatske crkvene književnosti.

Najdublji uvid u izgrađivanje Marulićeve književne ličnosti omogućuje hvarska pjesmarica. Iz prijevoda pjesama Sv. Bonaventure sasvim sigurno izlazi, da je Marko Marulić u svome opredjeljenju za mistiku protiv skolastike imao za učitelja i uzor prije svih drugih

sredovječnih mističara upravo sv. Bonaventuru. A kad je Marulić prevodio Bonaventurine pjesme, moralo je to biti davno prije 1501 godine, jer tada je u hrvatskoj versifikaciji bio on već toliko vješt i okretan, te je za ne puna dva mjeseca mogao da ispjeva »Istoriju od svete Judite« u šest libra-pjevanja s preko 2100 dvostruko rimovanih dvanaesteraca. Kad je Marulić prepjevavao Bonaventuru, tada još nije imao ni izgrađena pjesničkoga jezika niti svoga kasnijeg dvostrukorimovanoga dvanaesterca, te je i u metrici bio još rob metričkih shema svojih latinskih predložaka.

Osim tih prijevoda hvarska pjesmarica ima još i drugih 14 Marulićevih pjesama, devet od njih već je i dosad bilo poznato iz drugih izvora, a samo četiri su sasvim nove. Među ovim posljednjima najznatnija je pjesma »Slave i hvale dive Marije«, jer se njome samo upotpunjuju dvije Marulićeve Marijine pjesme, t. j. pjesma »od začetja« i pjesma »od uznešenja« Marijina. A i 9 već poznatih pjesama važne su zbog uspostavljanja pravilnosti u drugim zbirkama prilično već izobličenoga teksta Marulićevih pjesama. Veća pravilnost teksta nekih Marulićevih pjesama u hvarskoj pjesmarici nego u drugim zbirkama razumljiva je, i ne treba da iznenađuje, kad ta pjesmarica pretstavlja najstariju danas poznatu pjesmaricu hrvatske pobožne umjetničke poezije uopće.

X

Dodatak

U prednjim glavama pokazao sam, kako se u rukopisnim pjesmaricama 16 stoljeća sačuvala prilično bogata pobožna umjetnička poezija, od koje je samo jedan dio pripao Marku Muliću, dok će za ostalu uz Marulića moći kao autori da dođu u obzir i drugi hrvatski pjesnici književnih centara 15/16 stoljeća dalmatinskoga primorja i otoka. Samo ono od te poezije što je pripalo Muliću izdano je u prvoj knjizi „Starih pisaca hrvatskih", međuto, novo izdanje iste knjige Sph morat će da kao jednu književnu cjelinu obuhvati svu tu poeziju, razvrstano razumije se na poeziju Marka Marulića i njegovih najbližih nasljedovača Frana Bogavčića, Frana Božičević-Natalisa, Jerolima Martinčića, Nikole Matulić-Albertija i t. d., i na anonimnu poeziju. Jer tek onda kad se ona sva nađe

na okupu u jednome izdanju, moći će se za pojedine njene česti iznaći karakteristična obilježja, a prema njima dalje valjada i autori anonimne poezije među pomenutim poznatim pjesnicima, odnosno ono što će i poslije toga preostati, izdvojit će se u poeziju pjesnika po imenu doduše nepoznatih, ali osobinama svoje pjesničke tvorbe različnih od pjesnika s poznatom poezijom.

Da bi već ovim svojim prilogom omogućio dalji studij najranijega perioda Marulićeve pjesničke tvorbe, t. j. perioda u kojem je Marulić sam prevodeći poeziju svojih učitelja mistike sv. Bonaventure i sv. Bernarda bio u versifikaciji još pravi pravcati početnik, priopćujem u ovome „Dodatku" najprije tekstove te Marulićeve prijevodne poezije. Doduše prema izričitom navodu hvarske pjesmarice Marulić je sasvim sigurno preveo samo pjesmu sv. Bonaventure „Philomena" i pjesmu sv. Bernarda „Jubilus rhythmicus de nomine Jesu", koja dolazi u Marulićevu pomenutom molitveniku. A zašto držim, da je baš Marko Marulić preveo i druge dvije pjesme sv. Bonaventure te drugu pjesmu sv. Bernarda, kazao sam već naprijed (isp. str. 23 i dalje).

Iz Marulićevih oficija priopćujem zatim i ostalih pet pjesama, što su sve parafraze poznatih pjesama sredovječne latinske himnologije. Prijevodi ovih pjesama idu u pozniji period Marulićeve pjesničke produkcije; u času, kad je njih prepjevavao, on je ne samo potpuno vladao dvostrukorimovanim dvanaestercem suvremene mu hrvatske umjetničke poezije, već je imao i svoj potpuno izgrađeni pjesnički jezik. U jednoj skupini pjesama on je dakle još početnik, u drugoj ako ništa drugo a ono vrlo okretan versifikator.

Udešavajući tekstove pomenutih pjesama za štampu držao sam se načela između više varijantnih tekstova za osnovu izdanja uzeti bolji, a ne stariji tekst; inače u tekstovima, poznatim samo u jednom prijepisu, sve sam prepisivačke osobine ostavio netaknute osim očitih pogrješaka. Stara grafika rukopisa u transkripciji je zamijenjena grafikom, koja se i inače primjenjuje u akademijskim izdanjima starijih tekstova. Samo pri tome nisu mogle da do izražaja dođu sve osobine grafike rukopisa, jer su se njihovi prepisivači u pisanju glasova, za koje latinska abeceda nema osobitih slova, ispomagali kako je koji znao i umio. Naime za različnim pisanjem naših glasova, t. j. *c* sa ç, c, č sa c, ç, *s* sa s, ſ, š sa s, ſ, sc, ſc, *z* sa s, ſ, z, ž sa z, x i t. d., nema da se u svakom pojedinom slučaju traži odraz i drukčijega izgovora, jer sve to pretstavlja samo nedosljednosti prepisivačeve

grafike. I zato sam od takih grafičkih nedosljednosti istakao u bilješkama samo dosta često pisanje glasa g sa slovom h.

Riječi i slova, za koje držim da su u tekstu suvišni, stavio sam u o b l e zagrade, umetanja u tekst u u g l a t e zagrade.

I

Sv. Bonaventura: Rhythmica.

1

Laudismus de sancta cruce* — Kontemplacion svetoga križa.†

1

Križ na pamet nastoj imit, l. 32a
Ki svršeno hoće živit,
Pominaj ńega služeći.
Križ prisveti k srcu pritiskaj,
U ńemu se vas zamišļaj,
Obhituj ga služeći.

2

Sa Isusom na križ ńegof poj
[— — — — — — — —][1]
S ustrpļenjem velikim;
Ne počini ni ostini,
Za ńim hodi, ńega stigni[2]
Žeļinjem sfim kolikim.

3

Križ obļubi svita svitlost,
Ter ćeš imiti krsta milost
Po (f)sve[3] vike vikoma.
Križ na čelo. križ na ustih,
Križ napiši na svih udih
I vanika i doma.

4

Križ u srce, srce u križ
Vazda stavi ter od zla biž',
Ter ćeš ćutit pokoj;
Jazikom križ privijaj,
Križ govori, križ pripivaj, |
Nigdar ga ne [ohoj][4] l. 32b

5

Križ na srcu, križ na usta
Činiti će, da pohusta
Duša tvoja slačinu;
Po svem tilu križ postafļaj,
Nigdare ga ne ostafļaj,
I dat će ti lakčinu.

6

Usrid križa srce složi,
U ńemu se vas položi
Sa ļubavi vrućinom;
Ako é' napast tilu odniti,
Na križu ga daj pribiti
Duhofnim načinom.

7

Osobito poļubļenje,
Čast [i]zvrsnu i poštenje
Daj svetomu križu;
S frućinami ke pristoje
Tere moćju sile tvoje
Obļub' iskupiteļa!

* Isp. S. Bonaventurae . . . Opera omnia. Iussu et auctoritate Rmi P. Aloysi, Lauer . . . edita studio et cura PP. collegii a S. Bonaventura. (Quarracchi, 1898)i tom VIII, str. 667—669.

† Hvarska pjesmarica, l. 32a—37a.

[1] u hrvatskom tekstu taj stih manjka, a u latinskom glasi: d o n e c v i v i s n h a c l u c e; [2] ſtihni; [3] poſſue; [4] u rukopisu upravo ohaiaij, ali rima s p o k o j traži ovdje oblik o h o j, koji je u istoj rimi i inače potvrđen kod M. Marulića, isp. Akad. Rječ. s. v. ohoditi *b)*.

8

Stoj u križa sveta svitlost
I uživaj ńega milost
Za velike radosti; |
Krsta na križu ne htij ojti, l. 33a
Da s ńim budeš moći pojti
U nebeske svitlosti.

9

Misli križa čafle ļute,
Probodene noge i ruke,
Misli ranu od prsi;
Tuj požaluj, tuj se utisni,
Totu hvalom križ uzvisi,
Da t' križ grihe razmrsi.

10

Ku[5]-ćeš činit stvar, namini,
Prij ner počneš, križ učini
Da ti dobro izajde;[5]
Ńim se šćitit ne zabudi,
Da ti djaval ne naudi,
Kad te rvat napade.

11

Svom pametjum u ńem počivaj,
U ńemu se vas zamišļaj
I tiho počivaj!
U križ ufaj, da te brani,
Na ń se naslon' da te hrani,
Kuda t' kaže, tuda putuj! |

12

Kada napast tebe trudit l. 33b
Tere poda se jure sklučit
I nevoļiti bude,
Ne lini se da krstati,[6]
Križem čelo oružati,
Da te grih ne dobude.

13

Kada rabiš, kad počivaš,
Kada plačeš, kad smih zdivaš,
Ča ću t' reći, poslušaj:
Kada gredeš, kad se vraćaš,
Kada ležiš, kad se obraćaš,
Križ od srca ne pušćaj.

14

U nevoļih, u pečalih,
Ali teških ali malih,
Križ će te utišiti.
I u mukah i u žalost
Križ ti hoće dati jakost
Humiļeno strpiti.

15

Križ je ovi vrata od raja,
U kom ufat tko ushaja,
Jure je na nebesa. |
Križ je svega svita svitlost, l. 34a
Po kom sina božja kripost
Čini mnoga čudesa.

16

Križ duhovno jest spasenje,
Jest pameti prosvitļenje,
Vernih srdac slačina.
Križ je život posvećenih,
Čast i blago uzvišenih,
Radost, lipost, jačina.

17

Zrcalo je od kriposti,
Ufanje je od milosti
Ter vojvoda spasenja.
Križ je dika svih obranih,
Utišenje svih dozvanih,
Pomoć dobra činenja.

[5]—[5] U lat. originalu stoji ovdje:
Istud pactum non sit fractum,
Crux praecedat omnem actum,
Ut succedant prospera.
U hrv. prijevodu nije sasvim jasno značenje riječi „n a m i n i".

[6] U rukopisu upravo „h a r ſ t a t i", koje ovdje može da bude samo k r s t a t i, iako ne stoji ni u kakvoj vezi s lat. stihom:
Non sis piger neque lentus
Sed sollicite intentus
Cruce frontem munias.
Akad. Rječ. ima oblik k r s t a t i potvrđen samo iz Stulićeva rječnika.

18

Križ je vernih porat i plaf,
Vrtal lipi tere gizdaf,
U kom svaka procvitaju.
Križ je oružje obranitelno
I zaščićenje nesumńeno,
Ki[m] se verni zamićuju.[7]

19

Križ je stablo uzvišeno, l. 34b
Krfju svetom urešeno,
Puno voća svakoga:
Križ je dušam oslobojenje,
Pića svetim i žifljenje
Života nebeskoga.

20

O koliko ć' blažen biti,
Ako obhitat budeš htiti
Križ Isusof, dokla s' žif!
Veselje u vik hoć' imati,
Ako budeš križ iskati
Sega svita odpustif(ši).

21

Križa išći, križ pronosi,
U križ gledaj, u križa prosi,
Na ino se ne oziraj.
Dokla[8]- stojiš ili legaš
[— — — — — — — —
— — — — — — — —]-[8]

22

Prid križem se vazda trudi,
Udražit mu sebe trudi
Tere mu se umili; |
K spasenju se on približa, l. 35a
Ki se trudi polak križa
Srcem, ustmi i dili.

22a

(K [9]-spasenju se on približa
Ki poli križa gori zira
Ki I[s]usu slatkomu)-[9]

23

Spominat se, brate, ustan'
Sedam volat svaki dan
Od muke gospodinove,
Po komu smo slobojeni
Tere milo prirojeni
Na dobro vikofńe.

24

Ako [11]- križa štiš zlamena,
Daj mu hvalu na vrimena
I jutarńe prija dne;
Prima, terca, sesta i nona
Onda ńega jesu zvona,
Dvižu večer nakomńe.-[11]

25

Kada stojiš, kada sidiš,
Kad govoriš, kada mučiš,
I kad truda[n] počivaš, |
Misli križa drivo sveto, l. 35b
Misli tilo na ń propeto,
Koga dare uživaš.

[7] u rukopisu stoji ovdje upravo: **zami** [dalje kao da je precrtano upravo: **cu** i nad njim postavljeno **c**] chiu; posljednja tri stiha ove strofe u lat. originalu glase:

Crux est fortis armatura
Et protectio secura,
Conterens daemonia.

[8—8] Prema drugoj polovini ove strofe, kojoj u hrv. tekstu manjkaju 5 i 6 stih, imamo u latinskome:

Summa fide crucem vide
Et plenissime confide,
Donec vitam habeas.

[9—9] U latinskom originalu nema ništa šta bi odgovaralo toj polustrofi, prema čemu je ona sasvim suvišna.

[10] brat te.

[11—11] U lat. glasi ova strofa:

Hanc si amas et honoras,
Dicas illi certas horas,
Adhibendo studium:
Horam primam, matutinam,
Tertiam, sextam, vespertinam,
Nonam, completorium.

26

Čini, da se u te vrti,
Ča Isus na križu trpi,
Ter se boli i žaluj;
Krstjanine, smrt Isusa
Plači večer, plači sjutra,
I plačuć se raduj.

27

Kako rugan i oboren,
Kralj nebeski kako umoren
Hoti biti za tebe!
Trpi uboštvo, glad i žaju
Trud, nespanje cića naju,
Na križ prida sam sebe.

28

Misli, ništar da nimiše,
Da pogrjen vele biše,
Muke ljute trpljaše;
Spomeni se od trplenja[12]
Žuči s octom napojenja
Tad mu zadnu podaše. |

29

Kada ńega uhitiše, l. 36a
Ter na križu obisiše,
Odbigoše svi ńega;
Ruke i noge pribijahu
A gorčinom napajahu
Stvoriteja od svega.

30

Oči ńega, oči sveti
Na križu su tminom speti;
A lica oblidila.
Na križ visi tilo nago,
Sve liposti zgubif blago,
Bolizan ga je ogrubila.

31

Cića griha tad juckoga[13]
Izmučena bi put toga
Bijenjem ter ranami.
Uda po križu rastezana
Tere nemilo razdirana
Čavli, kopjem, draćami.

32

Bolest biše taj ovaka,
Da Isus viseći proplaka,
Duh pusti uistinu. |
Uzdišimo i suzimo, l. 36b
I od srca potužimo
Žalujuć Gospodina.

33

Taj takova ki slišate,
Tuž'te, plač'te, uzdišite
U iznutrńa skrušenja;
Tilo trudite, srce zbudite,
Bolizanju dušu smutite,
Spasa žaluč[14] mučena.

34

Gledaj muža mučnih trudi,
Napokojńi ki je ljudi,
Jakoga [15]- na [tr]plenje (?)-[15]
Bud' ti ugodno s ńim trpiti,
S ńim na križu umrit htiti,
Podnosit pogrjenje.

35

Kad se najdeš da si upal
U ku žalost ali u pečal,
Ter se utišit nimaš čim,
Isusove misli boli,
Muku, žalost, ka je koli,
Pljuske, psosti jošće s tim.

36

Brate dragi, u sva dila l. 37a
Misli rane Isusa mila
I ńemu se poboli.
Svako [16]- vrime od godišća
Duhofna ti budi pića,
Na tvojemu misli stoli.-[16]

[12] najprije: odtarplenia, zatim naknadno između *l* i *e* umetnuti *i*;
[13] gluc choga; [14] ʒaluc(!).
[15—15] cijeli stih u rukopisu: Jachoga naplenie prema latinskom: Fortem ad supplicia.
[16—16] Prema ovim stihovima stoji u latinskome:

Omni tempore sint tibi,
Quasi spirituales cibi,
His gaudenter fruere.

37

O propeti gospodine,
Da mi ļubaf ne ostine,
Daj mi misliti tebe.
S tobom želim rańen biti,
S tobom ću se umoriti,
S tobom propeti sebe.

38

Suzami[17] mi daj dažjiti,
Da te plače[m], ki hti iti
Za me grišnoga na križ.
Lica tvoja ne odvrati,
Rane tvoje k mani obrati,
Dušu našu ti utiš(i).

39

Počitanja rič takova
Bud' na slavu propetoga,
Na hvalu, na poštenje,
Da ki milost dili svojim,
Kraļ nebeski, grihom mojim
Dopust' mi prošćenje.

Amen.

2

Philomena* — Slavić.†

1 (1)**

O slaviću, ki privrtaš l. 103a
tere čudno petje splitaš
glasom slatkim koga imaš
vazda o primaliti,
Pusti[1] jure lug[2] zeleni
i taj potok tvoj vodeni,
da priletiš sada ke mni,[3]
hoti' se umoliti.

2 (2)

Poslat ću te k pridragomu
gospodinu spasu momu,
pojti sada, ojme, h komu
meni se zabraniva;
(3) Da mu spovim pitje tvoje,
kolike su žeļe moje
vidit lice ńega, koje
sunca veće prosiva.

3 (4)

Ja te obrah posla moga,
jer naravi kanta tvoga
uče hvalit stvorca sfoga,
glas dvižući to više.
(5) Slišaj, pomni svaki sada
pitje ptice ove, i kada
slidit ga budeš, tada
znaj anjeli da sliše[4]

4

I bog[5] i sfi božji sveti,
kad u duhu počneš peti,
kako ćemo jur početi
kazovati sfim dosti.
(6) Pismo pravi, prije neg z gore l. 103b
obori se zraka zore[6],
prija nere danak stvore
tej sunčene sfitlosti.

5

Ovaj ptica kļun upravi
gori k nebu ter napravi
slatko petje, kad se opravi,
da jur skonča život sfoj.
(7) A kad danak počne bilit,
vrime prvo jame hitit
većma peti tere ne htit
grlu sfomu dat' pokoj.

[17] u rukopisu upravo: Suzazimi

* Isp. S. Bonaventurae Opera omnia, t. VIII, str. 669—675.

† Hvarska pjesmarica, l. 103a—110b, 112a.

** Brojke u zagradi obilježuju strofe latinskoga originala, kojima odgovaraju odnosni hrvatski stihovi.

[1] puſtiſ; [2] luh; [3] che mni; [4] ſluge; [5] boh; [6] zgore.

6 (8)

Kada danka treto vrieme
glas začesti[7] tere prime,
veće slasti jer ju obime
sunca veća jur svitlost.
(9) Šesto vrieme pak opoldne,
kad vrućina[8] žešća ńu spne,
zvisje, [9]-zvisje-[9] umrit jur mne,
slomi bo ju jur trudnost.

7 (10)

Jur su riči ńe saspile[10],
samo kļuna ogrivile[11],
spustila 'e[12] jure žile,
dahće, dahće neboga.
Kad deveto vrieme pride,
sasfim umre i otide,
i tako ti dan izide
ńeje petja ovoga.

8 (11)

Toj smo rekli, a sad ovu l. 104a
pisan krasnu slavićevu
ka zakonu Isusovu
hoćemo priložiti.
(12) Slavić ovi duša da je,
razumijte, puna ka je
bogoļubstva, s bogom sfa je,
kad ga bude misliti.

9

Slatko u misli jame peti,
želeć pojti gdi su sveti,
gdi 'e dobro ko vazeti
nitkor neće obraniti.
(13?) A vrimena ovaj jesu,
božje časti dane ke su,
človičjemu duhu ime su
ļudem, ajme, neharnim.

10 (14)

Iutrne[13] vrieme, u ko
človik stvoren, blag bi da to
prvo blago zgubi, po ko
pokle boga ja ne znati.
Vrieme prvo kad se rodi,
naš spasiteļ ako hodi
sfrhu zemļe, budi t' godi
treto vrieme toj zvati.

11 (15)

Šesto ruga i psovanja,
pļuske, biče i pļuvanja,
trn, žuč, ocat prikovanja[14]
g drivu križa kad podni.[15]
(16) A deveto kad priminu, l. 104b
kada djaflu moć izvinu,
doli u paklu sfitlost sinu,
sfete oce kad odni.

12 (17)

Saj vremena misleć duša
u srcu se moćno skrusa,
ter duhofne slasti okuša
obuhitif križ sasvim,
Kim no križem laf mogući,
smrt ubifši, raj sfitlući
nam otvori, sfih zovući,
da tečemo sfi za ńim.

13 (18)

Duša takaj pamet dvigne,
kad jutrńu tuj dostigne,[16]
hvaleć[17] bogu glas podvigne,[18]
ki no čudno ńu stvori,
(19) Govoreći: kad me s' stvoril,
bože, skazat jesi hotil,
koliko si milostif bil,
da me staviš ti gori

14 (20)

Dionika slave tvoje
da ja budem ļubve, koje
veličinu riči moje
glas izreći ne može;

[7] ſaceſti; [8] uuruchina; [9]—[9] zuiſie zuiſie za lat. cito cito; [10] ſaſpile; [11] ogriuile; [12] ſpuſtilae; [13] Jutarne; [14] pricho uania; [15] pod ni; [16] doſtihne; [17] hualeh; [18] poduihne.

Priliku mu tvoju poda,
podat veće[19] biše goda
da ne jidih[20] z driva ploda,
privridih ti tim, bože.

15 (21)

Jer tvoja ljubav privelika l. 105a
htiše sobom do vik vika
nastanit me, dat mi lika
preskončana živ[f]ljenja,[21]
Pridružit me k sebi gori
u nebeskom svitlom dvori,
gdi anjelski poju kori
slave tvoje hvaljenja.

16 (22)

Zato ustoj odvratiti
ne umim ino ner ljubiti
tebe, bože, kako imiti
budem tvoje milosti.
(23) Ti si srdac naslajenje,
ti si plačnim utišenje,
mene i moje sfe činjenje
pridah tvojoj sfitlosti.

17 (24)

Tebe stvorca dostojno je
da stvorenje hvali tvoje,
po ko htinje takovo je
bilo k njemu od tebe;
(25) U toj misli jutar projde,
za tim prvo vrieme dojde,
duša više s petjem pojde
uzdvižući tad sebe.

18 (26)

Kako našom putju misleć
bog[22] se odi, ljubaf noseć,
nam i za nas trud podnoseć
človikom se učini;
(27) Poni uzvapi duša plačuć: l. 105b
O milošća, ka nas žaluć
dojde s nebes doli slazuć,
tko te stvori toj čini.

19

Nere ljubve ogań vrući[23]
ka te stegnu[24] put obući
i rodif se sfite uzvući
od ditetka[25] uboga.
(28) Buduć ti kralj angelor[um],
tvorac zemlje i celor[um],
i vladavac sekulor[um],
vikofńega sin boga.

20 (29)

O ditetce slatko sasvim,
ča je slaje tebi (!) ne vim,
ništar lipje da je, ne mnim,
tebe, moj spasitelju.
Jasalca te obslańaju,
pastiri t' se jur klańaju,
kralji t' dare priprafljaju,
istine naučitelju.

21 (30)

Blažen povoj, kim si povit,
i plene, kim si obvit,
i ono misto, gdi si donit,
da blažena punije
Uda, ka te pronosiše,
prsi, ke te zadojiše,
ruke, ke te odgojiše,
od divice Marije.

22 (31)

Blažen ki te tad ticati l. 106a
jest mogo i primati,
i sfega te obhitati,
sfaku ti naruč činiti.
Ojme, da mi dano ne bi,
da tuj službu činim tebi,
da te u krilo primem k sebi,
ter te budem ljubiti.

23

Ja mńu t' me se ne bi odrekal,
kad bih dvorno tuj poklekal,
pače bi me milo ugledal
uhiljena vele krat;

[19] ne chie; [20] gid ih; [21] ziuflenia; [22] boh; [23] vuruchi; [24] ſtehnu; [25] ditetcha.

(32) Blažen ki bi mogal tada
reći majci: gospe, sada
daj mi sinka tvoga, da ga
daj celuju jednokrat.

24

Molil bih ju, da s ńim stati
dopusti mi, s ńim se igrati,
s p[o]klonom mu celif dati,
ńemu vazda služiti.
(33) Ja t' bih vodu donašao,
pelenice[26] opirao,
noge i ruke celivao,
služeć zimi i liti.

25 (34)

Toj misleći duša uboštvo,
sfeto ljubi i priprostvo,
piće, odiće i niskostvo,[27]
svita slavu grdeći.
(35) Primišljući poni spasa, l. 106b
porojenje jur prikaza,
na stvar tretoga časa
pečalnije misleći.

26 (36)

Trude u ke ne sustaje,
Isus često proticaje
Galileju i sfe kraje
od židofske države.
Glad i žaju podnoseći,
znoj i studen još trpeći,
nauke sfete sfih učeći
ter vanjelske priprave.

27 (37)

Tim ti duša potaknuta
sfitofnoga biga puta,
uhiti se božja skuta
ter ovako govori:
(38) O prisveti učitelju
i grišnikof primitelju,
pokajanih obranitelju
ki stoje u pokori,

28 (39)

Rieč je tvoja pravim pokoj,
krifcu ufanje a sfim ogoj,
sfim nemoćnim lik[28-28]je u ńoj[28]
stanovita spasenja.
(40) Ti si prvi skulu zdvigal[29],
ku ki koli jest dostigal,
svita stanje jest odbigal
cić[30] duhofna žifljenja.

29 (41)

Da tom skulom sfit se ruga, l. 107a
jer je griha hlap i sluga,
da ki pozna, da je tuga
smrt na tebi ne zgodit.
Sfe ostafiv[31] samo tebe
hoće ljubit a sam sebe
tebi pridat, da tim zgrebe
dobro ko će u vik bit(i).

30 (42)

Riči su tvoje života,
tko u srcu ńih zamota,
od tebe se ne odmota,
milosrdan[32] s' meštar ti.
(43) Milost tvoja kolika je,
adultera žena znaje,
i grišnica zvana ka je,
Mandalena dobro t' vi.

31

I razbojnik jošće oni,
koga s križa u raj poni,
milost tvoju, ka odgoni
grihe svake kajanih.
(44) Tvoje prudno naučenje
mnozih vrati na spasenje,
kih ljubljaše zabljujenje
djavlom zankom vezanih.

32 (45)

Blažen, tebe ki posluša,
iz ust tvojih med okuša,
ki okusi kada duša
sfita slast joj žutka jest.

[26] peleniche; [27] nizchoſtvo; [28—28] licgne ugnoi; [29] zaduigal; [30] cic; [31] oſtafiu; [32] miloſarndanſ.

(46) U toj misli pamet prošla, l. 107b
(47) boga hvalit nije ošla,
koga je ļubaf doli došla
za nauke nam donest.

33 (48)

Šesto vrieme duša virna,
ļubaf vrući ku nesmirna,
pečalna je a [33]-ne mirna-[33]
muke Isusa (po)misleć.
(49) Ujistinu nejma mista
gledajući jańca čista,
ki ne pozna griha ništa,
u istini vazda steć.

34

Trnom ostrim okruńena,
biči moćno izab'jena,
čafli, kopjem probodena,
z žestocimi[34] ranami.
(50) Plače poni, ojme mani,
tko te toli moćno izrani,
tko ti reče, na križ stani,
prostrf ruke s nogami.

35

Ojme lici oni mili,
ke u smrtnoj sada sili
blideć vidim, o nemili,
ki te tako umoriše.*
(51?) [— — — — — — — —
— — — — — — — —
— — — — — — — —
— — — — — — — —]

36

Ojme oči, ki se sjahu
kako sunce, kad gledahu,
milosrdno kih prozrahu,
ti za tobom tecihu.
Sada mrče, sad su tmasti, l. 108a
smrt će na ńih sad napasti,
ojme usta sfake časti
dostojna kano bihu,

37

Kimi slatko vazda uči,
sad su puna octa i žuči,
jazik sfeti sad se muči,
mnozim ki odne boli.
Glava slafna, glav[a] sfeta,
krunom trna sad je speta,
izbodena, i krf jo' opeta
ponikla je sva doli.

38

Ruke, keno sfe stvoriše,
rastegnufši[35] prigvozdiše,
i one noge, ke hodiše
lit [t]rideset iščući
Ļudi, ki no bihu sgibli,
jer od boga bihu odbigli,[36]
i ńe ti su na križ dvigli[37]
čafle zabijajući.

39

Ojme prvi, u kih mudrost
božja staše, sad je žalost
probodene gledat, ni kost
cila ni ti u ńemu.
Aj tako li bi dostojno
umriti nepokojno,
ojme, ovoga ki je vojno,
kraļ i gospodin svemu.

40

Da tuj oblast, o nemili,
vi ne biste tad imili,
da bi otac i sin hotili,
i duh sfeti, bog jedan.
Toj bog[38] hoti, da poznamo, l. 108b
kaku ļubaf prijimamo
od ovoga, po kom samo
sfemu sfitu svanu dan.

* U drugoj polovini 34 i prvoj 35 strofe ima samo sasvim neznatnih dodirivanja između latinskoga originala i hrvatskih stihova; dalje do zaključno 48 strofe u hrvatskom prijevodu ni u jednoj strofi nisam mogao da uhvatim ma i najmanju vezu bilo s kojom strofom od 51—63 latinskoga originala.

[33—33] ane mirna; [34] 33eſtocimi; [35] raſtehnufſi; [36] od bihli; [37] duihli; [38] boh.

41

Zemļu s nebom ovi složi,
ki se na križ sam položi,
da uvede nas u loži
gorańega kraļevstva.
Of da zakon novi oni,
po kom vernih u raj goni,
krf prolifši s kom nam doni
neizrečena blaženstva.

42

O krf sfeta od vridnosti,
ka oplaka sfe škvrnosti,[39]
o ļubavi, koju dosti
izreći ne moremo.
Bog[40] človiku gospod služi,
stvorac stvorcu zdriši uzi,
sebe pridaf smrtnoj tuzi,
ča mi ustoj moremo,

43

Ner ļubiti i hvaliti
ļubaf tvoju, ki zgor siti
s nebes za nas i umriti
dostoja se dobrovoļno.
Toj pominam ter vapiju
roneć suze iz očiju,
da te ļubit ne umiju,
ni ļubim zadovoļno.

44

Zginula bih, ti me najti,
umrla bih, ti zgor sajti,
da me oživiš, smrt prijati
i trud hoti podnest[i].
Tko se poni tko se čudi, l. 109a
da se srce moje trudi,
uzdišući i da žudi
k tebi na križ prisesti.

45

Ne bran'te mi sad uzdihat,
i težući vuki vijat,
ne mogu boj pokoj imat,
misleć truda ńegova.
Ako, Isuse, skončan s tobom
ne ću veće mučit sobom,
tugujući jere tobom
smrt je slatka takova.

46

O židove, ustanite,
tvrdost vašu ne ustavite,
s ńim me na križ postavite,
da gdi on mre s ńim umrem.
Da ga mučan mučna obhitam,
i da mu se jur zavitam,
da se inoga ne pohitam,
nere ńega, za kim grem.

47

On je sfako dobro moje,
sfe ufanje tuko, tko je
jaki u sfe moći svoje,
da me može rastavit
Spasiteļem mojim šada,
koga mučna pozrim, kada
srce u mni umre, tada
plač se neće ustavit.

48

O da bi mi k tebi mć' prit'
prsi tvojih i ondi umrit,
u jamu se rane uzrit,
gospodine od milosti.
Tako t' bi se utažile, l. 109b
tuge Isusa ustavile,
i ke su se navadile
u mom srcu žalosti.

49 (64)

Slatki s' likar, ne razdiraš,
da grih z duše milo stiraš,
i kih k sebi jur obiraš,
pomažeš jih sfetostju.
(65) O koliko sfit je saj slip,
buduć grihom ranan po kip,
ne će zdrafja prosit ni hip
s pokajanja žalostju.

[39] ſcguarnosti; [40] Boh.

50 (66)

Pomisli jur ko je blago
muke tila, ko no nago
na križ visi, veće drago
svita srebro i zlato ni.
Prsi ti 'e otvorio,
ruke ti 'e rastvorio,
nebo, zemļu ki 'e stvorio,
da te prime, vas kopni.

51 (67)

Putju svojom tebe pita,
napaja te krfju i hita
da te stavi, gdi sva lita
duše čiste stanuju.
(68) O prislatka pićo sveta,
na nebesih ka s' začeta,
oni tamo k tebi gredu,
ki te ofdi blaguju.

52

Ki dostojno pristupaju
da ki biže i ne haju,
ti ne misle i ne znaju,
da si vernim svim pokoj.
Ki kada te na oltar vide, l. 110a
milost tvoja k ńim ulize,[41]
dobrovoļno tebe slide,
ča ti veliš, čineć toj.

53 (71)

Tacih duša tebe gledeć,
kako smamna stoji kričeć:
o ki muku za me trpeć
tuke rane hti prijat,
Zač me s tobom ne izraniše,
ali kad te umoriše,
zač smrt meni ne zadiše,
neka bi mi s tobom stat.

54 (72)

Da toj kad mi dano nije,
ine trude iskat mi je,
plač sgrišenja tere jije,
dokla smrt me umori.

(73) Zatim duša umiļena,
većma jure posfrućena,
kako da bi umorena,
tako jedva govori.

55 (74)

Poni grlo poslabifši,
malo usan otvorifši,
glasa vanka ne stvorifši,
samo lapće jazikom.
Misto riči suze toči,
upirući u križ oči,
srcem hlepi, da se smoči
krfju ńega velikom.

56

Jer u misli jur vazeta,
tuj prid sobom sad propeta,
gospodina krfju speta,
vidit joj 'e, da gleda.
(77) Zatoj jadi ter cviļenja
ńoj 'e niko naslajanje,
pića, hrana i kripļenje
slaje satja i meda.

57

Dil tej muke družbenici l. 110b
ń[h] su sfeti mučenici,
ńih su krune dionici,
ki trud takof podnose.
(78) U tom stańu duša ovaj,
naslajena sega svita,
biži, znajuć da su takaj
ka u sebi jid nose.

58

Kad deveto vrieme zatim
dojde, umre ona sasvim,
jer rvanjem ļubaf sfojim
tila obali ćućenjem.
(79) Deveto vrieme boj ono je,
u kom Isus na križ stoje
s vapjem zvapi: svršeno je!
s tim izdaše rečenjem.

[41] u rukopisu jasno napisano „uliże", dok je ranije, zbog rime, stajalo valjada „unide".

59

Suncu zrake potamniše,
stinje puknu, trusi biše,
grobove se otvoriše,
razdvoji se templa vrh.
Sfa stvorenja ukazaše,
da ńih stvorac tada mraše,
a Židove ne poznaše,
da bog biše i človik.

60

Da ovaj s-firom ļubaf noše,[42]
duša zajde u angoze,
kad on s križa glas uznose
consumatum govori.
Taj rič ńeje srce projde,
srid srca joj ranu ojde,
takaj rana kad joj dojde,
nebo joj se otvori.

61

Neka pozna, da dostoji
ondi priti, gdi bog[43] stoji,
gdi[44] še[44] sfeti sfaki goji
ńega lice gledajuć.
[*— — — — — — — —
— — — — — — — —
— — — — — — — —
— — — — — — — —]*

62

Stvorca kraļa nebeskoga l. 112a
gospodina sfemogoga,
zemļa, nebo ... koga
sluša, drivo i kamen.
Slava otcu i sinu i s ńima
duhu svetu, a toj trima
bogu jednomu, ki nam svima
milost svoju daj. Amen.

IHS

Bonaventure ki sfetoga
vam Slavića latinskoga,
jur hrvacki[45] naučih peti,
mol'te za me, da propeti,
ki da za nas tilo svoje,
prosti meni grihe moje.

Marchus ego sum Marullus,
quo peccator maior nullus,
li sluga sam vas sfakoga,
jer ste sluge boga moga.
Dostajaj se on vam stvorit,
ku budete milost hotit.

Finis.

3

l. 145a Meditatio de passione Jesu Christi* — Kako blaženi sfeti Bernard dušu bogoļubnu potiče duho[m] sfeti[m] na uspomenutj[e] sfetoga križa.†

(1) Plači, o dušice virna,
prijateļice čemerna,
Svetoga križa ne predaj,
Isusa muka[m] pogledaj.
(2) Gorko cvili, ubožice,
propetoga nevistice,
Plač' sfaku muku dreselo,
ku podni na svoje telo.
(3) Misli psosti Isusove
i muke britke ńegove,
Meu rukah pribijene
išći tvoje utišenje.

[42] noſce; [43] boh; [44]—[44] gdiſce; *—* ovdje se tekst prekida, jer manjka samo list 111, kako se to vidi iz paginacije, kad je taj list u rukopisu još postojao. [45] haruachi.

* Isp. S. Bonaventurae Opera omnia, t. VIII, str. 676—677.

† Hvarska pjesmarica, l. 145a—148a.

(4) Pogledaj glavu prislavnu,
pobijenu i popļuvanu,
Na smrt križa odlučena,
moćno biči izabijena,
(5) Gledaj Isusa rańena l. 145b
i s ńim mučnim bud' mučena;
Onde imi' srce tvoje,
da ti[1] da blaženstvo svoje.
(6) Pospiš' še, propet gdi stane,
gledajuć čavle i rane,
Pribrajaj kosti i žile,
ke su se kruto razdrle.
(7) Plači uda, kano vise,
na križu tere boli se,
Jer muku za te podnese,
žalost od tebe odnese.
(8) Božjega sina pogledaj
na križu, ter mu srce daj,
Jere proli krv prisfetu,
ne hajuć[2] on psost prokletu.
(9) Procini potok krvavi,
ki teče božje ljubavi,
Isus, studenac svitlosti, l. 146a
človiku poda milosti.
(10) Plači noge prigvozjene
i križu ruke pribijene,
Kimi će te zagrliti,
ako ćeš se zla ostaviti.
(12) Plači prsi gledajući,
probodene ter plačući,
Moli sada propetoga
da ti poda pitja svoga.

(13) Ako[3]- Isusa (rańena
naslidueš (i pribijena),
Zač se i ti s ńim ne boliš,
(zač s ńim žalosno ne stojiš)?
Podvigni se, jure, ne stoj,
poteci (spasiteļu tvom)
U onu ranu od rebar,
(koju no poteče i Petar).-[3]
(14) Ondi se tajuć sakri' se, l. 146b
humiļeno ter uvri' se,
Ako ćeš smrt ne viditi
i u vike ti živiti.
(15) U take rane počtene
Isusa neizrečene
Naslajuj se bogoļubno,
ne budi ti nigdar trudno.
(16) Pogledaj Isusa tvoga,
človika čudna i boga,
Steći na križu plačnoga
i gubavcu prikladnoga.
(17) Obraz i oči pogledaj,
ako ćeš pojti ti u raj,
I suze gorke ke roni,
muke za te on ke podni.
(18) Gledaj jazik pun gorkosti
tere plovi u žalosti,
I drži vazda na pamet l. 147a
i vazda s ńim ti stoj propet.
(19) Propetomu se pritisni
i boleći s' s ńim stisni,
tere mu tako govori
i ove riči ti stvori.

Kako duša bogoļubna užgana duho[m] sfeti[m]:

(20) Zač ti mreš, slatki Isuse,
za nevoļne grišne duše,
Za inih muke podnosiš,
kojom jh u raj uvodiš?
(21) Zač visiš na križ za ljubav
kako človik prigubav,
Smrt trpiš i sfaku muku,
da daš slobod svomu puku?
(22) Zač si žedan na križu steć,
toliko gorko sada mreć,
Studenče, ki ne prišišeš l. 147b
od istoka ki ističeš?
(23) Prislatki život, Isuse,
svitlost prisvitla o[d] duše,
4-[— — — — — — —
— — — — — — —]-4

[1] u rukopisu upravo dva puta: Dati dati; [2] Nechaijuch; [3—3] u ovoj su strofi stavljene u oble zagrade sve one riječi, kojima je latinska strofa od 4 stiha proširena na 8 stihova.

[4—4] Ovdje u hrv. prijevodu manjkaju dva stiha, koji u lat. originalu glase:
Cur in cruce vilissima
Pendes morte turpissima.

(24) Ča ti podnosiš, krivi smo,
i mi nevoļni grišni smo.
5-[— — — — — — — —
— — — — — — — —]-5
(25) Slatki Isuse, podaj mi,
ča želim, sad mi pozajmi,
Da ti ju mene nasitiš,
sfetim križem ter utišiš.
(26) Čin', da bude naslajenje
sfetoga križa zlamenje,
6-[— — — — — — — —
— — — — — — — —]-6
(27) Čin' da se križem veselim
za ļubav križa ter bolim.
7-[— — — — — — — —
— — — — — — — —]-7
(28) I čin', da ja mimojdem
križ, čavle i s kopjem,
Biči i sukńu crļenu, l. 148a
trstju glavu izbijenu.
(29) U tomu da se nasitim,
slatkost u srcu ućutim,
Tovaristvo srca moga
budi milost propetoga.
(30) Sfetoga križa spomenutje
budi meni za dobitje,
Da sfaka zala prinosim
i budu u raj položen.
(31) O ti, ki prošti[8] sfe stvari,
čudni Isusovi dari,
Stavi u srce ter drži,
nauke od križa ne mrsi.[9]
(32) Tako čineć pojti ćeš
u raj i plaću primit ćeš.
Budi sada križa zlamen(je)[10]
s nami u vik vikom. Amen.

II

Sv. Bernardo: Rhythmica.

1

Jubilus rhythmicus, de nomine Jesu — Iman, koji počińe Jesu dulcis memoria*

(Ofic., l. 184a—191b)

Isus, slatko pomeńenje, l. 367
daje srcu veseļenje,
nere meda okušenje
slaje ńega jest združenje.
Ništor peti ni milije,
ništor slišat radosnije,
ništor mislit ugodnije
ner je Isus sin Marije.
Tim je ufanje, ki se kaju,
tim je sladak, ki ga haju,
veselje je, ki g(a) iskaju,
veće, ki ga nahajaju.
Rič ne more počitati,
da ni pismo ispisati,
ki je iskusil more znati,
ča je Isusa dragovati.

[5—5] Prema 3 i 4 stihu ove strofe stoji u lat.:
Tu, Rex innocentissimus,
Non sumus, qui peccavimus.

[6—6] Latinski original ima ovdje:
Tam dulce, tam amabile
Quod sid inenarrabile.

[7—7] Treći i četvrti stih, što ovdje manjkaju, u lat. glase:
Nec satiari valeam,
Donec in carne maneam.

[8] zbog lat. legis rukopisno proſtiſſ ovdje treba čitati proštiš, a ne prostiš; [9] pisano upravo: nemirſi; [10] u matičnom tekstu moralo je ovdje stajati zlamen, jer je u rimi sa „Amen".

* U Luc. „Vrtlu" l. 80b—82b: Himan Jesu dulcis memoria; 1—2 pomenutje-veselje; 8 nere.

Isus bo je srca slatkost
a pameti verne svitlost,
svake žeje ki velikost
sam nadhaja tere vridnost.
U jutro ću Isusa iskat,
da ga u srcu budem imat,
ljubit ga ću vazda i zvat
kako budem moći i znat.
S Marijom ću pojt' osobi
ter Isusa iskat u grobi,
u žalosna srca znobi
oba ń misleć ne o zlobi.
Suzami ću greh umiti,
vapjem misto napuniti,
noge Isusa obhititi,
obhitivši ne pustiti.
Obhitit ću noge ńega,
oplakat ću plačem svega,
da sgrišenja on mojega
oprosti me iz svita sega.
O, Isuse, ti s' božji sin,
početak si svemu i fin,
kraļ si vičńi i gospodin,
da te uživan, ti daj i čin'!
Pameti si naslajenje,
ljubavi si izvršenje,
slava s' naša i dičenje,
svitu s' podal ti spasenje.
Pribud' s nami, gospodine,
da nam duša ne ostine,
da od srca otidu tmine,
kad tva svitlost u ń prosine.
Ti si ljubav od dragosti,
ti si svitlost od svitlosti;
tko izreći more dosti,
kolike si ti slatkosti!
Kada dojde tva svitlina,
sine u srcu sva istina,
svit omrzne i taščina,
ljubavi se užge vrućina.
Muke tvoje uštrpljenje,
svete krvi otočenje,
naše ti je otkupljenje
i blaženstva dotečenje.
Ki toj znate, zbudite se,
ljubom božjom svrućite se,
Isusa slidit pojmite se,
za ńim hodit trudite se!
On je tvorac od milosti,
on je ufanje od radosti,
utišenje od žalosti,
on je vrućak od sladosti.
Dostojno ga počitati
ne umim ni mogu mučati,
ljubav me tiska kričati
ter samo ga razmišļati.
Tko Isusa bude ljubit,
ljubav mu će srce svrućit,
ustrpit će, neće tužit,
želijuć ga hoće služit.
Ki te, Isuse, okusaju. l. 373
li lačni se nahajaju,
želeć tebe jer nimaju
ča milije obhićaju.
Koga ljubav tva opoji,
ćuti slatkost, vesel stoji,
ino želit ne umi ni vi,
ki te okusa i ki te ji.
Angelsko si ti dičenje,
uhu s(i) milo ti čuvenje,
ustom slatko okusenje,
srcu čudno okripljenje.
Tisuć krat sam poželio,
da bi, Isuse, dojti htio,
ter došad me obeselio,
stat mi s tobom nekratio.
Razlije se duša moja,
jer ju vrući ljubav tvoja,
slasti tvojoj nije broja,
ku li želim brez pokoja.
Milošća me tva zbujuje,
srce radost naslajuje,
dobrota me pritežuje,
ljubav tva me zamamljuje.
Dobro t' mi je dragovati,
tebe ino ne iskati
i sam sebi pomańkati
a u tebi živ ostati.

18 virne; 19 (k)i; 28 znobi; 33 stope; 40 uživam; 56 ljubav s'; 84 koji te okuša ki te ji; 86 uhu s'.

O Isuse prislatki moj,
u te ufa ov sluga tvoj,
vapaj dvižuć li k tebi svoj,
da ga primeš k sebi u pokoj.
Gdigodi se kad nahodim,
tebe iskati ne ohodim,
kad te najdu, vesel hodim
ter duhovnim dlom plod (m).
Tebe obhitam i celivam,
slast takovu tim uživam,
kaku ričju ne skaživa(m),
da hip mao ńu prizivam.
Ča no iskah, jure gledim,
ča želijah, jure držim,
Isusovom lub(v)om sasvim
u mom srcu evo gorim.
Slast je meni tako gorit,
prem da ne umim izgovorit,
ku slast budeš u mni tvorit,
kad te budem srcem dvorit.
Ļubav tvoja s nebes pride,
iznutrńa ma obide,
usrid srca pak unide,
duh utišen k tebi uzide.
O blaženo saužganje,
tere duše one stanje,
ku zamami tvoje zvanje
i milosti tvojih slanje.
Tko te bude verno ljubit,
ljubav tvoju neće zgubit,
ni vrućinu ńe ostudit,
da veće će ńu uzbudit.
Cvit si majke čista divstva,
ljudskoga si pića živstva,
božjega si slava bivstva,
kraļestvo si od neumirstva.
Od sunca si ti svitliji,
od balsama mirisniji,
svake slasti medveniji,
svake časti čestitiji.
Tva me ljubav posvećuje,
tvoj me miris oslajuje,
sve mi ostalo omrznuje,
tve me ime nasićuje.
O pameti naslajenje,
o ljubavi izvršenje,
slava s' moja i dičenje,
ran si mojih izličenje.
Prim', Isuse, slugu tvoga,
sprtiv brime griha moga,
ki si slava oca svoga,
pokoj stvori čuda mnoga!
Kud godir se, Isuse, obratiš,
molim, da mi li ne kratiš,
sliditi te dokol skratiš,
ovi život vičńi vratiš.
Vrata Isusu otvoriti
ne htite se obliniti,
dusi sveti, i vapiti:
zdrav Isuse, bože očiti!
Gospodine od kriposti,
ki si djavlu vzel jakosti
a nas prijal na milosti,
svit napunil te svitlosti,
Tebe slave nebeski kori
i sve duše, ke su gori,
i oni ljudi, kih no stvori,
za kih sebe da pokori.
Mir da ljudem ki nadhodi
sva ćućenja, za kim hodi
žeļa naša, jer nahodi,
da nas z bogom taj mir svodi.
Isus k ocu bogu uzide,
u kraļestvo svoje pride,
srce od mene van izide,
za Isusom gori otide.
I ja t' ga ću toje slidit,
hvalom svakom tere molit,
da nas prime i bude htit
gori k sebi nas pridružit.
Hod', Isuse, jur nas stavi,
u nebeskoj vičńoj slavi,
milostivo ku pripravi
slugam tvojim ki t' su pravi!
Ti čin' grihe da ostavimo
a k tebi se pristavimo,
tebe hvalit ne ostavimo
da bres konca li slavimo!

106 ufa u te sluga ov tvoj; 134 svoju; 146 Ofic.: tvoj mi-e miris; 169 anjelski; 184 Ja ti ga ću; 188 ki su t' pravi.

2

Rhythmica oratio ad unum quodlibet membrorum Christi patientis et a cruce pendentis* — Molitva svetoga Brnarda.†

Nogam.

1

Zdrav Isuse moj pridragi,
spasu svita na križ nagi,
križu [k] tvomu pridruži me,
da proslavim tvoje ime,
hoti mi se požajat!
Da tuj mislim sam u sebi
ter pristupam tako k tebi,
popļuvane gledam lici,
tere padam evo[1] nici,
na prošńi ne hti' se ujat!

2

Ruk i nogu[2] čafle krute,
po svem kipu rane ļute
obuhitam srca[3] voļom,[3]
z boļu i strahom steć prid tobom
grihof mojih činih mnozih.
Li[4]- zahvalit na ļubavi
hoćemo ti mi nepravi,
o izgiblih spasiteļu
ter kajanih s[h]raniteļu,
sfih ufanje ubozih.

3

Duše moje sve slabine,
sve nemoći i krivine
ti pokripi, ti ozdravi,
o Isuse, ti ispravi-[4].
i ne ostanet u mni strf.

Na tvom[5] križu iščem tebe,
pridajući tebi sebe,
tvoj nere svoj biti volim,
da me spaseš, tebe[6] molim,
ti me oper' u tvu krf.

4

Od ra[n] tvojih zadavanja
i duboka p[r]obadanja
u mom srcu[7] daj da ždijem,
da se s tobom tuj pribijem,
li tebe ļubeći sasvim.
Tkogodir se tuj pritišće[8]
ter tve[9] noge k sebi stišće,[10]
premda grišam (!) vele dojde,
griha zbafļen i zdrav pojde
izlišem(!) lišenjem tim.

5

Evo klečat prid križ hitam
tere noge tve obhitam,
dostojaj se na me ozrit
i s križa me tvoga pozrit
diļa tvoga spasenja.
O ki visiš na križ nagi,
pogledaj me, moj pridragi,
sfega mene k sebi obrati,
milosti mi tve ne krati,
odpustif sagrišenja.

* Isp. S. Bernardi, Clarae-Vallensis abbatis primi, Opera omnia, vol. III, Migne Patrologiae cursus completus, ser. lat. tom. 184, str. 1319—1324.

† Hrvatski tekst uzet je iz „Vrtla" (l. 82b—87a) P. Lucića (L), popravci i varijante pod crtom iz hvarske (h) pjesmarice (l. 112b—117b); u tekstu hvarske pjesmarice, kako sam već naprijed kazao (isp. str. 25), manjkaju u svakoj strofi 5 i 10 stih.

[1] k zemļi; [2] nog; [3—3] srcem i voļom, lat. cum affectu; [4—4] druga polovina strofe 2. i prva polovina strofe 3. nema h; [5] tom; [6] ja te; [7] srtcu; [8] pritisne; [9] tvoje; [10] stisne.

Kolinom.

6

Zdraf, zdraf kraļu od svih svetih,
ki s' ufanje grisi(h)[11] spetih,
na tom drivu[12] visiš propet,
bog[13] i človik krfju opet,
pustiv mrtva kolina.
Koli ubog,[14]- nag-[14] i sfučen,
samo krfju ti [s'] obučen,
ruga i psosti je[s'] trpio,
jerbo trpit sam si hotio
muka takaj načina.

7

Sfe je mučno tvoje tilo,
ništar u ńem nije cilo,
b[o]liznivo po sva uda,
po neprafdi kriva suda
pripasano povojem.
O gospodstvo breskončano,
o uboštvo neslišano,
tko tvu[15] smislit može ļubaf
ter ti biti haran i praf,
za nas pobijen pobojem.

8

Čim ću t' za to odvratiti,
kad li dar tvoj isplatiti,
ki me s' smrti odkupio,
sm[r]tju sfojom ku s' trpio,
vićnom smrtjom da ne mrem.
Ļubaf[16]- tvoja, ļubav jaka,
ku teškoća truda taka
ni smrt ļuta ni dobila,
a mani je pomoć bila,-[16]
da u pakleni stan ne grem.

9

Da[17] te obhitam, ļubaf[18]- tvoja,
priteže me duša moja-[18]
sramuje(m) se, ti znaš uzrok,
da ne primi toj za[19] prirok
i prosti sminosti ńe.
Ča sad činu, ne zamiri,
u svetoj me spasi viri,
duša moja moli[20]- tebe,
da opere sama sebe-[20]
potrošenjem krfi tve.

10

Sfe nemoći griha moga
izlič' kripost križa tvoga,
tvoje muke, tvoje[21] krvi
čin' da ne ostane u mni strvi,[22]
ka bi ti privridila.
Na tom križu tebe[23]- rana
duša moja kako smamna-[23]
išće i hlepi da ju primeš,
na[24]- milosti-[24] grih odnimeš,
daš joj ča je želila.

11

Daj da najp[r]i toj pohitim,
da te išćem srcem čist'm
u[25]- mni-[25] trudno, da ni čudno,
ner korisno tere prudno,
kad te budem obhitat.

Rukam.

Zdraf Isuse, uda tvoja
mučna i puna nepokoja,
na drivo si križa stafļen,
ni krif buduć ni nepravden
osujen sudom hudim.

[11] grisnih; [12] križu; [13] boh; [14—14] uboh, nah; [15] ſfu; [16—16]
Ļubaf tva je vele jaka,
da s' trpio truda taka,
smrtju tvojom hti me iskupit
i na drivo križa umrit.

Amor tuus, amor fortis,
Quem non vincunt jura mortis;
O quam pia me sub cura,
tua foves in pressura
ne morsu mortis vulnerer.

[17] Ja; [18—18] križu sfeti — na kom visi Isus propeti; [19] na; [20—30] tebe moli — jer se za grih vele boli; [21] slafne; [22] ckvrni; [23—23] gledam tebe — moja je duša smamna vele; [24—24] s milosrdjem; [25—25] Ni mi.

12

Zdrave ruke, sfete dlani,
tko vas toli[18] ļuto izrani,
rastegnute[19], pribijene,
g drivu križa čafli zbijene,
od kih krf protiče van.
Krf izvira od obiju
ruku[20] tvojih, oto viju,
kih[21] je potok veće crļen
nere[22]- rusa-[22] ni cvit rumen,
kim liti cvate trzan.

13

Ruke čafli provrćene,
sve u krvi omašćene,
k[23]- srcu tišćim i privijam,
usti ližem ter ispijam-[23]
istekuće pitje ńih.
O koliko s' milostiv svim,
kako dobrim tako i zlim,
primaš dobrih, zalih zoveš,
ter[24]- milošćom svakom-[24] sloveš,
hoteći da spaseš svih.

14

Evo[25] za me videć tebe
izrańena daju t' sebe,[25]
milosrdan[26] s' ti grišnikom,
da ne zginem u vik vikom,
gospodine, pomiluj.

Na tom križu ki[27] s' rastegnut,[28]
svim[29] ćućenjem ja pritegnut,[29]
čini da te sasvim ļubim
a milosti tve ne zgubim,
tako meni ti dopust'.

15

U tolike ļubavi[30]- dragost-[30]
pritegni[31] me tvoja jakost,
dovedi me do dobitja
križa[32] tvoga, moga[32] žitja
grihe moje smrsujuć.
Ruke svete, vas objimļu,
s bolizanju slast prijimļu,
zahvaļuju ranam vašim,
jer su zdravje dušam našim,
vas celivam tugujuć.

16

Od vas ti se ne odlučam,
da još sebe priporučam,
ove ruke mene bran'te,
o Isuse, ter me shran'te
u preskončani pokoj.
A ne dajte, da mnom hini
napast svita ni grih ini,
ni djavolska smrtna sila,
ke su strašna vele dila,
dobiti nam daj ńe boj.

Rani prsi.

17

Zdraf Isuse u sfem slavan,
na odpušćenje vas pripravan,
uda tvoja povehnuta,
na križ kruto rastegnuta
tere mučena u svem!
Zdrava rano prsi Isusa,
tvoje slasti ko okusa,
ļubom gori, jer otud vre
vrutak ki no grihe pere
ter nečistoće [ļudem]!

18

Evo k tebi pristupļujem,
tebe, Isuse, ne odbignujem,
cića griha sramn'm[34] čeļom
da li s frućom voļe žeļom[34]
tve smislajuć mučenje.
Zdrava rano od milosti,
od ke izviru sve slatkosti,
vrata po kih svi prohode,
ki no u raj gori hode
u vikovńe spasenje.

[18] tuko; [19] rastehnute; [20] iz ruk; [21] ke; [22—22] nego roza; [23—23] srtcem vapiju k tebi, Isuse — pozri mene i moje suze; [24—24] milosrdjem sfakim; [25] Evo te viju vele rana — o Isuse tebe slafna; [26] milostif; [27] ti; [28] rastehnut; [29—29] moćno vele tis protehnut; [30—30] ļube radost; [31] pritehni; [32—32] slatki Isuse, tvoga; [33] rastehnuta; [34—34] i zlih ćudi — ti me, Isuse, ne osudi.

19

A[35] mirlis je tvoj takovi,
da zmijine tira otrovi
i život je tvoj hoć zriti,
ne lin'te se pristupiti,[35]
ki želite ńega.
Slatka rano, otvori se,
k [m]omu srcu prikloni se,
dopusti mi u[36] te ulisti,
u te pribit, u te sisti,[36]
ostavif svita sega.

20

Srce moje ļubom trepi,
u tebi[37] se slavit[37] hlepi,
tebe k sebi pritiskuju,
duha slasti oćućuju,[38]
primi mene jur sasvim.

Spasiteļu duše moje,
tko okusi slasti tvoje,
od ļubavi želi umrit
tere tebi jur[39] gori[39] prit,
ļubiće te nada svim.

21[40]

U tuj ranu tvu me zatvor',
tu oslobńu milost mi stvor',
da mi srce ne ostine
ner u miru tuj počine,
naslajuć se tobom.
Čin', u vrime smrti moje
tuj u krilo rane tvoje
duša ma, Isuse, pride,
kad od ove puti otide,
da ne bludi sobom.

Prsem.

22

Zdrav Isuse bože naju,
spasu onih ki te haju,
zdravi prsi počtovani,
u mudrosti osnovani
otajstvi božanstvenih!

Zdraf pristolje sveta Trojstva,
shrano ļube i božastva,
nemoćnikom kripak ogoj,
a trudnikom mir i pokoj,
uzvisenje poniženih!

Srcu.

23

Zdravo srce kraļa slavna,
pomiluj me grihom rana,
mene[42] t' slači tebe obhitat
a za ino ne pohitat,[42]
neka me ne okriviš.
Kom ļubavju bil si prignut,[43]
kom bolestju b'[l] si[44] stisnut,
kad sam tebe[45] htil istasćat,[45]
kad hti sebe na smrt pridat,
da smrtju nas oživiš.

24

O koli je smrt tva ļut',
koli gorka, koli kruta,
ka[d] po ńipu tvomu p[r]ojde,
po kom život svitu dojde,
tebe srca umori.
Diļa[46] smrti ku hti poznat,
zašto tamo hti pomankat,
srca moga srce milostivo
u mni ļube d'lo [. . .],
zač to žeļu ja stvorit.

[35—35] A ja ću te sad moliti — ti me hotij uslišiti — pun sam grihof, o Isuse — pozri gorke moje suze; [36—36] sad grišniku — ne izginut u vik viku; [37—37] jer se u tebi stanit; [38] okusuju; [39—39] u raj jur; [40] mj. ove strofe h ima stihove: Slatki Isuse, tebe molim — jer se od grihov mojih bolim — molim tebe, o Isuse, — pozri gorke moje suze — molim tebe htij me shranit — ter me ne daj djaflu mamit — duša moja čin' da pride — kad od ove puti ide — u tvoje kraļestvo; [41—41] ti s' likar grišnih, o Isuse — s kim blaženi raduju se; [42—42] Mene slači ļubav tvoja — jer sam grišnik prez pokoja; [43] prihnut; [44] sad si; [45] sebe hoti ńim dat; [46—46] mj. druge polovine strofe 24. i strofa 25. i 26. h ima:

Cića smrti, ku hti prijat,
raj nebeski hoti nam dat.

Cića tebe, moj Isuse,
pozri majke tvoje suze.

25

Pod srid srca grisna moga
milosrdja ljubaf tvoga
ti ujimi da prohodi
neka tebe ne ohodi,
poću te obriti.
Otvori se raspinući
kako rusa mirisući,
srcu momu pridruži se,
da ga skrusiš, potrudi se,
neka milost dohiti.

26

Svude čisti k tebi upiju,
jerbo u tebi stat želiju,
prikloni se k srcu momu
da počine u krilu tvomu
misalju uzvišenom.
Daj mu razum tve svitlosti
da ne zgine u tamnosti,
ner da tebe iziskuje,
tebe moli, sluša i štuje
sa ljubavju svršenom.[46]

27

Roze srca, razvrati se
keno[47] čudno miris diše[47],
razvrati se i prim'[48] k sebi
srce moje, da u tebi[48]
umistif se pribude.
Evo grede[m] jur za tobom,
da poji[49] me totu s tobom,[49]
s tobom stati želijući,
pojt' inamo ne umijući,
da t' vazda služit bude.

Licu.

28

Zdraf Isuse počtovani,
vrućom ljubom prizivani,
tuj prid tobom steć me vij,
ter me tvojom ljubom ogrij,
tve mi udili milosti.
Zdrav, koga to svitla lica
ogrubila[50] vise nica,
ka su od svetih svih[51] štovana,[51]
ogrdiše[52] popljuvana,
ojme moja žalosti!

29

Svako uljstvo, svaka lipost,
sveta obraza svaka sfitlost,
zgibe u tebi to gledati,
tebe more a ne plakati,
O Isuse spasu moj.
Tako mučen i nevoljen,
mene cića tako umoren,
tebe molim za toj dilo,
ukaž' mi se danas milo,
ljubavi me tve opoj.

30

Budi u toj muci tvojoj
utisenje dusi mojoj,
od[53] ust koga primam časti,
med i mliko, mnoge slasti[53]
od svih jist[v]in ljubije.
Ne odreni mene huda,
nedostojna, grisna, luda,
nasloniti[54] glavu tvoju
na ovu ruku rači moju,
da stoji pokojnije.

Prosti meni sagrišenje,
ki s' nam došal dat spasenje.
Htij me prijat cića boga,
slatki Isuse, oca tvoga.
Otvori se raspinući,
kako rosa mirisući,
srcu momu pridruži se,
da ga skrušiš, potrudi se.
Duše čiste, k tebi vapiju
jer boj s tobom stat želiju.
Sada, Isuse, prikloni se,
k meni grišnu potrudi se,
daj mi rasum tve svitlosti,
da ne zginem u tamnosti,
ner da tebe iziskujem,
tebe molim, tebe štujem.

[47—47] kano lipo sfut miriše; [48—48] i primi me — k sebi, Isuse, za tvoje ime; [49—49] me primeš u raj sobom; [50] potamnila; [51—51] počtovana; [52] a od grišnikof; [53—53] gledaj usta izabjena — žući, octa napojena; [54] Nu nasloni.

31

Tvojoj muci pridružiti
rad bih sebe i s tobom biti,
dostojaj se u toj tuzi
dat umriti tvomu sluzi,
na križu skončat mi daj.
I[55] hvala ti,[55] ki hti priti
tere za nas tuj umriti,
gospodine, ki sve moreš,
čin' grišnika da pomoreš,
brez tebe me ne skončaj.

32

Kad mi tribi bude umrit,
dostojaj se ti tada prit,*
u dan moga umiranja
dojdi daj mi brez krsmanja,
da me čuvaš i braniš.
O Isuse božji sinu,
kad mi rečeš, da priminu,
milosrdjem tad se gani
i ukaži sebe mani,
da me sobom nastaniš.

III

Prijevodi sredovječnih latinskih pjesama.

1

Hima(n): Ave maris stel(l)a*

(Ofic., l. 84a—86a)

Zdrava zvizdo, ka svih milostju obsivaš,
i ki te mole, tih molbe ne zabivaš,
majka se oživaš boga, ki te stvori,
s kim vazda pribivaš i kraljuješ gori,
Divom si hodila, divstva te ni zbavil,
sin, koga s' rodila, da je t' ga proslavil,
jer te je postavil, da s' vrata, po ka sam
pojti se je stavil hoteći priti k nam.
Angel te pozdravi, a ti boga rodiv
u mir nas postavi svitu milost stvoriv,
raj vernim otvoriv, Eve pristupljenja
posluhom razmrsiv tiha poniženja.
Uze grišnim odriš', slipim vidinje daj,
i kako bolje viš, zla od nas odagnaj,
ukaž' se mati taj, molitve ka glas moj
tomu pridaš u raj, ki plod hti biti tvoj.
Izvrsna divice, humiljena nad svim,
nebeska kraljice, usliši me sasvim!
čin', da te čisto čtim, da te hvalim svuda,
kako mogu i vim pustiv dila huda!

[55—55] Hvala t', Isuse; * ovdje je prekinut tekst u h, jer list rukopisa 118, gdje bi slijedio nastavak, manjka.

Duševno življenje daj nam i pravi put
i verno služenje i pun ufanja skut,
da svita ostaviv kut kralja vidim svitlost,
u tebi ki usut' svaku hoti milost.
Ocu svemogomu slava i sinu s ńim,
i duhu svetomu, bitja jednoga trim,
jere virom držim, da su tri u jednom,
u trih jedan i svim krst nam je dan u tom.

* U Luc. »Vrtlu« l. 59a-b; Himan od gospe, A Baffo: Ave Maris stella (str. 14 stih 1—2, ostalo mańka); 2 Luc. Vrt. i ki te mole 1 kih; 3 L. V. nazivaš; 4 L. V. kim; 8 L. V. projti; 14 L. V. odahnaj; 19 L. V. čim; 21 L. V. duhovno, daj mi; 27 L. V. verom; 28 L. V. kršćanom da(n) u to(m).

2

Himan: O gloriosa domina*

(Ofic., l. 36a—37a)

O slavna gospoje, kano si zvizd viša,
ka, ner riči moje reć mogu, jes' lipša;
Ki je prî tebe bil, toga si rodila,
ki je tebe stvoril, toga s' zadojila.
Eva nam da žalost zapovid pristupiv,
a ti nam da milost spasitelja rodiv.
Ti s' vrata od svitlosti, škala si od nebes,
ti diliš milosti, ti nas g bogu vedeš.
Plešćite rukami, ljudi, za veselje,
mir stavi meu nami Marije rojenje.
Slava bogu nad svim rojenu od dive,
s ocem, s duhom svetim sve vike ki žive.

* U Luc. »Vrtlu« l. 343b: O gloriosa domina. Himan; A. Baffo str. 17 samo stih. 7—12; 3 L. V. pri tebi; 4 L. V. toga si dojila; 8 L. V. k bogu, A. Baffo Bogu; 11 Ofic. rojenju L. V. rojenu od dive, A. Baffo Marije rojenje; 12 L. V. u vike, A. Baffo ki sve vike.

3

Petje duhovno: Salve regina*

(Ofic., l. 41b—42b)

Zdrava si, kraljice majko od milosti,
prejasna danice, života svitlosti!

Ufanje si naju, k tebi vapijemo,
ka s' gori u raju, k tebi uzdišemo.
Eve smo sini mi iz raja dani van,
stavljeni u dolcu, ki svim je nevoljam stan.
Nu poni za nas stav', odvitnice naju,
oči tve k nam uprav', ke ljubavju sjaju!
I kada s zemlje se odilimo se mi,
plod od utrobe tve, Isusa moli ti,
Da nam se vidit da, pokol priminemo,
u vidinje ńega da jur počinemo.
O puna slatkosti, milosrdja puna,
angelske kriposti slavo tere kruna!

* U Luc. Vrt. l. 59a: Petje angelsko; 2 Ofic. prijazna; 4 Luc. Vrt. tebi; 6 L. V. nevoljan; 9 L. V. zemlje, oddilimo; 12 Ofic. »gnega«, L. V. »gniegia«.

4

[Quem terra, pontus, aethera]*

(Ofic., l. 11a-b)

Nebo, zemja koga spovida i čtuje,
rodila je toga utroba Marije,
Kogano počtiše sunce, misec, zvizde,
u crivo, ko biše čiste dive, pride.
Blažena s' mati, koj tu milost bog stvori,
da ki svit vlada, u tvoj sud sebe zatvori.
Blažena s' angelskim slavnim naviščenjem,
plodna si nebeskim duha napuńenjem,
Jer koga narodi želinjem želiše,
po te da ishodi, u puti vidiše.
Slava bogu nad svim rojenu od dive,
s ocem, z duhom svetim sve vike ki žive! Amen.

* Ofic.: Que(m) tera pontus et teram (!); u Luc. Vrtlu l. 59b—60a: Himan: Quem terra, pontus...; A. Baffo str. 18: Quem ter(r)a, po(n)tus; 1 L. V., A. Baffo: štuje; 3 A. Baffo: počitaše; 4 A. Baffo: u crivo bio biše; 5 A Baffo: tuj; 6 A. Baffo: u tvoj san sebe; 8 A. Baffo: plod nam si; 12 L. V.: duhom, A. Baffo: sa svim ki u vike žive.

5

Memento salutis auctor*

(Ofic., l. 55b—56b)

Spomeni se, ki s' tvorac svih naju, da s nebes
posla te k nam otac, nas k ńemu da vedeš,

A ti se rodivši od čiste dive te,
človik se učinivši priliku našu vze.
Marija mati s' ti od milosrdja svim,
molimo tebe mi, otmi nas duhom zlim,
Brani nas oda zla i pomńa bud tebi
dvignut nas oda tla, prijam gore k sebi!
U vrime od smrti kada priminemo,
grihov nas isprti, da k tebi pridemo!
Slava bogu nad svim rojenu od dive,
s ocem, s duhom svetim sve vike ki žive!

* U Luc. Vrtlu l. 79b—80a: Iman Memento salutis auctor; 1 L. V. stvorac; 4 L. V. človik s' učinifši; 8 L. V. gori.

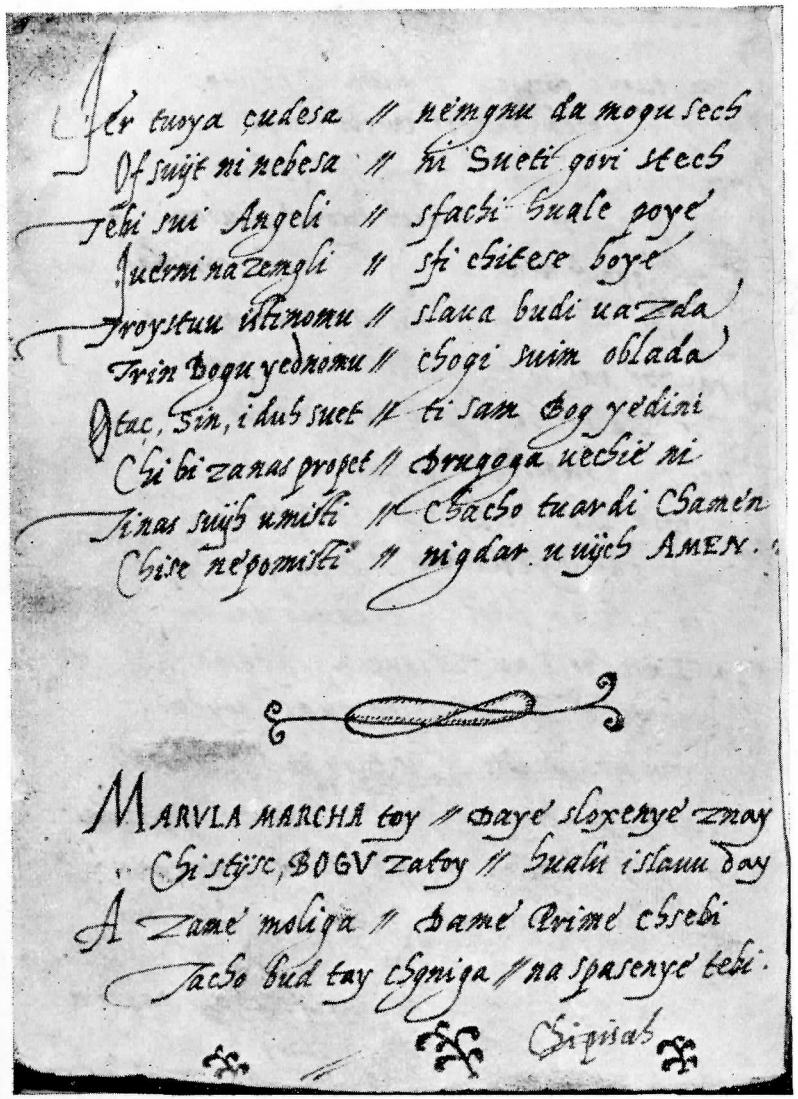

1. Iz „Vrtla" P. Lucića (Lucićevo pismo)
(K str. 4)

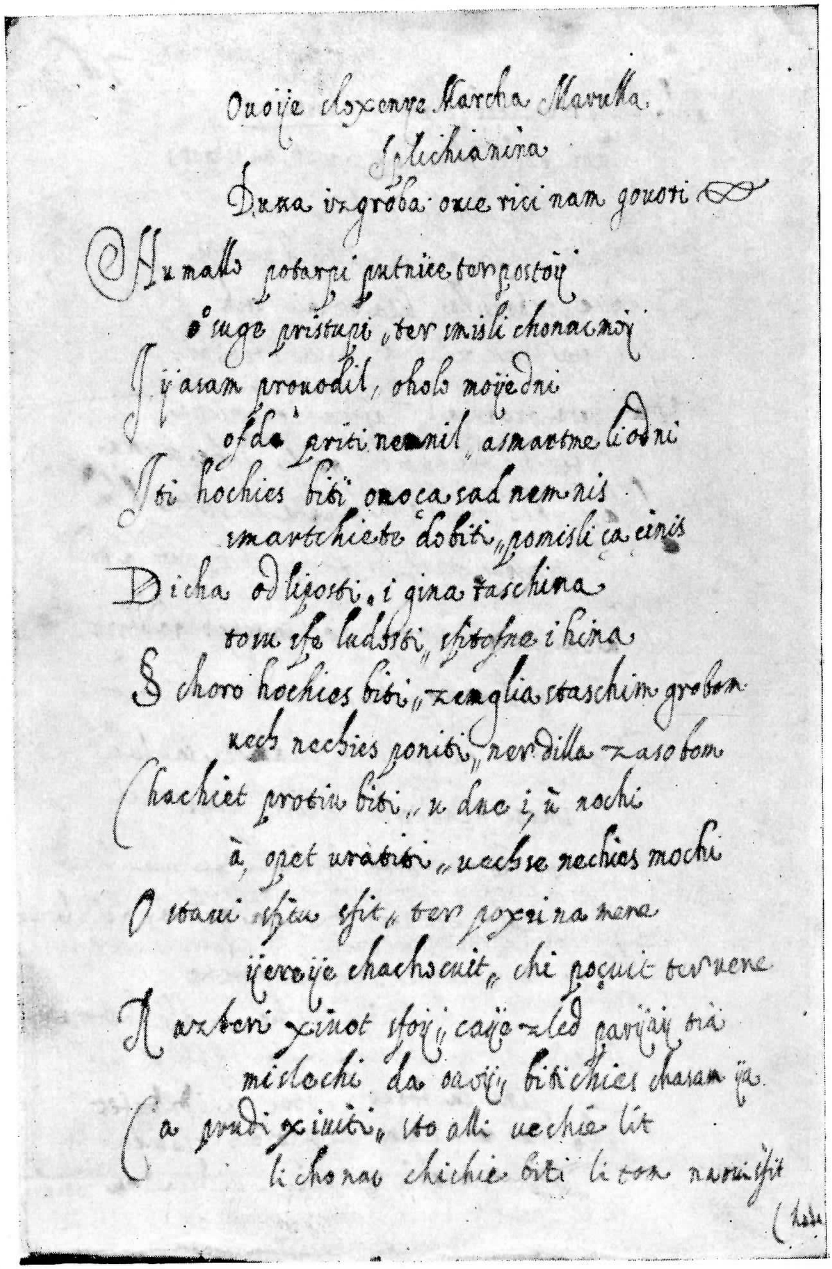

Ovoije doxenye Marcha Marulla Splichianina

Duxa iz groba ovoe rici nam govori

Ax mallo potarpi putnice ter postoi
k'suge pristupi, ter misli chona moi
I ja sam pronodil, oholo moije dni
ofda priti nemnil, a smartne liodni
Iti hochies biti onoca sad nem nis
smartchiete dobiti, pomisli ca cinis
Dicha od lijosti, i gina taschina
tom sfe ludsti, sptofne i hina
S choro hochies biti, zemglia staschim grobom
neces necbies poniti, nerdilla z a sobom
Chachiet protiu biti, u dne i u nochi
a, opet uratiti, ucebse nechies mochi
O stani sfiti sfit, ter pozri na nena
ijeroije chachoouit, chi pocuit tervene
Razteri zinot sfoij, caije zled parijaij tia
mislochi da oavij biti chies chasam ja
Ca prudi xiuiti, sto alli uechie lit
li chonac chichie biti li ton narviifit

2. Iz zbornika Iv. Lulića
(K str. 9)

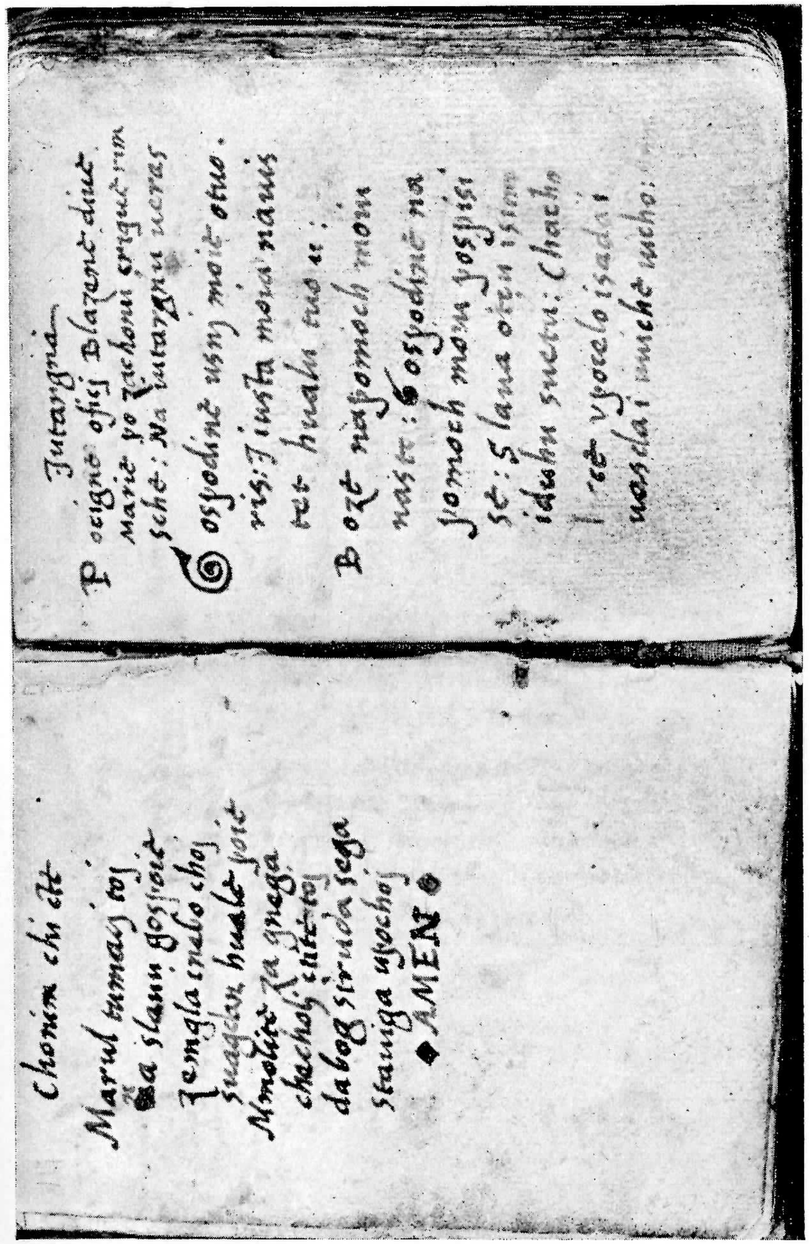

3. Iz Marulićeva molitvenika
(K str. 12)

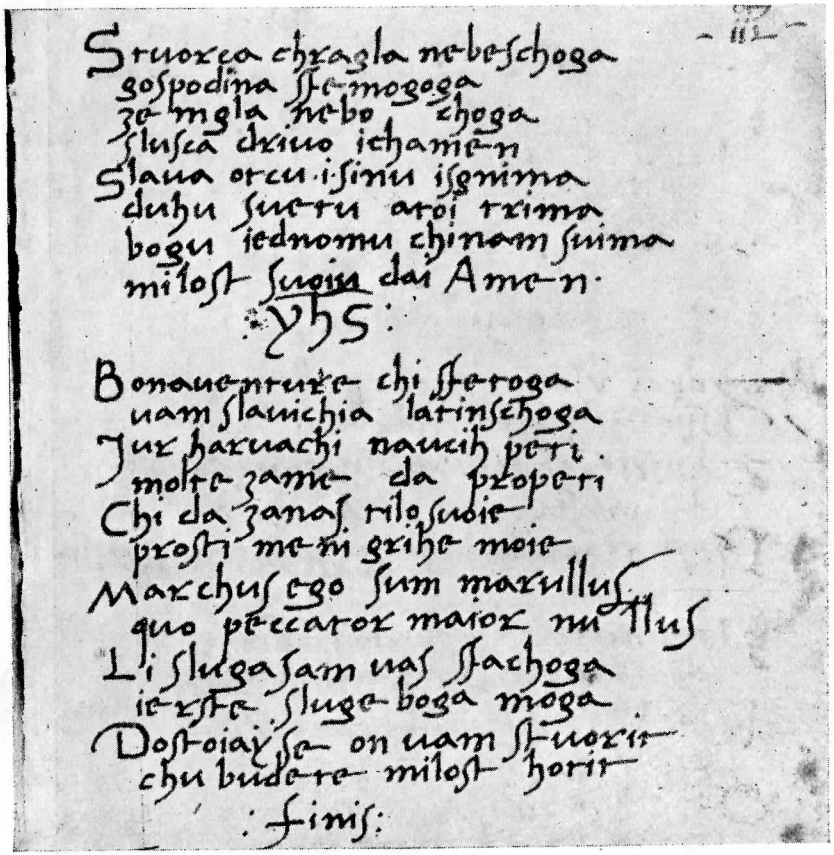

Struorca chraglа nebeschoga
gospodina ste mogoga
zemgla nebo choga
sluseа dzivo ichamen
Slaua orcu i sinu isgnima
duhu suetu aroi trima
bogu iednomu chinam suima
milost suoiu dai Amen.
:YHS:

Bonauenture chi steroga
uam slauichia latinschoga
Jur harnachi nauich peri.
molte zame da propeti
Chi da zanas rilo suoie
prosti meni grihe moie
Marchus ego sum marullus
quo peccator maior nullus
Li sluga sam uas stachoga
ierste sluge boga moga
Dostoiaj se on uam stuorit
chu budete milost horit
:finis:

4. Iz hvarske pjesmarice
(K str. 18, bilj. 25)

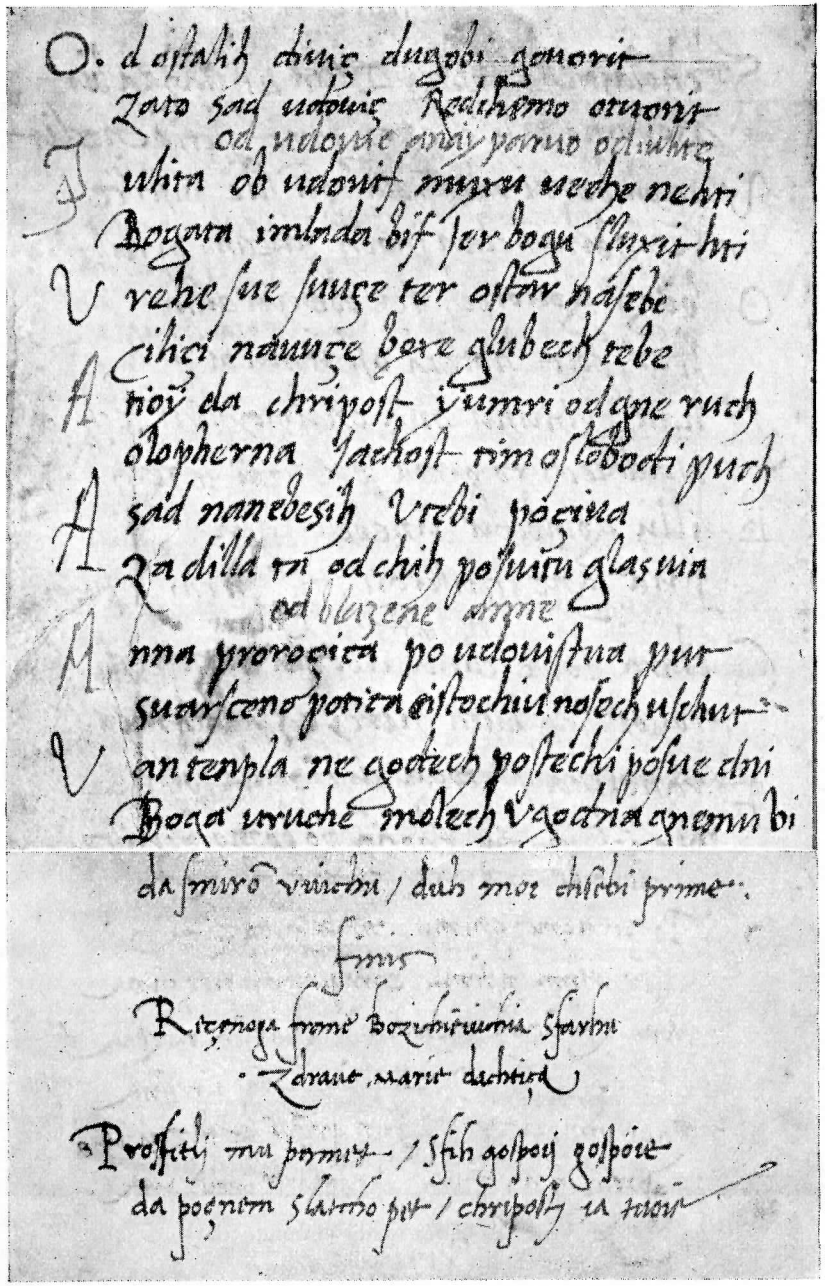

O. d ostalih dnie dugobi gonorit
Zato sad vdovnie Redchemo oruonit
od vdovstue ovdi pomno oglahte
Jubita ob vdovit muzu vsehe nehti
Bogatu imlada bit jer bogu sluxit hti
V vrhe sue sunce ter ostar nasebe
Cihici nauuce bore glubeck trebe
A noj da chripost jumri od gne ruch
olopherna jachost trim ostoboti puch
Sad nanebesih Vrebi pocina
A Za dilla tu od chih posuitu glasuin
od blazene dnne
M nna proroczica po vdouistua pur
suarscemo potira cistochiu nosech uschur
V an templa ne godzech postechi posue dni
Boga vruche molech Vgodna gnemu bi
da smiro vuiemi / duh moi chistbi prime.
finis
Rizmoga trone Bozichiuuna Sfarbu
Zdrauo marie dachtird
Prosthi nu pomuy / sfih gospoj gospoie
da poçnem slauno pit / chripost za moie

5. Ulomci iz hvarske pjesmarice i iz „Pisni" Frana Božićevića
(str. 18, bilj. 25)

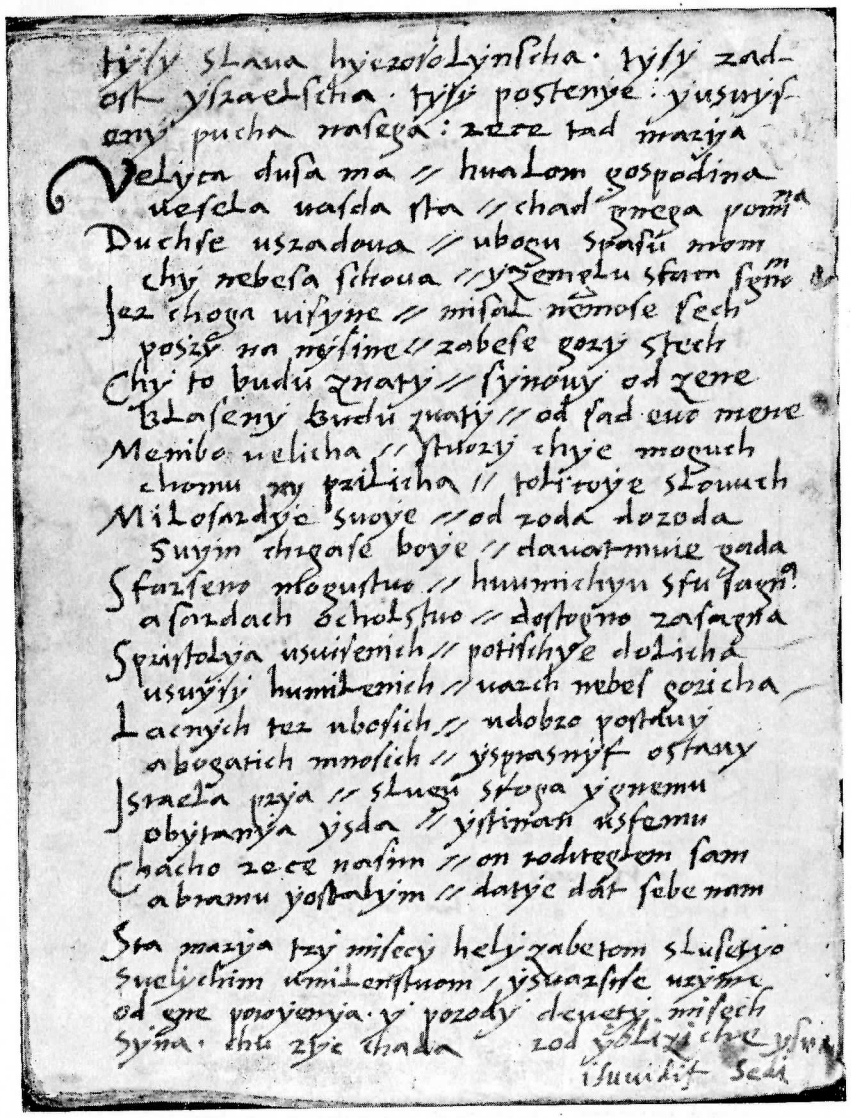

6. Iz „Vrtla" P. Lucića (stariji umetnuti tekst)
(K str. 4 i 28, bilj. 32)

Grčki iterativni preteriti s *ăv* i slavenski iterativni kondicional

Napisao redovni pravi član

Dr. A. Musić

Primljeno u sjednici historičko-filologičkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 18. decembra 1930.

1. Da bi se izrekla radnja, koja se ponavlja u sadašnjosti, upotrebljava se u apstraktnoj ili općenoj glavnoj rečenici u grčkom jeziku prezenat, ako je radnja imperfektivna, ili (gnomički) aorist, ako je perfektivna, a u hipotetičkoj zavisnoj konjunktiv prezenta ili aorista s *ăv* prema tome, je li radnja imperfektivna ili perfektivna. Kod gotove radnje dolazi u glavnoj rečenici perfekat, u zavisnoj konjunktiv perfekta s *ăv*. Prezenat i aorist kao i perfekat upotrebljavaju se s gledišta nekoga vremena, koje se ponavlja. Za takovo je pak vrijeme imperfektivna i gotova radnja svagda sadašnja te se izriče prezentom i perfektom, a perfektivna je svaki put baš prošla te se kazuje aoristom (isp. Rad 112. str. 7.). Ovi oblici znače radnju, koja se ponavlja, po tom, što dolaze u apstraktnoj rečenici, t. j. u rečenici, u kojoj se radnja glagolska vrši u takovo vrijeme, kojemu pojam nije konkretan (individualan), nego apstraktan (razredan) ili općen, te obuhvaća svako njim izrečeno konkretno vrijeme; na pr. *U proljeću* cvjeta cvijeće (ne samo u nekom određenom, nego u svakom konkretnom proljeću). Ako vrijeme nije naznačeno, misli se: kod svake prilike, svagda. Rečeni oblici glagolski naznačuju samo to, kako se radnja glagolska prikazuje prema svakomu konkretnom vremenu, koje se ponavlja, a ponavljanje dolazi otuda, što je rečenica takova, da se vrijeme radnje ponavlja. Samo u takovoj rečenici i znače ponavljanje. Konjunktiv s *ăv* u zavisnoj rečenici zapravo je eventualan te znači sámo vršenje radnje bez obzira na vrijeme, ali postaje iterativan po tom, što naznačuje uvjet svakomu slučaju vršenja radnje u glavnoj rečenici; na pr. ὅς

κε θεοῖς ἐπιπείθηται, μάλα τ' ἔκλυον (gnom. aor.) *αὐτοῦ. A* 218. 'tko bogove sluša, i oni uslišiše (= usliše) njega'. Isp. moje Beiträge zur griech. Satzlehre (Zagreb 1927.), § 14, a. i b.

Kod radnje, koja se ponavlja u prošlosti, dolazi u glavnoj rečenici imperfekat ili aorist, jedan i drugi s *ἄν* (za pluskvamperfekat nemam primjera); u hipotetičkoj zavisnoj iterativni optativ prezenta ili aorista, koji je tako isto, kao i iterativni konjunktiv od eventualnoga konjunktiva, poradi iterativnoga smisla glavne rečenice postao od eventualnoga optativa prošlosti; na pr. *εἰ μέν τινες ἴδοιέν πῃ τοὺς σφετέρους ἐπικρατοῦντας, ἀνεθάρσησάν τε ἂν καὶ πρὸς ἀνάκλησιν θεῶν ἐτρέποντο.* Tuk. 7, 71. 'ako bi neki vidjeli, da njihovi nadvlađuju, osokolili bi se i obraćali zazivanju bogova'. Isp. moje Beiträge § 17, a. Ali kako dolaze preteriti s *ἄν* do iterativna značenja?

2. Da bismo na pitanje dobili pravi odgovor, dobro će biti, da ogledamo, kako su preteriti s *ἄν* dobili potencijalno i irealno značenje. A dobili su ga kao preteriti prezenta s futurskim značenjem, i to istom u grčkom jeziku; oni su kao i iterativni grčka novotvorina. I aorist pretpostavlja prezenat, ali takav, kojemu je značenje perfektivno, po čemu je osobito sposoban, da dobije futursko značenje. Prezenat je pluskvamperfekta perfekat, te može kao i pravi prezenat također dobiti futursko značenje (Kühner-Gerth Griech. Gramm. I. str. 150., isp. i str. 138. i d.; Stahl, Krit.-hist. Syntax str. 117., isp. i str. 88., 118, 1.). Preteritom prezenta s futurskim značenjem kazuje se pak radnja, koja je budućа s gledišta prošlosti. I (potencijalni) optativ kao (semantički ili sintaktički) preterit futurskoga konjunktiva znači radnju buduću s gledišta prošlosti. Ali dok radnja optativa i za sadašnjost onoga, koji govori, obično pada u budućnost, upotrebljava se preterit futurskoga prezenta o takovoj radnji, koja je za sadašnjost onoga, koji govori, već prošla ili sadašnja. Radnja pak, koja je budućа s gledišta prošlosti, izricala se optativom ili preteritom, s gledišta je onoga, koji govori, samo moguća, i to radnja optativa moguća u sadašnjosti (jer joj vršenje pada još u budućnost), a radnja preterita u prošlosti (jer joj je vrijeme vršenja već prošlo ili sadašnje). Tako dobiva preterit značenje potencijalno za prošlost, pa kao što optativ kao potencijalan za sadašnjost u protazi pogodbene rečenice može postati eventualan za budućnost, tako može i preterit kao potencijalan za prošlost u pogodbenoj protazi postati eventualan za prošlost, a budući da se za pogodbu uzima vršenje radnje, za koju se zna, da se nije vršila

ili da se ne vrši, eventualni preterit dobiva irealno značenje (preterit bez *ἄν*), koje čini te i potencijalni preterit u apodozi postaje irealan (preterit s *ἄν*). Modalna partikula označuje potencijalni preterit prošlosti kao preterit futurskoga prezenta, ka kojemu bi ona također mogla pristupiti, kao što pristupa i k futurskom konjunktivu pa i k futuru (bar kod Homera), ali dobivši on u protazi eventualno značenje gubi je, da bi se razlikovao od potencijala prošlosti, kakav u apodozi i ostaje, pa stoga je ovaj i zadržava. U tom je preterit značeći mogućnost u prošlosti posve analogan optativu, koji znači mogućnost u sadašnjosti. Isp. moje Beiträge § 15. i 18. Primjer: *εἰ δὲ* (sc. Patroklo) *ἔπος Πηληιάδαο φύλαξεν, ἦ τ' ἂν ὑπέκφυγε κῆρα κακὴν μέλανος θανάτοιο. Π.* 686—7. 'a da je riječ Pelejevićevu sačuvao, doista bi bio utekao hudoj sudbini crne smrti'.

3. Iterativno značenje preteritâ s *ἄν* tumači se obično tako, da se drže za potencijale prošlosti (isp. Bäumleina Untersuchungen str. 149., Kühnera-Gertha I. str. 211. i d.). Ali to tumačenje ne može biti dobro. Kao što naime iterativni prezenat i iterativni (gnomički) aorist ne znače radnju u sadašnosti moguću, nego zbiljsku, tako mora i iterativni preterit značiti radnju u prošlosti zbiljsku. U primjeru iz Ksen. Anab. 2, 3, 14. *εἴ τις αὐτῷ δοκοίη βλακεύειν, ἔπαισεν ἄν* iterativni preterit ne znači: 'mogao je udariti', nego: 'udari' (svaki put), kad mu se god tko činio mlitav.

4. Značenje iterativnih preterita mora se dakle drukčije tumačiti, ali zato ne treba da se izneseno tumačenje potencijalnih i irealnih preterita pusti s vida. Držim naime, da kao što je potencijalni i irealni preterit preterit futurskoga prezenta, tako valja i iterativni preterit shvaćati kao preterit futurskoga prezenta, ali s iterativnim značenjem. Tâ futur se često upotrebljava u iterativnom značenju (isp. Brugmanna Grundr.[2] II, 3. str. 797.), pa ga može imati i futurski prezenat. Tako u apstraktnoj rečenici *οὐδεὶς ἀνθρώπων ἀδικῶν τίσιν οὐκ ἀποτείσει* (Herod. 5, 56.) futur *ἀποτείσει* znači ponavljanje: 'svaki čovjek, ako zlo čini, kazan će pretrpjeti'; radnja držim da je perfektivna, jer je futuru *ἀποτείσει* korijen onakav kao u aoristu *(ἔπεισα)*, a ne onaki kao u prezentu *(τίνω)*. Da je pak rečenica apstraktna, naznačuje i *οὐδεὶς οὐ* 'svaki'. A da stoji mjesto participa *ἀδικῶν* hipotetička rečenica s iterativnim konjunktivom *(οὐδεὶς ἀνθρώπων, ἐὰν ἀδικῇ, τίσιν οὐκ ἀποτείσει)*, bio bi i on znak, da futur u glavnoj rečenici ima iterativno značenje, premda bi konjunktivu iterativno značenje dolazilo od itera-

tivnoga značenja futura u glavnoj rečenici (isp. § 1.). Isp. još: *ἐν τοῖς γὰρ οἰκείοισιν ὅστις ἔστ' ἀνὴρ χρηστὸς, φανεῖται κἀν πόλει δίκαιος ὤν,* Sof. Antig. 661—2. — *καὶ ἄν τις κτείνῃ τινὰ ὧν αὐτὸς κρατεῖ . . ., τὸ νομιζόμενον καὶ τὸ θεῖον δεδιὼς ἀγνεύει τε ἑαυτὸν καὶ ἀφέξεται ὧν εἴρηται ἐν τῷ νόμῳ.* Antif. 6, 4. Više primjera v. kod Kühnera-Gertha 1. str. 171, 3. i kod Stahla str. 141, 1. Takav bi futur, kao futur uopće (bar kod Homera; poslije čini se da se to napustilo, premda ima još u atičkom za to primjerâ, isp. Kühnera-Gertha I. str. 209.) mogao primiti i modalnu partikulu *ἄν.*

Iterativni futur poznaje i jezik latinski i drugi; na pr. Pulcra mulier nuda *erit* quam purpurata pulcrior. Plaut. Most. 289. — Nam qui mentiri aut fallere insuerit patrem, fraudare tanto magis *audebit* ceteros. Ter. Ad. 55. Isp. G. Landgrafa Hist. Gramm. d. lat. Spr. III, 1. 120. i d., Brugmanna Grdr.[2] II, 3, 798. i ovdje § 10.

Najlakše se futur u iterativnom značenju razumije, ako se uzme, da se upotreba počela kod perfektivnoga glagola. Trebalo bi, da se onako, kao što se imperfektivna radnja u apstraktnoj rečenici izriče u vrijeme vršenja, tako i perfektivna izriče u vrijeme izvršenja. Imperfektivna je u vrijeme vršenja svagda sadašnja te se izriče prezentom. Ali perfektivna u vrijeme izvršenja nije sadašnja, jer joj izvršenje ne traje, nego kako se počne, već se i svrši. U vrijeme izvršenja može se perfektivna radnja izreći samo ili kao takova, koja se ovaj čas izvršila ili kao takova, koja će se za čas izvršiti. U prvom slučaju izriče se aoristom, koji u apstraktnoj rečenici postaje gnomički, u drugom futurom, koji bi se u apstraktnoj rečenici također mogao zvati gnomički. Isp. na pr. *κάτθαν' ὁμῶς ὅ τ' ἀεργὸς ἀνὴρ ὅ τε πολλὰ ἐοργώς. I* 320. Mjesto aorista *κάτθανε* mogao bi stajati i futur *καταθανεῖται:* 'umrije (ili umrijet će) i neradin čovjek i onaj, koji je mnogo uradio'. Jedan i drugi oblik hoće da izreče perfektivnu radnju u vrijeme njezina svagdašnjega izvršenja onako, kako se jedino izreći može: aorist kao takovu, koja se ovaj čas izvršila, futur kao takovu, koja će se za čas izvršiti. Prema perfektivnomu mogao je postati i imperfektivni iterativni futur.

5. Kao futur tako držim da bi i futurski prezenat u iterativnom značenju ponajprije dolazio od perfektivnih glagola. Takav futurski prezenat (s *ἄν*) s iterativnim značenjem pretpostavlja iterativni aorist s *ἄν,* koji može biti preterit samo njemu. Uzmimo primjer iz Tuk. 7, 71. naveden u § 1. Iterativni aorist *ἀνεθάρσησαν ἄν* pretpostavlja iterativni futurski prezenat, koji bi uza se mogao

imati i partikulu *ἄν,* kao što je može imati i futur (§ 4.). Ali kako grčki jezik uopće nema prezenta perfektivnoga glagola, kojemu bi preterit bio aorist (a zašto ga nema, razložio sam u Archivu f. slav. Philol. 24. str. 479. i d.), nema primjera ni za perfektivni futurski prezenat u iterativnom značenju. Ni za imperfektivni futurski prezenat nema primjera, ali ga, i to s *ἄν,* pretpostavlja iterativni imperfekat s *ἄν;* na pr. *ἀναλαμβάνων οὖν αὐτῶν τὰ ποιήματα, ἅ μοι ἐδόκει μάλιστα πεπραγματεῦσθαι αὐτοῖς, διηρώτων ἂν αὐτούς, τί λέγοιεν, ἵν' ἅμα τι καὶ μανθάνοιμι παρ' αὐτῶν.* Plat. Apol. 22, b. Iterativni imperfekat *διηρώτων ἄν* pretpostavlja iterativni futurski prezenat *διερωτῶ* (s partikulom *ἄν),* jer može biti preterit samo njemu. A ni za takav futurski prezenat nema primjera, i to zato, što iterativnu službu za sadašnjost može vršiti već iterativni prezenat bez futurskoga značenja (§ 1.).

Po tom bi čovjek rekao, da je potreba jasnih iterativnih preterita stvorila oblike iterativnoga aorista i iterativnoga imperfekta, obadva s *ἄν,* a stvorila ih je ovako. Iterativni aorist s *ἄν* stvorio se tako, da se aorist, koji se i onako morao osjećati kao preterit perfektivnoga prezenta, shvatio kao preterit perfektivnoga prezenta, koji ima futursko i iterativno značenje, pa je tako i sam postao iterativan za prošlost, a za oznaku toga značenja primio *ἄν,* koje se moglo dodati i iterativnomu futurskomu prezentu. Prema iterativnomu aoristu s *ἄν* postao je i iterativni imperfekat s *ἄν* kao preterit imperfektivnoga iterativnoga futurskoga prezenta. Isto se dogodilo i kod potencijalnoga i irealnoga preterita s *ἄν,* samo se tu nije radilo o iterativnom značenju (isp. § 2.). Da ima u jeziku formalni preterit futura, bio bi se možda on kao preterit iterativnoga futura upotrijebio kao iterativni oblik za prošlost (isp. slavenski kondicional, o kojem radi § 10.).

6. Proces, kojim su stvoreni oblici za iterativnu sadašnju i prošlu radnju, može se u suvislom pregledu prikazati po prilici ovako. Budući da se radnja apstraktne rečenice ponavlja, ne može se jedinstvo temporalno odrediti s gledišta onoga vremena, u koje se baš govori, i s kojega se inače radnja glagolska temporalno određuje, a ne može se, jer je za to vrijeme sada sadašnja, sada prošla, sada buduća. Stoga se određuje s gledišta onoga vremena, u koje se vrši, s kojega je svagda jednako određena, i to, ako je imperfektivna, kao sadašnja, te se izriče prezentom. A da je može tako izreći, da može, tako reći, pribivati svakomu vršenju njezinu, valja

da se onomu, koji govori, vrijeme, u koje govori, dakle njegova sadašnjost razmakne na čitavo područje vremena, u kojem se ponavljanje događa, a to se može, jer on jednako ostaje u tom vremenu, ono nije čitavo ni za njim ni pred njim, nego oko njega. A ono vrijeme, u kojem stoji onaj, koji govori, bilo kraće ili duže, za nj je sadašnjost. Tako je svako ponovno vršenje imperfektivne radnje za nj sadašnje. Da je tako, vidi se po tom, što se za radnju, koja se ponavlja u vremenu, u kojem stoji onaj, što govori, može kazati, da subjekat ima (prezenat) običaj ili da mu je običaj ili da običava tu radnju vršiti; na pr. *(Ζεύς), ὅς τε καὶ ἄλκιμον ἄνδρα φοβεῖ καὶ ἀφείλετο νίκην ῥηιδίως, ὁτὲ δ' αὐτὸς ἐποτρύνει μαχέσασθαι. P* 177—8. '(Z.) koji i jakoga junaka plaši i ote mu pobjedu, a drugda sam potiče na borbu = koji ima običaj plašiti' itd.

I perfektivna radnja valja da se u apstraktnoj rečenici s istoga uzroka, kao i imperfektivna, izriče onako, kako se prikazuje u vrijeme njezina svagdašnjega izvršenja. Ali ona se u to vrijeme ne prikazuje kao sadašnja, nego kao takova, koja se ovaj čas izvršila, ili kao takova, koja će se za čas izvršiti, pa se u prvom slučaju izriče gnomičkim aoristom, u drugom (gnomičkim) futurom. A i ovdje čitavo ono područje vremena, u kojem se radnja ponavlja, za onoga, koji govori, sadašnja je, jer on jednako stoji u njemu, dok svakomu izvršenju radnje može pribivati, da je može u vrijeme izvršenja izreći, dakako onako, kako je za perfektivnu radnju u vrijeme izvršenja jedino moguće. Stoga se može reći, da se imperfektivna i perfektivna radnja, izrečena prva prezentom, a druga gnomičkim aoristom ili futurom u apstraktnoj rečenici ponavlja u sadašnjosti, i razumjeti ono široko ili pregnantno značenje sadašnjosti.

Oblik za radnju, koja se ponavlja u prošlosti, ne može se stvoriti onako, kao onaj za radnju, koja se ponavlja u sadašnjosti. Radnja je i kod ponavljanja u prošlosti, bila imperfektivna ili perfektivna, u vremenu (iz)vršenja onakova ista, kao i kod ponavljanja u sadašnjosti, ali onaj, koji govori, ne stoji u vremenu, u koje pada ponavljanje, nego izvan njega, tako da ga ima za sobom, pa ne može radnje ni izreći u vrijeme (iz)vršenja njezina. Sada je s gledišta onoga, koji govori, svako (iz)vršenje njezino jedinstveno temporalno određeno kao prošlo pa se može izreći jednostavnim preteritom, ali tim se gubi isticanje ponavljanja, koje se može istaći samo tako, da se radnja izreče s gledišta (iz)vršenja njezina, čim je naznačeno, da s gledišta onoga, koji govori, nije jedinstveno temporalno određena, a to nije, jer se ponavlja; tako je dakle indirektno istaknuto i to, da se

ponavlja. Oblik za ponavljanje u prošlosti ne može se dakle stvoriti onako kao onaj za ponavljanje u sadašnjosti (direktno). Ponavljanje u prošlosti može se izreći samo tako, da se oblik za ponavljanje u sadašnjosti metne u preterit, pa onda taj preterit znači ponavljanje u prošlosti. Svaka je dakle apstraktna rečenica postala tako i mogla postati samo tako, da znači ponavljanje u sadašnjosti, a značenje ponavljanja u prošlosti dobila je istom tim, da se glagolski oblik njezin metnuo u preterit. Takovim preteritom izrečeno je sve ono, što i onim oblikom glagolskim, koji se metnuo u preterit, samo ne vrijedi za sadašnjost, nego za prošlost. Uzmimo već (u § 1.) navedeni primjer iz Tuk. 7, 71. Iterativnim aoristom *ἀνεθάρσησαν ἄν* izriče se sve ono, što bi se izreklo iterativnim futurskim prezentom, kojemu je aorist preterit, ili futurom *ἀναθαρσήσουσι (ἄν)*, ali ne za sadašnjost, nego za prošlost; dakle izriče se, da je u prošlosti bilo vrijeme, u koje se ponavljala radnja glagola *ἀναθαρσῆσαι*, a svaki slučaj izvršenja njezina mogao se onda izreći futurskim prezentom ili futurom. Tko bi govorio u prošlosti, upotrijebio bi za svaki slučaj izvršenja ili za izvršenje njezino uopće futurski prezenat ili futur: *ἀναθαρσήσουσι (ἄν)*. Aorist čuva futursko značenje onoga oblika, kojemu je preterit, ali s gledišta prošlosti: *ἀνεθάρσησαν ἄν* znači, da je radnja u prošlosti bila buduća (isp. srp.-hrv. *„osokolili bi se"* kao preterit od *„osokolili se budu = osokolit će se"*; isp. § 10.). A to upravo podržava iterativno značenje njegovo, jer se oblik s futurskim značenjem, kao što je već naprijed rečeno, upotrebljava zato, da bi se radnja, koja se ponavlja u sadašnjosti, izrekla kao jedinstveno temporalno određena, po čemu on postaje znak, da se radnja ponavlja. A tu službu vrši, dakako za prošlost, i njegov preterit, jer čuva futursko značenje njegovo. Jedini pak fufuturski oblik, koji može imati svoj preterit, jest futurski prezenat. Stoga je razumljivo, da se baš njegov preterit upotrebljava za ponavljanje u prošlosti. Kao iterativni preterit s *ἄν*, tako čuva futursko značenje onoga oblika, kojemu je preterit, t. j. opet futurskoga prezenta (ali bez iterativnoga značenja), i potencijalni pa irealni preterit s *ἄν* (§ 2.), a isto vrijedi i za potencijalni (i irealni) optativ s *ἄν* kao (sintaktički) preterit futurskoga konjunktiva (§ 2.). Isto vrijedi i za slavenski kondicional (§ 10.).

7. Još na jedno pitanje držim da sam dužan odgovoriti: zašto se ne meću u preterit baš oni oblici, koji se u jeziku upotrebljavaju za ponavljanje u sadašnjosti, dakle formula: *ἐάν* s konj. — prez.

(perfekat ili gnom. aorist), što bi, čini se, bilo najprirodnije, nego se za ponavljanje u prošlosti upotrebljava preterit oblika, koji u tom značenju ponavljanja u sadašnjosti u jeziku postoji (da kažem s Aristotelom) samo *δυνάμει*, a ne *ἐνεργείᾳ*? Gnomički se aorist i ne može metnuti u preterit, jer već jest preterit. Prezenat se pak lako može metnuti u preterit t. j. u imperfekat, koji kao preterit iterativnoga prezenta također može značiti ponavljanje imperfektivne radnje (u prošlosti), pa tako se često i upotrebljava; na pr. *πὰρ δὲ ζωστὴρ κεῖτο παναίολος, ᾧ ῥ' ὁ γεραιὸς ζώννυθ', ὅτ' ἐς πόλεμον φθισήνορα θωρήσσοιτο. K* 77—8. — *ἤτοι ὅτ' ἀμφὶ πόλιν Τροίην φραζοίμεθα βουλάς, αἰεὶ πρῶτος ἔβαζε καὶ οὐχ ἡμάρτανε μύθων. λ* 510—11. — *Ὅσσις δ' ἀφικνεῖτο τῶν παρὰ βασιλέως πρὸς αὐτόν, πάντας οὕτω διατιθεὶς ἀπεπέμπετο ὥστε αὐτῷ μᾶλλον φίλους εἶναι ἢ βασιλεῖ.* Ksen. An. 1, 1, 5. — *καὶ πολλοῖς τῶν ξυνόντων προηγόρευε τὰ μὲν ποιεῖν, τὰ δὲ μὲ ποιεῖν ... καὶ τοῖς μὲν πειθομένοις αὐτῷ συνέφερε, τοῖς δὲ μὴ πειθομένοις μετέμελεν.* Ksen. Mem. 1, 1, 4. Isp. Stahla str. 104, 1. U navedenom primjeru iz *λ* 511. imperfekat *ἔβαζε* znači sve ono za prošlost, što bi prezenat značio za sadašnjost. Radnja je glagolska u vrijeme vršenja njezina svagda jednako sadašnja, ali je to vrijeme sada u prošlosti. To znači iterativni imperfekat kao preterit iterativnoga prezenta. On čuva dakle značenje onoga oblika, kojemu je preterit, samo meće to značenje u prošlost. A kako je prezentu baš to znak iterativnoga značenja za sadašnjost, što izriče radnju s gledišta vršenja njezina, a to mu značenje imperfekat čuva, može i on biti iterativan, ali za prošlost. Imperfekat *ἔβαζε* znači, da bi onaj, koji bi govorio u vrijeme, kada se radnja vrši, svagda kazao *βάζει*. Isto vrijedi i za imperfekar u drugim jezicima; na pr. u latinskom ili u srpskohrvatskom.

Što se uza sve to, što imperfekat kao preterit iterativnoga prezenta može značiti ponavljanje, voli upotrebljavati preterit iterativnoga futurskog prezenta (s *ἄν*) t. j. iterativni imperfekat s *ἄν*, dolazi jamačno otuda, što ga modalna partikula *(ἄν)* kao takoga (kao preterit futurskoga prezenta s iterativnim značenjem) označuje, dok imperfekat kao preterit prostoga iterativnoga prezenta nema nikakve oznake, već ako ga prati kakav adverab, koji ponavljanje ističe (isp. *ἀεί* u navedenom primjeru iz *λ* 511. i *πάντας* u navedenom primjeru iz Ksen. An. 1, 1, 5.) ili mu pripada sporedna rečenica s optativom (isp. navedeni primjer iz *λ* 510—11.). Zato se iterativni imperfekat bez *ἄν* često teško razlikuje od prostoga tempo-

ralnoga imperfekta. Isto vrijedi i za druge jezike, gdje nema oblika, koji bi odgovarao grčkomu iterativnom imperfektu s *ἄν;* tako na pr. za latinski. Partikula je pak *ἄν* najprije, čini se, k iterativnomu aoristu, a onda i k iterativnomu imperfektu došla ovako: Gnomički aorist, kojim se kazuje ponavljanje u sadašnjosti, nije se za ponavljanje u prošlosti mogao metnuti u preterit, jer je sam preterit. Zato se za ponavljanje perfektivne radnje u prošlosti stvorio drugi oblik tako, da se aorist (ne gnomički) shvatio kao preterit iterativnoga futurskoga prezenta od perfektivnoga glagola, koji bi mogao uza se imati i *ἄν,* pa je *ἄν* pristupilo i k iterativnomu aoristu kao njegovu preteritu. Da bi se dobio analogan oblik i za ponavljanje imperfektivne radnje u prošlosti, shvatio se i imperfekat kao preterit iterativnoga futurskoga prezenta od imperfektivnoga glagola, pa je i on dobio *ἄν.* Iterativni imperfekat s *ἄν* postao je dakle prema iterativnomu aoristu s *ἄν.* Tako je *ἄν* postalo dijakritičan znak iterativnoga i aorista i imperfekta.

Dijakritičan je pak znak *(ἄν)* kod iterativnoga imperfekta i iterativnoga aorista potrebniji nego kod iterativnoga prezenta i gnomičkoga aorista, jer u drugom slučaju slušač sam stoji u vremenu, u koje se govori (u užoj sadašnjosti onoga, koji govori), pa može lako razabrati, tiče li se prezenat te uže sadašnjosti ili one šire, koja obuhvaća čitavo područje vremena, u koje se radnja ponavlja, je li dakle prezenat prost temporalan ili iterativan, a kod imperfekta toga pomagala nema, pa je razlikovanje teže i oznaka potrebnija. Gnomički pak aorist i onako je bez konkurencije drugoga aorista za sadašnjost. Ali iterativnomu aoristu konkurenat je prosti temporalni aorist, pa je oznaka, kao i kod imperfekta potrebnija. Istina, i iterativni imperfekat s *ἄν* i iterativni aorist s *ἄν* dolaze u konkurenciju s potencijalnim i irealnim imperfektom s *ἄν* i takovim istim aoristom s *ἄν,* ali tu je u značenju tolika razlika, da se jedva može roditi sumnja, kako se ima shvatiti koji preterit s *ἄν.*

Ali ne valja misliti, što je i dojakošnje razlaganje pokazalo, da se *ἄν* kao dijakritična oznaka moglo po volji jednomu obliku dodati, a drugomu ne dodati, nego *ἄν* stoji u uskom savezu s historijom oblika, kojemu se dodaje. Prava mu je i prvobitna zadaća uz preterit, da ga označi kao preterit futurskoga prezenta, koji bi ga imao uza se, da bi mu kao aseverativna partikula futursko značenje isticalo (isp. moje Beiträge etc. str. 22.). A kad se preterit shvatio kao preterit iterativnoga futurskog prezenta, te je i on

postao iterativan, dobilo je *ἄν*, koje se uza nj našlo, značaj oznake toga značenja. Da *ἄν* prvobitno nije bilo oznaka iterativnoga značenja, vidi se otuda, što dolazi i kod potencijalnoga i irealnoga preterita futurskoga prezenta (§ 2.), koji nema iterativna značenja. Ako dakle kažem, da je *ἄν* kao dijakritična oznaka kod jednoga oblika bilo potrebnije nego kod drugoga, znači to, da je neka dijakritična oznaka bila potrebnija, pa se partikula *ἄν*, koja je već bila uz taj oblik, za to upotrijebila.

Kako se za ponavljanje u prošlosti ne upotrebljavaju preteriti onih oblika, koji služe za ponavljanje u sadašnjosti, nego preteriti iterativnoga futurskoga prezenta (s *ἄν*), koji sam nije u običaju, valja da se ti preteriti shvate kao supletivni oblici onih, koji se upotrebljavaju za ponavljanje u sadašnjosti, kao što je i optativ supletivni oblik za preterit (futurskoga) konjunktiva. A uzrok je toj supletivnosti to, što su preteriti iterativnoga futurskog prezenta (s *ἄν*), dakle iterativni preteriti s *ἄν* kao takovi jasniji negoli bi bili preteriti onih oblika, koji služe za ponavljanje u sadašnjosti, jet preteriti futurskoga prezenta dobivaju *ἄν*, koje ih kao takove označuje. A valja na umu držati još i to, da od iterativnih oblika za sadašnjost: iterativnoga prezenta i gnomičkoga aorista, samo se prvi i može metnuti u preterit, jer drugi preterit već jest.

8. Uostalom iterativni su preteriti pojava samo grčkoga jezika i k tomu još mlada. Dolaze naime istom kod Herodota i atičkih dramatika, razmjerno najčešće uopće u komediji. Kod Eshila i Euripida nema nijednoga primjera, kod Tukidida samo dva (6, 6, 4. i 7, 71, 3., ovaj drugi je naveden i ovdje u § 1.); isp. Stahla str. 305, 3. Poredbe radi evo još nekoliko primjera: *πρὸς δὲ τοῦθ', ὅ μοι βάλοι νευροσπαδὴς ἄτρακτος, αὐτὸς ἂν τάλας εἰλυόμην, δύστηνον ἐξέλκων πόδα, πρὸς τοῦτ' ἄν.* Sof. Fil. 289—92. [isp. i dalje; ali *εἶτα πῦρ ἂν οὐ παρῆν* ne znači: „es kam wohl vor, daß kein Feuer zur Hand war" (Radermacher), nego: „onda je obično vatre nedostajalo"; isp. § 3.] — *ἀλλ' ὅ τι μάθοιμ' ἑκάστοτε, ἐπελανθανόμην ἂν εὐθὺς ὑπὸ πλήθους ἐτῶν.* Aristof. Obl. 854—5., isp. i 138. i d. — *χὠπόθ' ὁ κόκκυξ εἴποι κόκκυ, τότ' ἂν οἱ Φοίνικες ἅπαντες τοὺς πυροὺς ἂν καὶ τὰς κριθὰς ἐν τοῖς πεδίοις ἐθέριζον.* Aristof. Ptice 505—6. — *ὤμνυ τ' οὐδεὶς τότ' ἂν ἀνθρώπων θεόν, ἀλλ' ὄρνιθας ἅπαντες.* ib. 520. — *ἀλλ' ἀργυρίου δραχμὰς ἂν ἤτησ' εἴκοσιν εἰς ἱμάτιον, ὀκτὼ δ' ἂν εἰς ὑποδήματα.* Aristof. Bog. 982—3. — *ὃ δὲ ὅκως ἀπελαυνόμενος ἔλθοι εἰς ἄλλην οἰκίην, ἀπηλαύνετ' ἂν καὶ ἀπὸ ταύτης ... ἀπελαυνόμενος δ' ἂν ἤιε ἐπ' ἑτέρην τῶν ἑταίρων.* Herod. 3, 51., isp. i 1, 196. — *ὁπότε προσβλέψειέ τινας τῶν ἐν ταῖς τάξεσι, τοτὲ μὲν εἶπεν ἄν ... τοτὲ δ' αὖ ἐν ἄλλοις ἂν ἔλεξεν.* Ksen. Kir. 7, 1, 10., isp. i 14. — *εἰ δέ τις αὐτῷ περί του ἀντιλέγοι μηδὲν ἔχων σαφὲς λέγειν, ... ἐπὶ τὴν ὑπόθεσιν ἐπανῆγεν ἂν πάντα τὸν λόγον.* Ksen. Mem. 4, 6, 13. — *ἀλλ' ὅμως οὐδεὶς πώποτε τούτων διὰ παντὸς ἔδωκεν ἑαυτὸν εἰς οὐδὲν τῇ πόλει, ἀλλ' ὁ μέν γράφων οὐκ ἂν ἐπρέσβευσεν, ὁ δὲ πρεσβεύων οὐκ ἂν ἔγραψεν.* Dem. 18, 219. Isp. Bäumleina Unters. str. 147. i d., Kühnera-Gertha 211, 4., Stahla str. 304, 1. i d.

9. Jednaki smisao kao iterativni preteriti s *ἄν* imaju iterativne tvorbe na *-σκον*, što dolaze kod Homera i Herodota (veoma rijetko u atičkom kod pjesnikâ) i prema obliku prezentske ili aorisne osnove čine iterativne imperfekte ili aoriste t. j. znače ponavljanje imperfektivne ili perfektivne radnje u prošlosti. Značajno je, da ti oblici redovno nemaju augmenta i da dolaze samo kao preteriti. Ovo posljednje tumači se jamačno tim, da se za ponavljanje u sadašnjosti odvajkada upotrebljavaju prezenat i (gnom.) aorist, pa su samo za ponavljanje u prošlosti potrebni drugi oblici (§ 6.). Kako pak ti oblici do svoga značenja dolaze, ne mogu kazati. Ni Brugmannovo tumačenje (IF. 13, 267. i d. *(δόσκον = δονς* ptc. + *σκον = ἔ-σκον* impf. od *εἰμί)* ne zadovoljava. Možda će ipak još najjednostavnije tumačenje biti ono, po kojem je iterativno značenje postalo od inhoativnoga, koje mnogi glagoli na *-σκω* imaju; na pr. *γηράσκω* 'starim'. Ono, što biva malo po malo, shvaća se kao da biva ponovno. Ali nastadak augmenta ne razumije se ni tako. Isp. Curtiusa Verbum II. str. 376. i d., pa Delbrücka Vergl. Synt. II. str. 62. i d. Zanimljivo je pak, da i ti oblici po analogiji iterativnih preterita (kod Herodota) primaju *ἄν*. Evo par primjera: *δν δ' αὖ δήμου τ' ἄνδρα ἴδοι βοόωντα τ' ἐφεύροι, τὸν σκήπτρῳ ἐλάσασκεν ὁμοκλήσασκέ τε μύθῳ. B* 198—9. — *οὐ γὰρ τῆλε νεὸς κυανοπρῴροιο βοσκέσκονθ' ἕλικες καλαὶ βόες εὐρυμέτωποι. μ* 354—5. — *ὅκως δέ μιν ἐπιλείποι πίοντά τε καὶ εὐπαθέοντα τὰ ἐπιτήδεα, κλέπτεσκε ἂν περιών.* Herod. 2, 174. — *ἡ δὲ γυνὴ τοῦ Ἰνταφρένεος φοιτῶσα ἐπὶ τὰς θύρας τοῦ βασιλέος κλαίεσκε ἂν καὶ ὀδυρέσκετο.* Herod. 3, 119. Isp. Kühnera-Gertha 1, 162. i d.

10. Istim načinom, kojim je razložena upotreba preteritâ s *ἄν* s iterativnim značenjem za prošlost u grčkom jeziku, objašnjava se

*

i upotreba kondicionala s iterativnim značenjem za prošlost u jezicima slavenskima, naročito u srpskohrvatskom. Miklošić u Sint. str. 814—5. navodi osim srpskohrvatskih po jedan primjer iz češkoga i iz gornjolužičkoga jezika. Sadašnja iterativna radnja ili sadašnja radnja u apstraktnoj (glavnoj) rečenici kazuje se u slavenskim jezicima, ako je imperfektivna, prezentom imperfektivnoga glagola, ako li je perfektivna prezentom perfektivnoga glagola, ali i (gnom.) aoristom, i to baš u srpskohrvatskom jeziku. U zavisnoj rečenici dolazi eventualni prezenat, koji odgovara grčkomu eventualnom konjunktivu te kao i konjunktiv od iterativnoga oblika u glavnoj rečenici dobiva iterativno značenje (§ 1.); na pr. Vrijeme grad *gradi* pa ga vrijeme i *razgradi.* Vuk, Posl. — Dva loša *izbiše* Miloša. ib. — Ko se jedan put *ožeže,* i na hladno *puše.* ib. Prezenat imperfektivnoga glagola i aorist u glavnoj rečenici valja tumačiti onako, kako je za analogne oblike grčke pokazano u § 1. Prezenat perfektivnoga glagola upotrebljava se prema prezentu imperfektivnoga glagola. Tako mislim, jer prezenat perfektivnoga glagola dolazi uz prezenat imperfektivnoga samo onda, kad prezenat imperfektivnoga ne znači sadašnjost s gledišta onoga, koji govori, a kad znači sadašnjost, ne može dolaziti, jer bi i on morao značiti sadašnjost, a to ne može. Prezenat imperfektivnoga glagola i aorist perfektivnoga držim da su prvobitni oblici za izricanje iterativne radnje u sadašnjosti. Prezenat perfektivnoga glagola mlađi je oblik. Da bi se pak izrekla prošla iterativna radnja, ne meću se u preterit oni oblici glagolski, koji znače sadašnju iterativnu radnju (a aorist se i ne može metnuti, jer već jest preterit), kao što bi se očekivalo, a ne meću se s razloga, koji je za analognu pojavu u grčkom jeziku spomenut u § 7. (jer ti preteriti ne bi ničim bili označeni kao iterativni, te bi se teško razlikovali od prostih temporalnih; isp. i malo niže). Mjesto njih upotrebljava se za ponavljanje u prošlosti kondicional; na pr. Bila tri brata, pa na belome svetu ništa više nisu imali do jednu krušku, te *bi* tu krušku redom *čuvali;* jedan *bi ostao* kod kruške, a druga dvojica *išla bi* na nadnicu. Vuk Nar. prip. 79. — Svekrva bijaše lukava i nemilostiva na sirote, a snaha dobra kao dobar dan u godini: kad *bi došla* kakva sirota pred kuću, svekrva *bi* je obravnicom *oterala,* a snaha *bi* svoj zalogaj siroti *udelila;* kad *bi* mleko od ovaca *nosila* kući, ona gde *bi* god *videla* rupicu na putu, odmah *bi rekla:* „Ovde mora biti kaka bubica", pak *bi* joj *usula* mleka. ib. 83.; isp. Rad J. ak. 127. str. 187. i Akad. rj. I. str. 365. —

Pita se, kako kondicional dolazi do te funkcije. Onako kao i grčki preteriti s *ăv.*

Kondicional na pr. *(na)pisao bih* preterit je oblika *(na)pisao budem,* a taj se oblik upotrebljava u različnim jezicima slavenskima u značenju futura. Ali futurski se oblik upotrebljava kadšto i za radnju, koja se ponavlja u sadašnjosti; na pr. Podmuklo pseto najprije *će ujesti.* Vuk, Posl. — Ako se ko od raje poturči, odma ima sva prava kao i ostali Turci; i ne samo što ga *ne će* niko *prekoriti* pređašnjom vjerom, nego *će* ga još svaki radije *pomoći* nego rođenoga Turčina. Vuk, Dan. 1827. sir. 89. Isp. Maretićevu Gramatiku i stil.[2] § 611, c. U svima primjerima, što se tu navode, glagol je perfektivan. Iterativno se pak značenje može razumjeti isto onako, kako je za grčki futur u § 4. razloženo. Upravo tako kao oblik futurski, koji postaje od infinitiva s prezentom *ću,* može se i prastari oblik futurski, koji postaje od participa pret. akt. II. s prezentom *budem* upotrijebiti za ponavljanje u sadašnjosti. A taj oblik futura s iterativnim značenjem za sadašnjost metnut u preterit daje kondicional s iterativnim značenjem, jer mu onako kao značenje budućnosti ostaje i značenje ponavljanja od onoga oblika, kojemu je preterit; ali kao preterit znači budućnost s gledišta prošlosti i ponavljanje za prošlost. Tako i grčki preterit s *ăv* čuva i futursko i iterativno značenje futurskoga prezenta, kojemu je preterit (§ 4. i 6.). Pojava pak, da preteritu nekoga oblika s futurskim značenjem ostaje futursko značenje (ali s gledišta prošlosti), nije osobina samo našega, nego svakoga futurskoga oblika, ali iterativno značenje (za prošlost) čuva samo onaj oblik futurski metnut u preterit, koji se i sam upotrebljava za ponavljanje. Tako i futurski oblik sa *ću* dolazi u preteritu sa *šćah,* koji znači također budućnost s gledišta prošlosti, ali ne dolazi u iterativnom značenju, nego u prostom futurskom (upravo irealnom), premda bi mogao dolaziti i u iterativnom, jer ga može imati i oblik sa *ću* (isp. malo prije navedene primjere); primjer sa *šćah:* Doista ga *preskočiti šćaše,* al ne dade Šarac od mejdana. N. pj. Vuk. II, 399. (vrijeme, u koje bi se kazalo: „preskočit će", prošlo je; ali to ne bi značilo ponavljanje, pa ga ne znači ni njegov preterit, nego ima irealno značenje. I aorist može biti preterit perfektivnoga prezenta u futurskom značenju, no ne znači ponavljanje, premda bi ga prezenat mogao značiti. Ali prezenat perfektivnoga glagola, koji se doista upotrebljava za ponavljanje u sadašnjosti, dobio je to značenje ne kao futurski prezenat, nego, kao što je naprijed rečeno, prema imperfektivnomu prezentu. Aorist

kao preterit futurskoga prezenta upotrebljava se samo u potencijalnom pa u irealnom značenju; na pr. Da ne bi prednjih zuba, *òde* preko devet brda. Vuk, Posl.; *òde* je aorist k prezentu *ȍdêm* u futurskom značenju (vrijeme, u koje bi se kazalo *ȍdê* = 'otići će', prošlo je), ali nema iterativni, nego irealni smisao (= nije otišlo). I preterit futurskoga oblika sa *budem* (t. j. kondicional) dolazi često u značenju, koje nije iterativno, nego potencijalno ili irealno; na pr. Tad' *bi* Laza *nadvladao* Turke, Bog ubio Vuka Brankovića! On izdade tasta na Kosovu. N. pj. Vuk. II, 298.; *bi nadvadao* znači, da je vrijeme, u koje bi se kazalo: *bude uadvladao* (= nadvladat će) prošlo, ali ovo ne bi imalo iterativna značenja, pa ga nema ni kondicional kao njegov preterit, nego kondicional znači, da je radnja glagolska irealna. Isp. Rad Jugosl. ak. 127. str. 70. i d.

Zašto je baš preterit futurskoga oblika sa *budem*, t. j. kondicional, preoteo mah u iterativnom značenju za prošlost, možemo se domišljati. Da se za tu službu nije upotrijebio preterit futurskoga oblika sa *ću*, uzrok je to, što je to mlad oblik futura, nastao jamačno istom onda, kad se preterit oblika sa *budem* u iterativnom značenju već ustalio. A da se preterit prostoga prezenta s futurskim značenjem, t. j. aorist, ne upotrebljava za ponavljanje u prošlosti, uzrok je jamačno isti, koji nije dao, da se za to upotrebljava aorist kao preterit onoga prezenta perfektivnoga glagola, koji doista dolazi u značenju ponavljanja u sadašnjosti (ali nije futurski prezenat, nego je postao prema imperfektivnomu), i to taj, što ni u jednom ni u drugom slučaju aorist ne bi imao na sebi biljega, da je iterativan, kao što ga nema ni onaj aorist, koji kao preterit prostoga futurskoga prezenta znači potencijalnost i irealnost. Stoga se metnuo u preterit, t. j. u kondicional, futurski oblik sa *budem*, jer mu je preterit jasniji kao preterit futurskoga oblika negoli bi bio aorist kao preterit prostoga futurskoga prezenta. Napokon je kondicional postao u jeziku jedini oblik preterita futura i preuzeo sve funkcije, koje su takomu obliku pripadale: ne samo potencijalnu i irealnu, nego i iterativnu za prošlost. On odgovara uopće grčkomu optativu s *ἄν* i preteritu s *ἄν* u potencijalnom i irealnom i u iterativnom značenju. Što se ovoga posljednjega tiče, valja još spomenuti, da budući da kondicional kao iterativan za prošlost formalno ne odgovara oblicima, koji se upotrebljavaju kao iterativni za sadašnjost, valja ga držati za supletivni oblik onim oblicima, koji znače ponavljanje za sadašnjost (kao i grčki preterit s *ἄν*, isp. § 7.).

Kondicional može značiti ponavljanje, bio glagol perfektivan ili imperfektivan; u prvom slučaju ponavlja se perfektivna, u drugom imperfektivna radnja (isp. naprijed navedeni primjer iz Nar. prip. Vuk. 79.). O vidu pak složenoga oblika odlučuje *budem*, kojemu je *bih* preterit, a *budem* je perfektivni prezenat. Primjere v. u Radu Jugosl. akad. 127. str. 187.

Kondicional u iterativnom značenju za prošlost dolazi ne samo u glavnoj, nego i u zavisnoj rečenici (isp. naprijed navedeni primjer iz Nar. prip. Vuk. 83.). Ali kondicional zavisne rečenice nema sam sobom iterativno značenje kao kondicional glavne, nego je od eventualnoga za prošlost iterativan za prošlost poradi iterativne glavne rečenice istom postao (isp. grčki optativ u sporednoj rečenici iterativne glavne), a eventualni je kondicional postao od potencijalnoga, koji je preterit futurskoga prezenta sa *budem* bez iterativna značenja, kao što je eventualni prezenat postao od futurskoga.

Pregled sadržaja.

§ 1. Kako se izriče radnja, koja se ponavlja u sadašnjosti, kako li ona, koja se ponavlja u prošlosti. Str. 73. — § 2. Kako su preteriti s *ἄν* dobili potencijalno pa irealno značenje. Str. 74. — § 3. Iterativni preteriti s *ἄν* nijesu mogli postati od potencijalâ prošlosti. Str. 75. — § 4. Futur znači ponavljanje u sadašnjosti. Str. 75. — § 5. I futurski bi prezenat (s *ἄν*) mogao značiti ponavljanje u sadašnjosti. Str. 76. — § 6. Pregled procesa, kojim su postali iterativni oblici za sadašnjost i za prošlost. Str. 77. — § 7. Zašto se za ponavljanje u prošlosti ne upotrebljavaju preteriti onih oblika, koji znače ponavljanje u sadašnjosti. Str. 79. — § 8. Otkada i gdje se upotrebljavaju iterativni preteriti s *ἄν*; primjeri. Str. 82. — § 9. Iterativni oblici na *-σκον* (s *ἄν*). Str. 83. — § 10. Slavenski kondicional kao oblik za ponavljanje u prošlosti. Str. 83.

Mirko Bogović

Napisao

Dr Antun Barac

Primljeno u sjednici historičko-filologičkog razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 28. aprila 1931.

I

Literarno-historijsko značenje pojedinih pisaca nije uvijek jednako umjetničkoj vrijednosti njihovih djela. Literarna historija, pisana s izrazitim i isključivo estetskim kriterijima, katkad će jedva i zabilježiti imena ljudi koji su za života bili neke vrste pioniri, vođi literarnih pokreta i centralne ličnosti pojedinih književnih razdoblja. A ipak, za razvitak književnosti nisu važni samo oni ljudi koji su ostvarili svoje umjetničke koncepcije, već katkad, gotovo isto toliko, i oni koji nisu bili rođeni stvaraoci, ali su zato znali da nabacuju misli, otvaraju vidike, organiziraju književni život. Time su oni pravim stvaraocima omogućili jači zamah i pripravili im put.

Za razvitak pojedinih književnosti naročito su važni oni ljudi koji u neku ruku najbolje znadu shvatiti bitne probleme svoga vremena i kušaju najsvestranije da ih riješe, koncentrirajući tako u svojoj ličnosti glavne književne tendencije svojega doba.

U novijoj hrvatskoj književnosti najjače su ovakve dvije književničke ličnosti: Stanko Vraz i August Šenoa. Stanko Vraz cijelom svojom ličnošću najbolje predočuje književne težnje i vidike ilirskog pokreta, a u Šenoi su najviše koncentrirane tendencije hrvatske književnosti sedamdesetih, a ponešto i šezdesetih godina prošloga vijeka. Već se po samim imenima jasno vidi kako književničko, ili, bolje reći, literarno-historijsko značenje tih pisaca nije jednako njihovu umjetničkom značenju. Dok je i književničko i umjetničko značenje Šenoino nekako podjednako, umjetnička vrijednost Vrazovih djela zaostaje za njegovim značenjem kao književnog radnika.

Naša je književna historiografija prilično zanemarila pedesete i šezdesete godine 19 vijeka, vrijeme između Stanka Vraza i Augusta Šenoe. Knjiga dr. Nikole Andrića »Pod apsolutizmom« (1906) jedini je važniji pokušaj da se svestranije ispita hrvatski književni život toga razdoblja. Donekle je taj nemar i razumljiv. Književnost koju su reprezentirali Janko Tombor, Dragojla Jarnevićeva, Ferdo Filipović, Ivan Filipović, Vladimir Nikolić, Adolf Veber Tkalčević, Luka Botić, Janko Jurković, Grga Martić, Mirko Bogović, Ilija Okrugić i slični pisci, nije svojom jednoličnošću, siromaštvom vidika i nekom usiljenošću mogla da naročito privuče čitaoce i istraživače. I čitalac i naučenjak traže u književnosti u prvom redu djela, a ne samo više ili manje neuspjele eksperimente. Koliko god su neki od pisaca ove epohe — Botić, Bogović, Jurković — donekle još sačuvali neki glas, bilo je to, uglavnom, pod utjecajem škole; ona je — zbog pedagoških i nacionalnih razloga — držala kurs njihovih djela na višem nivou negoli bi se on mogao držati na osnovi njihove unutarnje vrijednosti. To vrijedi pogotovu za Martića, čiji se glas kao »hrvatskog Homera« podržavao radi nacionalnog značenja njegovih »Osvetnika« i simpatija prema ličnosti pisca.

Ipak, literarno-historijski, taj nemar nije nikako opravdan. Koliko god u pedesetim i šezdesetim godinama prošloga vijeka nije nastalo nijedno djelo koje bi se moglo smatrati trajnom umjetničkom vrednotom, ipak je to razdoblje važno za razvitak hrvatske književnosti. U to doba prodiru u nju različite ideje, prave se literarni eksperimenti, i, prije svega, vidi se nastojanje da se književnosti da određeniji pravac — i u pogledu izražaja i u pogledu sadržaja.

Ilirizam je u prvom redu nacionalan, a tek u drugom redu književan pokret. Za njega je književnost samo sredstvo nacionalne propagande, a nema samostalnih umjetničkih tendencija. Tek je Stanko Vraz — uz Ljudevita Vukotinovića — kušao četrdesetih godina da odijeli nacionalne vrednote od umjetničkih. On je dosta jasno nabacio najaktuelnije probleme tadanje hrvatske književnosti: problem vrijednosti i problem duha. — Pedesete i šezdesete godine prošloga vijeka nijesu u našoj literaturi dale naročitih umjetnika stvaralaca, ali se u njima intenzivnije i svestranije razrađuju, upotpunjuju, a donekle i rješavaju, oni književni problemi što ih je

ilirizam tek nabacio. U tim se godinama dalje nastavljaju pokušaji Vrazova »Kola« da se hrvatska književnost bar donekle postavi o bok suvremenim evropskim literaturama (urednički eksperimenti u »Nevenu«); u to doba nastaju prvi svestraniji i sistematskiji pokušaji estetske analize i estetske kritike (Veber); u to se doba u Hrvatskoj po prvi put pišu sistematski pregledi estetskih problema (Macun); u to se doba svestrano kuša da se u praksi riješi pitanje što ga je nabacio Vraz: narodna poezija kao osnov umjetne književnosti (Botić, Martić, Bogović — pored Mitaja Stojanovića, Ivana i Ferde Filipovića); u to se doba — nakon sloma ilirskih zanosa — propagira produkcija originalne hrvatske novele, sa svrhom da se stvori čitalačka publika (Mirko Bogović, Ivan Filipović i Ferdo Filipović, Dragojla Jarnevićeva, Vladimir Nikolić, Janko Tombor itd.). Svi ti pokušaji, u svom najvećem dijelu, nijesu doveli do izrazitih i pozitivnih rezultata. Oni su više dokumenat lutanja i traženja negoli znakovi borbe za jasna i određena književna načela. Tek u sedamdesetim godinama — s Markovićem, Šenoom, Arminom Pavićem itd. — počinje hrvatska književnost da se razvija određenijim smjerom. — To, međutim, ne znači da našim književnicima pedesetih i šezdesetih godina treba poreći svako literarno-historijsko značenje. Činjenica, što su oni određene književne probleme nabacili i pokušali ih na svoj način riješiti, dokazuje kako su oni osjetili i potrebe i nedostatke hrvatskog književnog života.

Cijelo ovo doba — pedesete i šezdesete godine — nema svoje centralne ličnosti. U tih dvadeset godina nema uopće čovjeka koji bi u sebi koncentrirao sve tendencije literature i davao joj obilježje. Svi su književnici ovoga doba u neku ruku dobronamjerni literati, koji pišu od slučaja do slučaja, ne razvijajući u književnosti nikako čitave svoje snage. G. 1854 štampa Botić u »Nevenu« svoje »Pobratimstvo«, doživljujući kao 24-godišnji mladić i veliko priznanje i materijalnu nagradu — i ne javlja se sve do 1861. G. 1852 piše Veber u »Nevenu« opsežnu kritiku Banove drame »Mejrima«, unoseći u taj posao i nešto psihologije, doživjevši pohvala isto toliko koliko i sam autor — i onda gotovo prestaje pisati kritike. U pojedinim godištima »Nevena« javljaju se od zgode do zgode ljudi koji su o literaturi imali izrazite i jasne poglede, koji su osjećali što je umjetnost i znali očito stvari o kojima su pisali (Janko Jurković, M. Dubravčić), ali je sve to ostalo samo pri pokušajima.

Od svih naših književnika pedesetih i šezdesetih godina s najviše ustrajnosti radio je na književnim poslovima Mirko Bogović. On je od svih svojih književnih suvremenika razvijao i najviše akcija i pisao kroz dulji vremenski razmak negoli ijedan od hrvatskih književnika njegova pokoljenja. Počeo je pisati još u punom jeku ilirizma (1842), te je do konca 1848 izdao tri zbirke pjesama.[1] U prvim pak godinama apsolutizma Bogović je postao najistaknutiji hrvatski književnik, radeći kao urednik, pisac pjesama, novela, kritika, kao sabirač narodnog blaga, prevodilac, itd. Potkraj pedesetih godina Bogović je najplodniji hrvatski književnik svoga doba, izdajući u nekoliko godina tri drame[2] i jednu knjigu pripovijesti.[3] — U šezdesetim godinama njegova književna aktivnost donekle jenjava, ali ipak i u ovo doba izdaje on 3 knjige stihova.[4] Zadnji njegov javni istup u književnosti[5] (1878) pada u sasvim drugačije prilike nego što su bile prilike u njegovoj mladosti. Ali ni tada on još nije prestajao da piše; nakon njegove smrti mogla se izdati omašna knjiga njegovih dotad neštampanih književnih sastavaka (Posmrtne pjesme, 1895). Velik dio sastavaka u »Posmrtnim pjesmama« nastao je doduše već mnogo prije,[6] ali po samoj činjenici što ih je Bogović toliko godina kod sebe čuvao i — po riječima Šrepelovim u uvodu toj knjizi — dalje dotjeravao, vidi se da je u njega bio živ interes za književnost sve do pred smrt. — K ovome književnom radu Bogovićevu treba pribrojiti i njegov publicistički rad. Koliko god taj rad po današnjim shvatanjima ne pripada u književnost, ipak je on važan za shvatanje Bogovićeve ličnosti. Kao publicist Bogović je pisao članke u »Narodne novine«, »Jugoslavenske novine«, »Südslavische Zeitung«, »Slavenski Jug«, »Domobran« itd., a i u zasebnim je knjižicama iznosio svoje poglede na različite političke, kulturne i ekonomske probleme.[7] — Tako je Bogović prošao kroz četiri književne generacije, počevši

[1] Ljubice 1884, Smilje i kovilje 1847, Domorodni glasi 1848.
[2] Frankopan 1856, Stjepan, posljednji kralj bosanski 1858, Matija Gubec 1859.
[3] Pripovijesti, 1859.
[4] Vinjage I, 1861, Vinjage II, 1862, Vinjage III, 1864.
[5] Slike i prilike 1878, Vinjage IV, 1878, Strelice, 1878.
[6] »Naše gore list« god. 1861 donosi vijest da Bogović sprema za štampu politički epos »Grabancijaš dijak«, pjesme »Žuto lišće«, satiričku igru »Stari i mladi Hrvati« — a to je, uglavnom, materijal »Posmrtnih pjesama«.
[7] Politische Rückblicke in Bezug auf Kroatien 1861, Govor na saboru, održan 26 VI 1861, 1861, Zur bosnischen Frage, 1880, Eine Lanze für Schiffahrtskanal Rugvica-Agram, 1881, Ursachen und Wirkungen, 1884.

raditi u doba ilirskih budnica, a svršivši svoju književnu karijeru u doba punoga realizma (uoči Moderne). Bogović je do Šenoe uopće najplodniji hrvatski beletrist i ujedno — izuzevši Vebera — najplodniji hrvatski književnik svojih godina. Sasvim je stoga razumljivo, što mu dr. N. Andrić u svojoj knjizi »Pod apsolutizmom« daje prvo mjesto među svima tadanjim hrvatskim književnicima. Sintezu svega onoga što je o Bogoviću kao književniku rečeno iznio je Branko Vodnik u »Narodnoj enciklopediji srpskohrvatsko-slovenačkoj« s v. Bogović: »B. je jedna od najjačih pjesničkih ličnosti među preporoditeljima«.

Ovakve i slične sudove možemo danas primiti samo u slučaju ako se riječ »pjesnički« zamijeni riječju »književnički«. Mirko Bogović nije toliko pjesnička, stvaralačka ličnost koliko reprezentativna književnička ličnost. Radeći na književnosti aktivno i s ljubavlju gotovo pedeset godina, prošavši kroz tolike i različite književne epohe, Bogović i svojim dobrim i svojim lošim stranama predočuje sve ono lutanje, nesigurnost i teškoće u probijanju puta što ih je mlada hrvatska književnost morala da prođe da od naivnog stihotvorstva, kroz različite eksperimente i poraze, dođe do jedino ispravnog puta: težnje za umjetničkom konkretizacijom najjačih pokreta čovječje i narodne duše.

Bogović je kao ličnost u prvome redu tip javnoga radnika. Literatura mu je, doduše, jedno od najvažnijih područja rada, ali mu ona sama sobom nije nikad glavni cilj, već samo komponenta u cjelokupnom životnom nastojanju. Njegov politički rad ima da prikaže historik novijega hrvatskog političkog života; za literarnoga je historika taj rad važan toliko koliko se Bogovićeva literarna produkcija u bitnim crtama ne da odvojiti od političkog rada.

Bogovićev život pada u jedno od najburnijih razdoblja hrvatske prošlosti. Od četrdesetih godina 19 vijeka, kad se on počeo interesirati za probleme javnoga života, pa sve do godine 1893, kad je umr'o, hrvatski je politički život prošao kroz toliko vrtoglavih zaokreta da se s tim razdobljem mogu da isporede samo dva posljednja decenija naše prošlosti. Ilirski zanosi, godina 1843, godina 1848, uvođenje apsolutizma, ustavne borbe poslije 1860, hrvatsko-ugarska nagodba od g. 1868 i sve ono što je poslije toga došlo — sve se to odigravalo tako velikom brzinom i donosilo tako radikalne promjene da je nužna posljedica svega toga morala biti: silno komešanje ideja, lomljenje ljudi, padanje iz ekstrema u

ekstrem. Bogović je jedan od onih naših ljudi iz tadašnjeg vremena koji su doživjeli potpun lom svojih mladenačkih pogleda i učinili radikalan zaokret na protivnu stranu. U mladosti jedan od najtemperamentnijih Iliraca, ranjenik od 29 jula 1845, Bogović je u svojim zrelim godinama konsekventan pristaša unije s Madžarima, svršavajući službenu karijeru kao savjetnik kod ministarstva u Budimpešti. U mladosti pisac njemačkih stihova (Croatia, 1841 i 1842), Bogović je u zrelijim godinama konsekventan protivnik njemačkog duha. Čovjek koji je pedesetih godina, za vrijeme apsolutizma, važio kao inkarnacija narodnoga otpora i borbe za slobodu, u posljednja je tri decenija svog života promijenio svoju politiku toliko, da ga je Preradović, u sonetu Antunu Nijemčiću, teško osudio:

A kakav će grob i pokoj Mirku,
Tvom prijanu, biti, koga hajka
S vjere krenu, te uz tuđu svirku
Sada pleše i tuđ zanat tjera
U svom domu — žalosna mu majka!
Valjda onaj tvoga »Kaluđera«.[8]

Kad je 1893 Bogović umr'o, »Vijenac« o tako plodnom književniku donosi samo kratku, anonimnu bilješku, svršavajući riječima: »O njegovu radu političkom poslije g. 1860 nije ovdje mjesto da govorimo.«[9] »Obzor« je doduše nešto malo opširniji, ali zato i izrazitiji: »Politički rad i mišljenje u starije dane ne bijaše mu u skladu s idealima i uvjerenjem njegove mladosti i muževne dobe.«[10] Politički će historik, gledajući na stvari sa svojega određenoga gledišta, danas sutra naći za Bogovića riječi pohvale, razumijevanja ili ukora; literarnom je historiku sve to samo psihološki materijal za objašnjenje njegove unutarnje ličnosti.

Dvije su najglavnije crte u Bogovića kao čovjeka: beskompromisnost u idejama i temperamentnost u postupku. Bogović u svom naziranju kao da nije poznavao polovičnih mjera ni oportunizma. Rođen od matere Madžarice, s jakim rođačkim vezama s Madžarima,[11] on u vrijeme ilirizma postaje ipak odrešitim Ilircem. Naslućujući kobne događaje od g. 1848, Bogović u posljednji čas,

[8] Preradović, Djela, 201.
[9] Vijenac, 1893, 201.
[10] Obzor 1893, br. 102.
[11] Vidi: Deželić, Životopis Mirka Bogovića, Zagreb 1862.

pred sam konflikt s Madžarima, piše svoju poznatu opomenu »O Madžari, braćo vi ustavna«, u kojoj on, uza svu težnju za mirnim rješenjem spora, ostaje odlučan branič hrvatskoga stajališta, te 1848 napušta činovničko mjesto na Rijeci, jer nije htio položiti zakletve koja se kosila s njegovim hrvatskim uvjerenjem. Poslije toga, za vrijeme rata s Madžarima, vrši on važnu funkciju banskog povjerenika u Varaždinu, a nakon 1849, poslije sloma hrvatskih narodnih težnja, postaje on tolikim prijateljem Madžara, da zaboravlja sve ono što je prouzročilo sukob od g. 1848. U njega je tolika mržnja prema Habsburgovcima i Austriji, da ona prelazi i na sve one koji bilo kako traže rješenje hrvatskog problema u vezi s Bečom (Jelačić, Mažuranić). Njegov politički rad poslije 1860 tako je izrazito madžarofilski, da čovjek ne bi mogao shvatiti tolike upornosti u čovjeka koji je doživio 29 jula 1845, kad ne bi znao da je Bogovićeva jaka ljubav prema Madžarima samo posljedica još veće mržnje prema Austriji.

Bogović je svuda i uvijek naglašavao potrebu jasne orijentacije. U mnogobrojnim njegovim knjigama zauzimaju prostorom važno mjesto različiti aforizmi i neke vrste didaktičke pjesme. Jedan od motiva koji se u tim pjesmama često ponavlja, ta je mržnja prema polovičnim ljudima. U »Domorodnim glasima« on naročito govori protiv ljudi koji neće da uđu u nijednu stranku. U doba apsolutizma on uvijek i otvoreno napada ljude koji bilo čime pokazuju da nijesu u krajnoj opoziciji protiv tadanje vladavine.

Druga je njegova značajna lična crta, kako je već rečeno, temperamentnost u postupcima. Spojena s prvom, ona je bila odlučna za Bogovićev životni, a i književni pravac. Bogović, iako je živio razmjerno dugo, nije imao određena zvanja, nego se bavio sad ovim sad onim poslom. U mladim godinama časnik, on je ubrzo napustio zvanje i primao različite službe[12] (bilježnik banske stolice, podbilježnik zagrebačke županije, itd.). U vrijeme apsolutizma on je u prvom redu književnik, te vrši različite književne funkcije: tajnik je Matice ilirske, urednik »Nevena«, urednik »Kola«, »Gospodarskog lista«. Ali ni jedno mjesto ne zadržava dugo. Iako je on svoje funkcije — sudeći po vrijednosti dotičnih edicija za njegove redakcije — u poređenju s drugima, vršio vrlo dobro, uvijek se našao neki razlog da je ubrzo ostavljao svoja mjesta. U

[12] Podaci u Deželića, o. c., i u Šrepela, Pjesnička djela Mirka Bogovića, sv. III.

vrijeme iza 1860 Bogović je jedan od istaknutijih hrvatskih političara, biran za zastupnika u hrvatski sabor i u gradsko zastupstvo zagrebačko. Međutim, ni ovdje nije mogao da izdrži dugo vremena, već je ubrzo napuštao mandat. — Prvi biograf Bogovićev, Đuro Stj. Deželić, naročito ističe ovu njegovu naglost, svojeglavost i nestašicu hladnokrvnosti i strpljivosti.

Sva ova svojstva mogla su da budu Bogoviću od koristi pedesetih godina, za vrijeme apsolutizma, kad je on upravo radi svoje odrešitosti i protivuaustrijskih nazora postao neke vrste pretstavnikom hrvatskog narodnog otpora prema Beču. Njegova otvorenost u to doba, njegove žrtve i njegov izrazito tendenciozni književni rad pribaviše mu u tih deset godina tolik moralni kapital, da se činilo razumljivim samo po sebi da on u promijenjenim političkim prilikama dobije važno mjesto. Ipak, za vrijeme ustavnog života, kad je trebalo ne samo radikalnosti i upornosti nego i vještine da se, bez obzira na lične sklonosti, za Hrvatsku isposluje što više, Bogović nije mogao da do kraja zadrži svoj stariji ugled i glas, nego je, u žestini svog temperamenta, od nekadanjeg krajnog ljevičara postao krajni desničar.

Svoj životni Credo iznio je Bogović u »Domorodnim glasima«:

> Neka na te viču kobne ptice,
> Ti se s njimi mnogo ne inadi;
> Kad te stanu vabit stramputice,
> Svojim putem idi: bdij i radi! (Mom rodu.)

Bogović je u svome javnom radu, bez obzira na političku orijentaciju, pokazao ne samo mnogo žilavosti i tvrdoglavosti već i mnogo smisla za različite aktuelne probleme. On se, kao politik, ne bavi samo izrazito političkim pitanjima, već zalazi i u ekonomske probleme.[13] Iako je šezdesetih godina bilo osnovno pitanje našeg narodnog života odnošaj s Austrijom i Madžarima, Bogović pokazuje očit smisao i za socijalne probleme koji se pojavljuju. Pristupajući k rješavanju političkih zadataka, Bogović im ne pristupa

[13] G. 1857, kad je naše plemstvo stalo da materijalno propada, jer se, nakon oslobođenja kmetstva, prezadužilo kod lihvara, Bogović započinje akciju za osnutak veresijskog zavoda koji bi regulisao materijalne odnošaje zemljoposjednika. (V. Narodne novine 1857, br. 92 i d.) — G. 1867 Bogović je, kao narodni zastupnik, član i izvjestitelj komisije za isušenje Lonjskoga Polja. — G. 1881 izdaje pomenutu već njemačku brošuru za kanal Rugvica-Zagreb. Itd. — G. 1856 bio je urednik Gospodarskog lista.

jednostrano, kao novinar, ili literat, ili nacionalni romantik, već u raspravljanju uzima u obzir sva moguća gledišta. Njegove političke brošure (Politische Rückbliche, Zur bosnischen Frage) nisu samo dokumenti vremena, već odaju još i danas u autoru čovjeka koji je htio da u stvari uđe što dublje i svestranije. Uopće je osnovna crta Bogovićeva rada: težnja za univerzalnošću i prodiranjem u jezgru problema, nastojanje da solidno svrši posao na koji se dao.

Mnogobrojne promjene i zaokreti u Bogovićevu životu, shvaćeni kao documenta vitae, pokazuju kako je taj čovjek mnogo doživio, mnogo iskusio. Koliko god njegov životni put ne predočuje jednu, određenu i čvrstu, liniju, već isprekidanu crtu, ipak je Bogović u toku svog razmjerno dugog života, kao posljedicu iskustava, stvarao svoju ličnu filozofiju, koja se naročito iskristalizirala u njegovim staračkim godinama, a koja dolazi do izražaja u njegovim posljednjim književnim djelima. U mladosti slavljeni nacionalni borac, idol omladine, svršavao je Bogović život kao usamljenik, gotovo sa žigom izdajice. Mizantropija, uvlačenje u sebe, nevjerovanje u išta plemenito među ljudima — to su karakteristike njegove životne filozofije.

Uza svu burnost života i mnogobrojne promjene u zvanjima i položajima, Bogović je bio trajno u vezi s literaturom. U vrijeme kad nije bio toliko okupiran javnim poslovima, literarni mu je rad bio glavni životni posao (vrijeme apsolutizma, konac šezdesetih godina); u vrijeme pak kad je morao da radi druge poslove, literatura mu je bila u neku ruku sredstvo za izricanje misli — ako ni za što drugo, a to za lično zadovoljstvo. (Slike i prilike, Strelice.) Literarnim se radom bavio od najmlađih godina sve do u starost, pa i po njegovu književnom radu možemo da pratimo sve one lomove koje je on proživio kao čovjek i politik.

Bogović je literaturu shvatio kao veoma ozbiljan životni posao. Iako on za vrijeme ilirizma još nije uspio da stvori svoju naročitu literarnu fizionomiju, ipak se on ne može da pribroji u onu vojsku stihotvoraca koji su pisali pjesme, a da nijesu zapravo ni znali što je literatura. Bogović — već u prvo doba svoje literarne karijere — pokazuje toliku literarnu obrazovanost kao malo koji od njegovih ilirskih suvremenika. Njegove prve zbirke pjesama pokazuju solidno i opsežno poznavanje narodne poezije, dubrovačko-dalmatinske književnosti, rimskih pisaca, njemačke, francuske i talijanske literature, a pored citata iz svih tih književnosti

nalazimo u njega i citate iz slavenskih književnosti. Kad se, kao urednik »Nevena«, počinje opširnije da bavi i kazališnim problemima, on se u svojim izvodima poziva na misli stranih stručnjaka (Nijemaca, Francuza).[14] Njegove drame pokazuju solidno poznavanje stranih velikih dramatika, a materijal što ih je u njima iznosio pokazuje kako je Bogović proučavao sva vrela koja su u to doba u predmetu mogla biti pristupačna.[15] — Bogovićevi pogledi na književnost proizišli su iz vremena u kome je on živio. U mnogobrojnim svojim člancima o različitim kulturnim pitanjima izrazio je on dosta jasno i svoje misli o tom predmetu.

Već u prvom svom članku, »Narodnost i njezini uvjeti«, ističe Bogović naročito važnost književnosti za razvitak naroda.[16] Jedan od njegovih najkarakterističnijih članaka o literaturi jest članak u »Nevenu« god. 1852, »Naša književnost u najnovije doba«. Pisan je u ono teško doba kad su već bile srušene sve iluzije što ih je isprva probudila godina 1848. Primajući uredništvo »Nevena«, Bogović konstatira da su Hrvati slabi ili nikakvi politici, pa preporučuje gajenje književnosti, »jer nas je sve naša politika, o kojoj isprva mislismo da je ekstrakt nedostižive mudrosti i državoslovlja, na cjedilu ostavila. Okanimo se, dakle, politike sasvim, pa hajdemo sada onim putem koji nam je poslije sveopćeg potopa preostao.«

[14] Neven 1852 (Naše narodno kazalište), — Narodne novine 1851, str. 790. — Domobran 1864, br. 184.

[15] Za »Frankopana« proučio je Bogović — prema vlastitim riječima (Narodne novine 1851, str. 790) — Ratkaja, Ištvanfija, Đuru Patačića, Wagnera, Pasconija, a pored toga i neka pisma iz baćanskoga arhiva u Körmendu. — Građu za »Stjepana, posljednjega bosanskoga kralja«, uzeo je iz »Danice ilirske« g. 1853 (Vitezovićeva rasprava »Propast bosanskoga kraljevstva«) i iz Jukićeve knjige »Zemljopis i povjesnica Bosne« (Zagreb 1851). Bogović se, uglavnom, drži točno svojih vrela, pa za dramu iskorišćuje sve što je u njima našao. Od Jukića se u svom prikazivanju razlikuje toliko što njegovu neutvrđenu verziju o uhodarenju sultana Mehmeda II po Bosni uzima kao utvrđenu činjenicu, te na tome upravo i zasniva cijelu dramsku akciju. Isto je tako različito od Jukića prikazao odnošaj između Stjepana i Radivoja. U Bogovićevoj drami Radivoj, kad ga je Stjepan prevario, zakraljivši se, protiv dogovora, sam, postaje njegovim smrtnim neprijateljem, dok u Jukića do kraja ostaje uza nj.

O »Stjepanu« ima i prije Bogovića u hrvatskoj književnosti jedna tragedija: »Mehmed II u Bosni«, od Petra markeza Bone Lukovića (Danica 1849), gdje se međutim iznosi sama historijska okosnica, bez poleta i fantazije. — Ipak, čini se da je Bogović imao pred očima i tu dramu, jer je odnošaj između Stjepana i Radivoja prikazao slično kao i Luković. — Za »Matiju Gupca« uzeo je Bogović, prema vlastitim riječima, građu iz Arhiva III (Kukuljević, Događaji Medvjedgrada). Kako je u to doba bila seljačka buna relativno malo poznata, Bogović je bio prepušten maštanju; odatle mnogi elementi koji se protive povijesnoj istini.

[16] Narodne novine 1842, br. 99 i 100.

Njegove su misli o književnosti, među ostalim, i ove:

»Umjetnost i znanost jedine su jasne zvijezde koje na tamnoj i kršnoj stazi našega života stalno svijetle — jer sve je ostalo prolazno.«[17] Književnik je, po Bogovićevu shvatanju, »narodni borac na svijetlom polju duha i prosvjete«.[18] Pišući o kazalištu, on smatra da je glavna njegova zadaća *moralna;* u kazalištu nije važan samo jezik, nego i *duh* kojim dišu komadi.[19]

U vezi sa svojom osnovnom mišlju književnosti kao sredstvu u narodnoj borbi, Bogović je u »Domorodnim glasima« ustao direktno protiv tolikog pjevanja pjesama:

Nitko neće pravo da se lati
Posla, svaki samo pjesme poje;
Tako ćemo bogme zaostati,
Jerbo vrijeme djela dospjelo je.[20]

U povodu natječaja što ga je 1848 raspisao kazališni odbor za originalnu dramu, ustao je on u »Domorodnim glasima« (u pjesmi »Dramatikom«) opet protiv drame kao književne vrste, jer da ona Hrvatima, kraj tolikih drugih, većih potreba, još nije nužna:

Gladnom treba najprije komad hljeba,
Poslije ono što mu manje treba,
Dakle dobru slovnicu nam dajte,
Pak još drugo, onda dramu, znajte![21]

Preuzimajući godine 1853 »Kolo«, Bogović i ovdje piše programatski članak (Zadaća naših književnika u sadanje doba) u kome, u skladu s predašnjim mislima, ističe u prvom redu potrebu naučne, bolje reći poučne književnosti, pa je doista gotovo čitavu knjigu ispunio poučnim člancima.

Iako je bio dobar poznavalac evropskih književnosti, Bogović je u prvom redu propagator narodne poezije i uopće nacionalnog duha u literaturi. On se na pr. uglavnom slaže s Mijatom Stojanovićem, koji — zbog čuvanja narodnog duha — ustaje protiv prevođenja novela na hrvatski, a iznosi mišljenje da bi mjesto toga, u nestašici originalne novele, trebalo prepričavati narodne pjesme

[17] Nešto o ilirskoj umjetnosti, Neven 1852.
[18] Kolo IX, 48.
[19] Naše narodno kazalište, Neven 1852.
[20] Domorodni glasi, 50.
[21] Ibid., 51.

i pripovijetke. Sam je on, s naročitom pažnjom, skupljao narodne poslovice, pjesme, a vlastita je djela obilno prožeo reminiscencijama iz narodne poezije. Jedna od glavnih njegovih misli u teorijskim raspravama o književnosti jest: potreba narodnog duha u svim granama književnosti. Treba, po njegovu mišljenju, stvoriti kazališni repertoar, na osnovu građe iz narodne poezije, Kačića i sl.; pri prevođenju treba paziti na duh jezika, a ne smije se ropski prevoditi. Osjećajući potrebu hrvatske znanstvene književnosti, Bogović naročito ističe kako se ne radi samo o jeziku, već i o duhu kojim ta znanstvena književnost mora biti prožeta.[22]

Svojih misli o književnosti nije Bogović nigdje iznio cjelovitije. Ipak, i ovi fragmenti, povađeni iz različitih njegovih članaka, pružaju dosta objašnjenja za cijeli njegov književni rad i za njegova nastojanja.

II

Kako je već rečeno, u Bogovićevu književnom, kao i u njegovu političkom radu, imade nekoliko oštrijih zaokreta, pa između pojedinih faza u njegovu literarnom djelovanju jedva da imade dubljih veza. U toku njegove književne karijere mogu se razlikovati tri oštro odijeljena razdoblja: doba ilirizma, doba od 1848 do 1860 i doba od 1860 do smrti. U tri navrata Bogović je promijenio i način pisanja, i sadržaj, i vrste motiva, i pravac.

U doba ilirizma, u svojoj prvoj fazi, Bogović je u prvom redu pisac ljubavnih pjesama. Svoje ljubavne stihove štampa on u to doba po svim mogućim hrvatskim edicijama (Danica, Iskra, Zora dalmatinska), a izdaje, kao što je već napomenuto, i dvije zasebne zbirke: »Ljubice« (1844) i »Smilje i kovilje« (1847). »Ljubice« su zbirka pjesama sve od tri strofe, u osmercima. To je upravo historija Bogovićeve ljubavi prema djevojci koja mu je kasnije postala ženom. U tim pjesmama iznose se obični motivi ljubavne lirike, s riječima o jakosti ljubavi, o vjernosti do smrti i poslije smrti, o prolaznosti i ništavosti svega onoga što ljudi obično drže vrijednim. — Imade u tim pjesmicama nešto duhovitosti, ali i ona je verbalne naravi. Frazeologija je sva udešena prema frazeologiji dubrovačko-dalmatinskih pjesnika, pače su i opisi Ljubice (koju on zove *vila* i *gospoja*) udešeni sasvim na dubrovačku:

[22] Kolo IX, 85.

Prami svioni, smeđe kose
Krase djeve vedro čelo,
A nje oči modre nose
Za me u sebi nebo cijelo.

Usne, slatke jagodice.
Kad se š njimi, ah, nasmije
Straga baš ko nehotice
Niz bisera vidjeti je.

Vrat labuđi, njedra bijela,
Stas vilinski od naravi,
Jednom riječi, djeva cijela —
Za Kanovu kalup pravi.[23]

Inače su i »Ljubice«, kao i sva ljubavna lirika ilirizma, spoj ljubavne i patriotske poezije, jer je i Ljubica, naravno, iskrena domorotka.

Zbirka »Smilje i kovilje« po svojoj je građi i stilu već raznoličnija. I tu imade elemenata preuzetih iz dubrovačke literature:

U družicah krugu kad je vidim,
Kad nad njima umom sveđ gospodi
I lijepošću tijela sve nathodi,
Drugim sreću ljub've ne zavidim.

Za njom samo gorim, čeznem, blidim,
Jer po njoj mi novi dan ishodi,
K njoj me ljubav divno preporodi,
I, ko sjena svjetlost, svud ju slidim.[24]

Uz trubadurstvo »Ljubica«, u »Smilju i kovilju« imade nešto realističnijih elemenata: skakanje preko plota, lajanje psa, ljubomora, ljubljenje sve do zore — koliko to sve nisu rekviziti iz narodne pjesme, jer su njezini utjecaji ovdje sve očitiji. Dok je u »Ljubicama« Bogović navodio stihove iz dubrovačke književnosti, u »Smilju i kovilju« on citira i stihove iz narodne poezije. »Ljubice« sadržavaju samo ljubavne stihove, a u »Smilju i kovilju« imade i refleksivnih pjesama, u kojima se već opažaju neke lične crte Bogovićeve:

[23] Ljubice, 21.
[24] Smilje i kovilje, 7.

Kad te srce tvoje što zaboli,
Nemoj nikad tražit lijeka u ljudi,
Jerbo ljudi jesu hladni toli
Porugivaće se tvojoj ćudi.

Već ti odmah traži sam u sebi
S zdravim umom melem ranam tvojim.
Ak' ga ipak sveđ još našo ne bi,
Tada, brate, o tvom zdravlju dvojim.[25]

Zbirka »Smilje i kovilje« svršava se pjesmom kojom sam Bogović navješćuje preokret u svojem načinu pjevanja: dosta je pjevao o ljubavi; sad treba pjevati o ozbiljnim stvarima. Time je Bogović oštro završio jedno razdoblje svoga književnog rada.

»Domorodni glasi« (1848) početak su nove faze u njegovu literarnom razvitku. U to doba stavlja on sav svoj književnički talenat u službu općeno-nacionalnih interesa. Tu promjenu u karakteru svoga pisanja on u neku ruku opravdava, prikazujući u »Slavenskom jugu« pjesme Ivana Kukuljevića, »Slavjanke«: »Vrijeme je uzburkano, pa svatko radije sluša političke davorije negoli lirske pjesme. Mnogi će reći: To nije pravo da se poezija kao jedno od najplemenitijih proizvoda srca i slobodnog duha okolnostima svijeta podlaže, koje bi trebalo da natkriljuje. I ja to priznajem, no što ćemo kad je tako.«[26] — Ovu promjenu u načinu pjevanja Bogović ističe u uvodnoj pjesmi »Domorodnih glasova«, »Čitatelju«:

Neću da se sada bavim s time (t. j. s ljubavnom poezijom),
Sve imade svoje dobro vrime.
Valja, dakle, toga se držati
I što drugo sada zapjevati.

»Domorodni glasi« zbirka su pjesama različite sadržine, ali im je osnovna nota: analiza naših ljudi i prilika. Bogović tu pjeva o potrebi sloge, radinosti, ljubavi prema narodu i jeziku. Iznosi hrvatske mane: neslogu i jal. Riše tipove »domorodaca« koji govore tuđim jezicima i samo gledaju da se patriotizmom materijalno okoriste. Šiba oportunizam ljudi koji bi, u ovako odlučnim vremenima, htjeli biti sa svima dobri. Spominje značenje žene u narodnom životu, dodiruje sa aktuelnih kulturnih i političkih pro-

[25] Ibid., 49.
[26] Slavenski jug 1848.

blema (Abeceda i azbuka, Hrvati i Madžari itd.). Ton je gotovo svuda postignut, i autor je očito računao u prvom redu na spoljašnji uspjeh.

Bez obzira na svoju umjetničku vrijednost, »Domorodni glasi« važan su kulturno-historijski dokumenat, kao slika hrvatskih prilika i ljudi u posljednjim godinama ilirizma. Tu je u neku ruku sabit cio program ilirizma iz godine 1848: slavenski osjećaj i slavenske težnje, obračun s Madžarima. Tom se zbirkom Bogović od pisca beznačajnih ljubavnih pjesama uzdigao do čovjeka koji je — valjda jedan od rijetkih u ono doba — obuhvatio hrvatski kulturni i nacionalni problem u njegovoj cjelini. Po tome su »Domorodni glasi« neke vrste uvod u Bogovićev književni rad pedesetih godina — najplodnije njegovo književno razdoblje. S ovakvim duhom svoje knjige — slavenskim, hrvatskim, jasnim i smjelim — Bogović je doista stekao kvalifikacije da bude neke vrste književni vođ u tmurnim i teškim godinama koje su dolazile.

Dok je Bogović četrdesetih godina uglavnom samo stihotvorac koji, unatoč obilju svoga rada, nije uspio da u literaturi zauzme određeno mjesto, u pedesetim godinama postaje on, cjelokupnom svojom književničkom aktivnošću, glavnim i najizrazitijim nosiocem hrvatskih duhovnih i nacionalnih napora. Taj je Bogovićev rad u pedesetim godinama — kao što je već spomenuto — mnogostruk. Bogović je bio u isto doba i urednik, i književni organizator, i neke vrste ideolog, a naročito beletrist, dajući na tom području gotovo više negoli svi hrvatski književnici njegova doba zajedno.

Kad je 1852 počeo da izlazi »Neven«, njegova je zadaća bila velika. On je trebalo da bude u prvom redu književan list,[27] ali u isto doba i nosilac misli nacionalnog održavanja i nacionalnog otpora. On je trebalo s jedne strane da propagira originalnu hrvatsku beletrističku produkciju, a s druge strane da privlačljivim štivom zadrži i dalje proširuje malobrojnu čitalačku publiku. Zadaća je bila to teža, što hrvatski nacionalni duh nije imao protiv sebe samo nosioce tadanje vladavine, nego većim dijelom i naše građanstvo.

Bogović je bio prvi urednik »Nevena«, i on je odmah shvatio svoju zadaću. U prvom je redu nastojao da okupi oko lista sve bolje hrvatske književnike i starao se za književni pomladak. Za

[27] Gajeva je Danica, poslije prekida godine 1849, počela iznova izlaziti tek 1853, kad je opet obustavljena do 1863.

njegova urednikovanja doista surađuju u »Nevenu«, među ostalima, Preradović, Trnski, Starčević, Vukotinović, Kukuljević, Veber, a od Srba Bogoboj Atanacković, Ognjeslav Utješenović-Ostrožinski, Matija Ban itd. Nikad »Neven« poslije toga nije okupio toliko suradnika, i nikad u njemu originalna produkcija, beletristička i naučna, nije bila tako obilna kao za Bogovićeva vremena. U drugom redu nastojao je Bogović da mu list bude za publiku što privlačljiviji. Pored mnoštva originalnih pripovijesti (od Bogoboja Atanackovića, Janka Tombora, Vladimira Nikolića i dr.), u »Nevenu« je 1852 izišao velik broj prevedenih novela, koje su sve probrane s ukusom, i potječu uglavnom od dobrih pisaca (Puškin, Kraševski, Ljermontov, uz Čokea, Hoholoušeka i dr.). — Bogović, prema tome, nije bio urednik koji je samo razvrstavao stigle rukopise, nego je bio i stvaralac koji je svome listu htio i znao dati određenu boju. Kao urednik, on je isprva velikim dijelom sam ispunjavao čitave brojeve, štampajući svoje članke i s potpisom i bez potpisa. On piše i programatske članke o književnosti, i referate o umjetnosti, kazalištu, jeziku, objavljuje svoje originalne pjesme i pripovijesti, prevodi poučne članke i pripovijesti s tuđih jezika, sabira narodne poslovice, itd. Koliko god je velik dio toga rada sasvim bezličan, ipak je Bogović katkad izrekao dobrih opažanja i dao inicijativa. Iz njegovih članaka o kazalištu i iz kazališnih referata vidi se kako se on ozbiljno bavio principima režije i glumačke umjetnosti uopće. Nije također bez značenja da je Bogović, prvi u Hrvatskoj, istaknuo potrebu socijalnog osiguranja glumaca u doba kad su se kod nas tek počeli stvarati osnovi samostalnog kazališnog života.[28] Najvažnija je od svega toga međutim boja koju je Bogović stvarno dao »Nevenu«. Kad se kod nas u prikazima ovog razdoblja nekako s čuđenjem ističe kako je Bogović osuđen na zatvor radi nevine pjesmice Ivana Filipovića, onda to znači u jednu ruku nerazumijevanje prilika, a Bogovića napose.[29] Ilirski pokret stvorili su najvećim dijelom ljudi plebejskog porijekla, rođeni po različitim mjestima provincije. Hrvatska buržoazija, koncentrirana u Zagrebu, Osijeku, Varaždinu i Karlovcu, držala se prema tom pokretu ili indiferentno ili je na nj gledala čak s porugljivim posmijehom. Njezin je saobraćajni jezik bio njemački, ona je držala njemačke časopise

[28] Neven 1852, br. 31.

[29] Čak i u najnovije doba, 1930, ponavlja M. Nehajev istu misao (Hrvatska revija, novembar 1930, članak o Ivanu Mažuraniću).

i čitala njemačke knjige.[30] Prema svakom produktu hrvatske književnosti to se građanstvo držalo nehajno, s tvrdnjom: čemu da se gnjavimo tim nezrelim stvarima, kad smo naučeni na pravu umjetnost? — Hrvatska kazališna prikazivanja u Zagrebu bila su uglavnom manifestacije na koje su ljudi dolazili u povodu agitacije, s nacionalnih motiva. No kazalište je često puta ostajalo prazno, a zagrebačko je građanstvo punilo kuću kad bi dolazile na gostovanje kojekakve njemačke, talijanske ili madžarske družine. — Kad je uveden apsolutizam, s njemačkim službenim jezikom, zagrebačko je građanstvo odahnulo. Nestalo je pritiska što su ga na društveni život vršili Ilirci, a zavladao je opet njemački jezik. U takovim prilikama događale su se stvari koje su na prvi pogled apsurdne, no zato vrlo dobro osvjetljuju duh koji je tada vladao u zagrebačkom društvu.

Godine 1851 osnovano je dioničko društvo za hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu. Relativno najmanji broj dionica uzeli su Zagrepčani. Međutim, za vrijeme apsolutizma oni uporno traže da se u zgradu, koja je kupljena za prikazivanje hrvatskim jezikom, pozovu — njemački glumci. To im je doskoro i pošlo za rukom (1853). — Već 1852 zagrebačkim, varaždinskim i karlovačkim društvenim životom zavladao je potpuno njemački jezik; kroz sve izvještaje o zabavama bilo kakve vrste probija jedna ista tužaljka: najmanje se na tim zabavama govorilo hrvatski. — Taj duh nemara za sve što je hrvatsko probijao je i među književnike. God. 1853 donijele su »Gospodarske novine« naučni izvještaj o bilinstvu južnih strana Hrvatske. Izvještaj je napisan njemački, s opravdanjem da hrvatski jezik još nije zrio za ovakve stvari. Pisac je izvještaja — Ljudevit Vukotinović. Kad je »Neven« u jednom referatu tome prigovorio, Vukotinović je uzvratio[31] da će on pisati što bude htio i kojim jezikom bude htio. — U takvoj atmosferi, u nemaru za hrvatsku riječ, nije, naravno, mogla da se razvija književnost. Život »Nevena« borba je sa sredinom u kojoj je živio, s književnicima i s materijalnim teškoćama. Za sve naše nedaće nijesu, očito, bili krivi tuđinci, nego, u velikom dijelu, i domaći ljudi. U jednom svom članku, »Misli o jeziku« (u »Nevenu« 1855), Janko

[30] Isp. Friedjung, Österreich von 1848 bis 1860, II, 295 (Stuttgart u. Berlin, 1908—1912). — Krešić: Autobiografija (Zagreb 1898). — Deželić: Iz njemačkog Zagreba (Zagreb 1901).

[31] Narodne novine 1853, br. 115.

Jurković analizira hrvatske nacionalne prilike i pita: »Tko je kriv, što nam je narod pao tako duboko? Recimo istinu: mi sami. — Ljudi obično druge krive kada im se neće vraćati na bolje. Pred 10 godina jedva se je jedan čovjek usudio govoriti hrvatski. Od toga doba bio je hrvatski jezik isključivo jezik uprave i javnoga podučavanja; a i sada, kada se je općedržavnim interesom nešto od toga žrtvovati moralo, napiše se i izgovori našim jezikom za dan više negoli prije deset godina za godinu dana. Gdje je, dakle, krivnja?«

Najradikalniji analizator nacionalnih prilika bio je u to doba Mirko Bogović. Već u prvom godištu »Nevena« konstatira on — anonimno — kakva nas sve zla biju, ali razloga za to ne traži u drugima, nego u hrvatskom nehaju. »Vikati ili jadikovati po zakucima ne hasni ništa i ne vrijedi baš ni pišiva boba, ako se ondje gdje treba i gdje se može ne pokaže činom da nam je do tog stalo kako god sačuvati od propasti zavode naše«[32] — govori on u povodu činjenice što je na skupštine dioničara narodnoga kazališta (22 IX 1852) i Gospodarskoga društva (23 IX 1852) došlo veoma malo ljudi. »Još se može kako tako pregorjeti — nastavlja on — kad nas tuđin mrzi, ali zlo i naopako po nas kad nas jednoga dana stane prezirati; a preziranje svaki, bilo pojedini čovjek, bilo cijeli narod, sasvima zaslužuje koji je tako duboko ogrezao u mulj indiferentizma da više ne haje za svoje; time baca sam čast svoju pod pete i zaslužuje potpunoma da mu drugi bude gospodar.«

Bogović nije bio neki naivni literat koji piše i štampa sve neke bezazlene pjesmice, već je bio čovjek izgrađenih pogleda, koji je htio da »Neven« učini središtem narodnog otpora protiv sve jačeg vala germanizacije. U Bogovićevu »Nevenu« — sada jasnije, sada uvijenije — dolazi do izražaja osjećaj nezadovoljstva i pobune protiv stanja u koje su zapali Hrvati poslije 1848. Već samim svojim programatskim člankom »Naša književnost u najnovije doba« Bogović, govoreći o nesposobnosti Hrvata za politiku, jasno obilježuje svoje stajalište prema događajima. To konsekventno opozicionalno obilježje prema apsolutizmu nosi velik dio beletrističkih priloga u »Nevenu« 1852. Trnski piše pjesme »Kletva peru pjesnikovu«, »Blažena slobodica«, »Zdravica«, Preradović »Utjehu«, Ivan Filipović svoju »Domorodnu utjehu«. Koliko god se možda

[32] Neven 1852, br. 35.

danas te pjesmice čine bezazlenima, u ono su doba one imale svoje izrazito značenje. Međutim, najjasniji od svih bio je sam Bogović:

Mi smo u sjajnih grobovih
Živi jadni robovi —[33]

pjeva on, tobože, o zarobljenoj ptici; međutim je sasvim jasno što je on tu mislio. — Bogović je, tobože kao neku vrstu narodne filozofije, počeo da u »Nevenu« objavljuje — alfabetskim redom — narodne poslovice; u stvari, gotovo sve štampane poslovice proniknute su izrazitom tendencijom: Ako Bog da i sreća junačka. — Ako je i gol, ostaje ipak sokol. — Ako je psu pita u dio pala, tepsija je ipak ostala. Ovakve izreke, s aluzijama koje se dadu tumačiti po volji, oružje su u svim buntovničkim akcijama, pa su one i u Bogovićevo vrijeme proizvodile siguran efekat. — Bogović je tendenciozan čak i u svojim novelama, u kojima iznosi naoko sasvim nevinu građu, uskrisujući bajke i priče o srušenim zagorskim dvorovima (Grad Gotalovec).

Koncem godine 1852 Bogović je napustio uredništvo »Nevena«. Godine 1853 preuzeo je od Matice ilirske »Kolo« i izdao jednu knjigu (IX). I ovdje je on pred očima imao određenu zadaću. Deset godina prije pojave »Književnika«, Bogović je htio da stvori osnove nacionalne nauke, pa zato u »Kolu« donosi sastavke iz prirodnih nauka (Ljudevit Vukotinović), geografije (Janko Tombor), kemijske terminologije (Franjo Rački), lingvistike (Mane Sladović). Sam pak on — kao i prije u »Nevenu« — štampa ovdje više različitih članaka, među ostalim i početak »Kratkog pregleda naše književnosti«, u kome je kanio iznijeti historiju naše književnosti od 1835 do njegovih dana. — Kako je međutim »Kolo« naišlo na slab odaziv u publici, Bogović ga je prestao izdavati. Time je prestao Bogovićev urednički rad; međutim, Bogović nije posve prekinuo veza s »Nevenom«, nego je surađivao u nj do njegove propasti; najveći dio njegovih pripovijesti izišao je u tom listu. Čak i godine 1858, kad je »Neven« izlazio u Rijeci, i kad su ga gotovo svi zagrebački književnici tako reći bojkotirali, Bogović je jedan od njegovih plodnijih suradnika.

Bogovićev organizatorski rad nije bio ograničen samo na redakcijske poslove oko »Nevena« i »Kola«. Već 1851, prije nego je

[33] Neven 1852, br. 29 (Što vam fali?).

»Neven« pokrenut, Bogović je bio namislio da izdaje književni almanah »Ladu«. A u cijelom deceniju vršio je on različite službe u hrvatskim kulturnim institucijama: bio je neko vrijeme tajnik »Matice ilirske«, tajnik »Društva za povjesnicu jugoslavensku«, član kazališnog odbora i uopće član svih hrvatskih kulturnih društava. Kad se g. 1855 počelo raditi na sjedinjenju hrvatskih narodnih zavoda, prodr'o je njegov prijedlog, te je tako ujedinjeno društvo dobilo naziv Narodni hrvatsko-slavonski muzeum.[34] Koliko god je Bogović kao čovjek bio nagao i naprasit, toliko je on u književnim poslovima, čini se, bio konstruktivan. Jedan od njegovih najčešćih refrena u člancima o književnosti misao je o potrebi književničke sloge. Unatoč mržnji prema svima austrofilima Bogović je, nakon propasti »Nevena«, zato ipak pisao u »Narodnim novinama« članke o književnosti. On je nekoliko godina poslije apsolutizma surađivao u svim hrvatskim književnim časopisima (Glasonoša, Naše gore list, itd.). On je, kao urednik, doista znao da uz svoje listove prikupi najviše suradnika, različitih pokoljenja i nazora. Njegov je rad u tom smislu bio toliko pozitivan i značajan, da se pod konac pedesetih godina javljaju češće glasovi da Bogović opet preuzme »Neven«. Međutim, nakon povratka ustavnog stanja, Bogović se stao baviti politikom, a literatura je došla u drugi red.

U pedesetim godinama nastao je i najveći dio Bogovićevih beletrističkih radova, po kojima je on uglavnom i stekao svoj književni glas. U ovo su doba nastale njegove tri drame i jedna knjiga pripovijesti.

Bogović je još godine 1848, kako je već rečeno, u »Domorodnim glasima« ustao protiv pisanja drame, jer da nam ta književna vrsta, kraj opće neobrazovanosti, nije potrebna. Međutim, već godine 1851 predaje on kazališnom odboru za raspisani natječaj svoju dramu »Frankopan«. Poticaj za pisanje ove drame očito nije proizišao iz promijenjenih nazora na narodne prilike i umjetničko stvaranje, jer se naše kulturne prilike u tih nekoliko godina nijesu promijenile na bolje. U »Frankopanu« je Bogović, u beletrističkoj formi, pokušao da izrazi svoje poglede na suvremene političke prilike, ono isto što ga je pokretalo kao urednika »Nevena«: žestoka

[34] Narodne novine 1855 (Bogovićev članak »Pitanje o sjedinjenju naših narodnih zavodah«). — Narodne novine 1857, br. 63 (izvještaj o ujedinjenju hrv. kulturnih zavoda).

mržnja protiv Habsburgovaca, kao krivokletnika, i razbuđena simpatija prema Madžarima. U »Frankopanu« je Bogović gledao naći način da svoja čuvstva izreče u formi koja će naoko biti nevina, a ipak Hrvatima razumljiva. Kao što je 1852 u formi bezazlenih narodnih poslovica izricao svoje misli narodnog otpora, tako je »Frankopanom«, tobože iz interesa za dramu kao književnu vrstu, u stvari htio da postigne isti dojam. — Bogović je zahvatio u ono važno doba hrvatske prošlosti kad je nastala tako kobna veza s Habsburgovcima, i kad je, kao i u njegovo vrijeme, trebalo odlučiti: ili s Madžarima, za slobodu, ili s Habsburzima, za ropstvo tuđim interesima. Frankopan je svojim radom, koncepcijama i tragičnim svršetkom doista ličnost koja je kadra da inspirira pisca za veliko djelo.[35] Međutim, Bogovića nije interesirao Frankopan u cjelini, kao čovjek, već kao reprezentant određene ideje u političkoj borbi. Od čitavoga Frankopanova djelovanja i od svih strana njegove ličnosti on je zahvatio samo ono što mu je lično bilo najbliže: Frankopana kao borca za Ivana Zapolju, a protiv Ferdinanda Habsburga. Okosnicu drame sačinjava nastojanje udovice kralja Ljudevita i njezinih pristaša (palatin Batori) da njezin brat Ferdinand dođe na ugarsko prijestolje, i s druge strane borbu pristaša Ivana Zapolje, Krste Frankopana i njegovih ljudi, da se opru takovom nasrtaju tuđinca. Tek kao neki pridodatak upleo je Bogović u dramu ljubavnu idilu između Frankopana i njegove treće žene, Katarine, nekoliko razgovora između plemića, vojnika, seljaka, i sl. — Čitavoj svojoj drami dao je Bogović jasnom akcentuacijom gotovo sasvim aktuelno značenje. Ne samo aluzijama nego i sasvim jasnim riječima Bogović je iznosio čuvstva svoga vremena. Sve što je uz Ferdinanda neiskreno je, podmuklo, zločinačko i kukavičko: i kraljica Marija, i Batori, i Pekri, i njihovi pomoćnici, sve su to kukavice, nesposobne da se bore oko u oko, ali iza leđa, samo radi novaca, spremni su da učine svako zločinstvo, makar se morali udružiti i s vragom. Sve što je uz Zapolju, to je junačno i plemenito, otvoreno, zaneseno za domovinu i prožeto svima plemenitim osjećajima. Međutim, Bogović svojih pogleda na suvremeno stanje u državi nije iznosio samo u jasno naglašenim paralelama nego i sasvim otvoreno. Cetinski sabor, na kome je jedan dio hrvatskih velikaša izabrao Ferdinanda kraljem, i koji je akt bio jedan od

[35] Isp. Henry Tode: »Der Ring des Frangipani«, Frankfurt 1895. (V. bilješku u »Vijencu« 1895.) — Nehajev, Vuci (Zagreb 1928).

osnovica hrvatske državnopravne politike u Austriji, za Bogovića je bez pravne vrijednosti:

Banović: Znajte, dakle, da su protivnici
Naše stvari — crn im obraz bio —
U Cetinu gradu, na Krajini,
Sastali se pa držali sabor.
Tahi (u čudu se nađe):
Gle, gle, sabor dakle držali su?
Jurišić: Tko je znao za taj njihov sabor,
Koga li su zvali? — To je čudo!
Frankopan: Tomu se baš čudit nije treba,
Slutio sam odmah da će biti
Tako nešto. — Al' koja bi svrha
Tom sastanku — da od Boga nađeš?
Banović: U saboru tomu — čujte dalje! —
Ja doduše ne znam s kojim pravom,
Izabraše ta gospoda časna
Ferdinanda jednodušno kraljem.
Frankopan (strasno, gnjevno i glasno):
Što si reko? — Ferdinanda kraljem?
Svi (isto tako strasno i gnjevno):
Ferdinanda kraljem? — Je l' moguće?
Bakić (žalosno):
Ovi ljudi srušiće tim naša,
Al' ujedno i sva prava svoja![36]

U udovici kralja Ljudevita, Mariji, sestri Ferdinanda Habsburga, Bogović karakterizira Habsburge uopće. Kraljica Marija govori:

Čovjek treba uvijek da nastoji
Savršenim kakogod postati,
Ak' ne može to kao anđeo biti,
A to neka bude kao đavo. —
Što se pako tih Ugara tiče,
Da ih sklonim na to što ja hoću,
Majstorije k tomu baš ne treba,
Ta prava sam sestra Ferdinanda
I kći kuće Hapsburg, to je dosta![37]

Obrnuto od Habsburgovaca, Bogović karakterizira Zapolju kao ustavnog vladara, zabrinutog u prvom redu za interese domovine i naroda. Zapolja pozdravlja sabor riječima:

[36] Bogovićeva »Pjesnička djela« III, 78.
[37] Ibid., 16.

Uzrok što vas pozvah u taj sabor,
Moć će svaki lasno pogoditi,
Obazrev se u toj tužnoj zemlji,
Koja sad je od sto rana bolna.
Hoću, dakle, da vas sad upitam,
Vas koji ste oci domovine,
I bez kojih po zakonu našem
I prastarom slavnom običaju
Kralj ne može ništa da odluči —
Vas upitat hoću: kako ćemo
Ovit barem rane domovine...[38]

Kao u svemu svom javnom i književnom radu, Bogović i tu napada na pristaše drugačije orijentacije kao na narodne izdajice, naglasuje važnost žene kao odgojiteljice u nacionalnom životu. Što je također važno, Bogović u nekoliko prizora iznosi socijalne prilike za Frankopanova doba, ističući svu bijedu seljačkoga života.

Natječajnu nagradu nije dobio Bogović s »Frankopanom«, nego Vladislav Vežić s beznačajnim prijevodom. To je ogorčilo i druge ljude.[39] Ali je vrlo vjerojatno da odbor koji je odlučivao o nagradama[40] (Kukuljević, Mažuranić, Demeter, Rakovac), unatoč istaknutim nedostacima drame, nije odbio Bogovića radi tih nedostataka, već iz bojazni radi političkih misli koje su u »Frankopanu« izrečene.

Aktuelnost »Frankopana« Bogovićevi su suvremenici osjetili. Bez obzira na svoju umjetničku vrijednost, ova je drama u ono vrijeme značila otvoren protest i neuvijenu osudu Habsburga. — Za Bogovića pak kao pisca važna je ona toliko koliko je on prvi put u njoj kušao da svlada veliku građu i da dadne djelo većih dimenzija. On je u »Frankopanu« iznio velik broj lica, a prikazao je različite slojeve, sukobe različitih ideja i interesa, nastojao je da pruži što više prizora iz različitih oblika života: dvorske intrige, razgovori u krčmi, ljubavne idile, bojno polje, ubojice u zasjedi, državni sabori, itd. Po širokom svome zahvatu imade »Frankopan« u hrvatskoj književnosti veliko literarno-historijsko značenje. To postaje naročito jasno, ako se ta drama isporedi s »Teutom«, ili pak s dramama J. M. Špora, ili s komadima Josipa Freudenreicha. Iako je Bogovića očito potakla na pisanje potreba da na

[38] Ibid., 32.
[39] Narodne novine 1851, br. 265, 276, 277.
[40] Narodne novine 1851, br. 242.

neki način iskaže svoj protest protiv stanja u državi, ipak se on u toku izrade sve više udubljivao u probleme dramatske tehnike, kompozicije, psihologije itd. To udubljivanje u predmet kao da ga je od čiste tendencioznosti odvelo do umjetničkijeg koncipiranja lica i predmeta. — Ta se crta vidi sve jasnije naročito u druge dvije njegove drame, u »Stjepanu, posljednjem kralju bosanskom« (1858) i u »Matiji Gupcu« (1859).

I »Stjepan« imade izrazitu tendenciju, koja proistječe iz prilika u kojima je Bogović živio, samo što se u ovoj drami tendencija tako očito ne ističe kao u »Frankopanu«. Građu za »Stjepana« uzeo je Bogović iz posljednjih godina bosanske samostalnosti, kad se država poradi stranih spletaka, domaćih trvenja, vjerskih opreka itd. počela rušiti sama u sebi, te je, zahvaljujući u prvom redu međusobnom gloženju velikaša, gotovo bez borbe pala pod vlast turskog cara Mehmeda II. Okosnicu drame sačinjava nastojanje Stjepana, nezakonitog sina kralja Tomaša, da, maknuvši umorstvom oca, postane bosanskim kraljem. To mu i polazi za rukom, ali kad je htio da Bosnu učini potpuno nezavisnom državom, ne priznajući harača Turskoj, zapleo se s ovom u rat i, radi izdajstva domaćih ljudi, propao i izgubio glavu. Oko ove okosnice povezao je Bogović mnogo slika tadanjeg vremena: različite stranke u Bosni, njihovo nastojanje za pobjedom, bez obzira na sredstva, — domaće prilike kralja Stjepana, bitke, uhodarenja itd.

Idejna je okosnica ove Bogovićeve drame: strahovite posljedice domaće nesloge, kad se uz nju jave nezasitne ambicije pojedinaca i nebriga za opće interese. S najviše simpatija prikazao je Bogović staroga kralja Tomaša, koji, bez obzira na prošlost, pruža ruku caru Mehmedu, osiguravajući sebi tako njegovo trajno prijateljstvo i pomoć. Ističući naročito ovaj Tomašev akt, Bogović je očito htio da aludira na suvremeni odnošaj Hrvata prema Madžarima, kao što se u prikazu događaja u drami u glavnim crtama odrazuje sve ono što se u Hrvatskoj događalo posljednjih godina ilirizma i za vrijeme apsolutizma.

Međutim, u »Stjepanu« tendencija ne strši tako vidljivo kao u »Frankopanu«, pa se ona danas jedva da i razabirati. Počevši da izrađuje dramu, Bogović se sve više uzdizao od tendencioznosti do nekog općenoljudskog stajališta, nastojeći da svoj materijal i ljude prikaže izvanvremenski, slikajući u prvom redu borbu ljud-

skih strasti, vrlina, grijeha i poroka, kad se, kao u nekom užasnom vrtlogu, kidaju veze obitelji, prijateljstva, dovodeći tako do uništenja i narod i državu. U »Stjepanu« imade već dobro koncipiranih likova. Tako sam Stjepan nije prikazan na pr. jednostrano kao Frankopan, ili kasnije Gubec, kao heroj sa svima mogućim vrlinama, već ga je Bogović iznio u svoj duševnoj goloti i trzavosti: kao čovjeka koji nosi žig nezakonitosti, te zato ubija oca, a ujedno i kao domoljuba kome je na pameti spas domovine; kao rđava sina, ali i kao plemenita muža, itd. U pojedinim dijelovima »Stjepana« Bogović je uspio da se u gledanju na umjetnost digne na najviši nivo na kome je ikad stajao, i ako ni ovdje nije sasvim napustio svoju osnovnu crtu: idejnu aktuelnost.

»Matija Gubec« (1859) opet je drama s izrazitijim socijalno-političkim gledanjem na svijet. Iako nema određene tendencije (što je istaknuo i u uvodu u prvo izdanje), ova drama je ipak usko vezana uz vrijeme u kome je Bogović živio. Kmetstvo je naše oslobođeno 1847, no to oslobođenje nije došlo kao posljedica izrazitih socijalnih pogleda našega višega društva, već u prvom redu kao posljedica općenih prilika u Evropi. Naša je inteligencija — — uz rijetke izuzetke — pokazivala vrlo malo smisla za socijalna pitanja; to je veliki nedostatak cijeloga ilirizma, i odatle ono rezervisano držanje nekih naših boljih glava prema tome pokretu, kao i neprikrivene simpatije prema madžarskoj revoluciji (na pr. Imbro Tkalac). Što je najvažnije, seljak ni poslije oslobođenja nije izjednačen u pravima s plemićem. Bogovićev je otac bio gospoštijski činovnik, pa je i Bogović proveo svoje djetinjstvo po različitim gospoštijskim imanjima. Vjerojatno je odatle ponio određene nazore o odnošaju između seljaka i vlastele, koji su se nazori još jače utvrdili i iskristalizirali u doba poslije oslobođenja kmetova, kad su se trzavice radi tog oslobođenja još osjećale. U svojoj noveli »Šilo za ognjilo« Bogović ustaje protiv staleških predrasuda; g. 1863 on je napustio mandat u zagrebačkom gradskom zastupstvu radi prevelikog proračuna grada. On je u svome »Matiji Gupcu« učinio — prvi u hrvatskoj literaturi — ne samo seljake protagonistima radnje u drami, nego je ujedno naglasio i princip socijalne jednakosti. Podvukavši jasnije neke poteze, Bogović je gledao da svoju dramu postavi na što širu čovječansku podlogu, prikazujući seljake ne samo kao borce za stališke interese nego kao borce za čast čovjeka uopće. Koliko se nije držao mršavoga historijskoga materijala, u težnji da dade što življu sliku seljačke bune, on je pojedine prizore izmišljao u prvom redu zato da dade što plastičniju sliku vremena i ljudi: živinsku okrutnost i neljudsku pokvarenost vlastele (Tahi, Plovdin), i beskrajne patnje seljaka od nezasitne gospode. U »Matiji Gupcu« dao je Bogović svoje najefektnije dramatsko djelo. Počevši s »Frankopanom« kao dramom koja je imala izrazitu suvremenu političku tendenciju, svršio je s »Matijom Gupcem« kao djelom koje imade u prvom redu tople, općenoljudske akcente, svršavajući se vedrom slikom o budućoj sreći i jednakosti ljudi.

Čitav taj dramatski rad Bogovićev — bez obzira na njegovu vrijednost — pokazuje očito produbljivanje Bogovića kao čovjeka i izgrađivanje kao pisca. Počevši s dramom kao sredstvom političke agitacije, Bogović je u desetak godina uspio da u samome pisanju nađe unutrašnji mir i zadovoljstvo. U njegovoj produkciji tih godina sve se više gubi oštro naglašena tendencioznost, a sve se jače opaža težnja za izgradnjom djela kao umjetnine, u kojoj će izlaziti do izražaja i najdublja čovječja čuvstva.

U pedesetim godinama nastao je i sav Bogovićev novelistički rad, po kome mnogi drže Bogovića jednim od osnivača hrvatske novele. — Ovo mišljenje nije sasvim tačno, jer u ono doba imademo novelista koji su pisali i više nego on (Dragojla Jarnevićeva, Janko Tombor, Adolfo Veber), a ni po kvaliteti njihov rad ne zaostaje za Bogovićevim. Bogovićev pripovjedalački rad nastao je iz onih pobuda koje je on iznio kao urednik »Nevena«: potreba stvaranja hrvatske novele kao sredstva za stvaranje hrvatske književne publike. Najveći dio tih novela objavljen je u »Nevenu« za njegova i Pacelova urednikovanja. Kao što je filolog Veber morao da, u nestašici originalnih novela, piše pripovijesti, tako je i Bogović, zbog redakcijskih potreba, morao da se dade na taj posao. Po svojoj su građi sve njegove pripovijesti historijske, kao što su ih već prije njega pisali Ivan Kukuljević i Ljudevit Vukotinović. U njima se, uz reminiscencije na ostatke hrvatskih starih gradova (Grebengrad, Oštrc, Lobor, Gotalovec, Grič itd.), iznosi kakav krvavi događaj ili kakva napeta ljubavna fabula, izgrađena ili na osnovi historijskoga materijala ili na osnovi predaje. Karakter tih novela može da se prosudi već iz samih natpisa: Hajduk Gojko, Crnogorska osveta, Krvavi most u Zagrebu, Ubojstvo na Grebengradu. Razbojstva, otmice, grabež i sl. čine sadržaj ovih pripovijesti, kao što je to i

inače slučaj s najvećim dijelom hrvatskih novelističkih pokušaja u ono doba. Izuzetak od toga čini pripovijest »Slava i ljubav«, u kojoj je Bogović, prvi u nas, pokušao da u noveli oživi naše napoleonsko doba, i »Šilo za ognjilo«, najefektnija Bogovićeva novela, humoreska iz početka 19 v. U svim ovim stvarima Bogović je u prvom redu pripovjedač, a tek gdjegdje, kao uzgred, iznosi on kakvu savremeniju socijalnu ili političku tendenciju. U »Hajduku Gojku« iznosi vlastelinsku okrutnost, u humoresci »Šilo za ognjilo« govori, kako je već rečeno, protiv staleških predrasuda, u pripovijesti »Slava i ljubav« pred svojim je suvremenicima glorifikacijom Napoleona htio da ponizi Habsburge itd. Najjasniji je u noveli »Ubojstvo na Grebengradu«. U njoj, kao i u »Frankopanu«, Bogović iznosi svoje simpatije prema Madžarima (Betlen, Baćan) i mržnju prema pristašama Austrije (Nikola Frankopan). — I u pripovijetkama Bogovićevim opaža se onakav napredak kao što i u dramama. Počevši da zbog redakcijskih potreba piše hajdučko-turske novele (Hajduk Gojko, Crnogorska osveta) poput Mijata Stojanovića, Ivana Filipovića, i sl., on je prešao na područje historijske novele, dajući u posljednjim svojim stvarima ove vrste šire slike vremena (Slava i ljubav) i ljudi (Šilo za ognjilo).

Kad se vratio ustav, Bogović nije više stvarao djela širega zamaha. Zauzet politikom i javnim poslovima uopće, on je za literaturu žrtvovao samo ostatke vremena. Po svojoj građi, a i načinu izražavanja, književni rad Bogovićev od početka šezdesetih godina imade malo veza s prešnjim radom. Dok je Bogović pedesetih godina kušao da stvori djela velikog obujma, s jasno izraženim tendencijama, od g. 1860 dalje postaje on sve ličniji, koncizniji u pisanju, prelazeći od nacionalnih problema na probleme individualnog i općečovječanskog života.

Od 1861 do 1878 izdao je Bogović 4 knjižice »Vinjaga« kratkih pjesmica od 2 strofe, u slavu vina i ljubavi, a katkada i domovine. Tu se slave oni koji mogu piti, a širi se mržnja na vodu i na vodopije:

Tko ne znade vina piti
I u društvu veseo biti,
Pjesmu našu zapjevati
I u kolu zaigrati,

Tko to neće, ne umije,
Naše gore list taj nije,

Tog Hrvatska nij' rodila,
Daleko mu kuća bila![41]

Sve su pjesme »Vinjaga« neke vrste improvizacije, relativno s malo duha, a formalno zanemarene. Tu se pripovijeda kako se društva vodopija treba čuvati kao zmija; tu autor izjavljuje kako ne bi htio ni u raj, ako tamo nema vina. Itd. Tek gdjegdje se od slavljenja vina i pijanstva Bogović uzdiže do nacionalnih i slavenskih vidika, čeznući, u vinskom zanosu, katkad i za zajednicom čitavoga čovječanstva. Osjeća se i po koji tmurniji pogled. On pije, jer vidi kako jači tlači slabijega; gleda sebičnjake i lažne proroke itd. Posljednja knjiga »Vinjaga« izišla je 1878, i u njoj Bogović spominje ono što mu je najmilije:

Stara drva za loženje,
Stari znanci za općenje,
Za čitanje stare knjige,
Staro vino za nebrige.

Ove iste godine — 1878 — Bogović je izdao još dvije knjige stihova, »Slike i prilike« i »Strelice«. Puštajući na strani »Vinjage«, koje je i sam autor smatrao više zabavicom za se i za prijatelje negoli književnim djelom, u ovim se svojim stihovima Bogović prikazuje u novoj slici. To je posljednji njegov javni književni istup, i u ovim svojim knjigama iznosi on svoja životna iskustva — jetko, kratko, crnim bojama. — Bogović je u ovo doba bio već star. Prošao je uglavnom sve životne putove što ih prolazi svaki istaknutiji čovjek: mladenački zanos, muževne borbe, uspjesi i neuspjesi — s konačnom spoznajom o ništavosti borba i o niskoći gotovo svega ljudskoga. Bogović je u to doba bio omražen kao madžaronski političar, a i u literaturi se već bilo javilo pokoljenje s kojim nije imao nikakvih veza. On je bio bolesni usamljenik, koji ipak živi svojim jakim unutarnjim životom, stvarajući, na osnovi velikih životnih iskustava, neku zagrižljivu pesimističku filozofiju, u kojoj napada pomalo sve, ne pošteđujući nikoga. Svoj položaj u literaturi i svoju usamljenost osjećao je u to doba dobro i sam. U predgovoru »Strelicama« očekuje prigovore od mlađih, što se uopće usuđuje da javlja, i odgovara im unaprijed: »Ako je tako, ja ih molim neka se još malo strpe dok ne odemo redom i mi stariji za ostalim našim drugovima.«[42]

[41] Vinjage I, 23.
[42] Strelice, 36.

Ipak, ima bitna razlika između »Slika i prilika« i »Strelica«. »Slike i prilike« sadržavaju neke vrste kontemplativnu filozofiju Bogovićevu. Tu on govori o prirodi, čovjeku, Bogu, društvu, domovini, itd. Između sentencija cijele knjige imade uža veza; od razmatranja o čovjeku pojedincu, preko misli o društvu i Bogu, uzvija se Bogović do problema čovječje egzistencije uopće, svršavajući sa zaključkom o prolaznosti svega. Najjači je u knjizi osjećaj ljubavi prema prirodi:

Kad te što ushiti ili razveseli,
A ti nemaš druga, što ga srce želi,

Ili kad ti ljuta rana grudi para,
A ti nemaš nikog da te razgovara,

Ne počasi časa, već na polje hiti,
Priroda će bolno srce izliječiti!

To su uostalom citirali gotovi svi pisci o Bogoviću (Šrepel, Andrić). — Bogović uči: Nema savršenstva među ljudima, ali kad već nismo anđeli, budimo barem ljudi; priroda je svetiji hram negoli crkva sa svojim raskolništvom; Zaroaster, Kunfucije, Platon i Isukrst bili su po svojoj nauci spasitelji, ali je njihova riječ s usta farizeja postala lažju; cilj čovječanstva opći je mir i zajednica, život pod jednim stijegom; samo je jedan rat opravdan — rat za čovječja prava; ne ratna slava, nego slava s istinskih zasluga prava je i trajna slava; tko god podnosi zlo za druge, pravi je magarac; mnogi se čovjek kao orao penje sve to više — da može to bolje derati ubogog; nije čudo što razdor vjere truje žive ljude, kad se i na groblju razlikuju bogataši od siromaha; neće pojedine vjere donijeti ljudima spasa, jer u njima smeta mrtvo slovo:

Stog što hoćeš vjeruj i o vjeri sudi,
Samo usto vazda dobar čovjek budi[43]
Itd.

Dok u »Slikama i prilikama« Bogović uz opise prirode iznosi i slike intimne unutrašnjosti čovjekove, oštrica »Strelica« uperena je protiv čovjeka kao socijalnog bića i protivu društva uopće. Intonaciju »Strelicama« podao je Bogović ovakovom općenom karakteristikom ljudi; oni su

[43] Slike i prilike 9, 30, 31, 41, 46, 48, 82, 86, 89.

Gospodljivi, prevrtljivi,
Prepredeni, nesmiljeni,
Drzoviti, siloviti,
Nepravedni, krvoždni,
Osvetljivi, grabežljivi,
Samovoljni i zlovoljni,
Praznovjerni i nevjerni,
Bezobzirni i nemarni,

sve tako dalje, u istom tonu. Bogović i sam na jednome mjestu priznaje da on prije nije imao takvih nazora, ali mu je ledeno iskustvo života umlatilo djetinje uzdanje. Ljudi su — prema njegovu shvatanju — više skloni zlu negoli dobru, i tko to niječe, licumjerac je.[44] Ako koja njegova strijela ne pogodi, nije kriv on, nego tvrda koža protivnikova. U kratkim strofama, ponajviše od 2 ili 4 stiha, Bogović iznosi svoja zajedljiva opažanja o društvu, ženama, prijateljstvu, braku, vjernosti itd., — s mnogo posmijeha i žuči, a s malo vedrine:

Budi pošten, nu tad stradaj svudi.
Ne možeš li, a ti — lopov budi.

Ludnica je svijet najveća,
A bludnica u njem sreća.

Zvijer, kad drugu zvijer napada
I razdire, čini od glada,
Tek će čovjek od obijesti
Čovjeku živo srce izjesti.

Ne čudi se kad nagaziš
Svud na ljudske opačine,
Već se čudi kad opaziš
Pojedine dične čine.

Bio mi ti da ne možeš bolji,
Ljudem nećeš dotle bit u volji
Dok u tebe, s koje goder strane,
Ne opaze kakve takve mane.

U sličnom i još zajedljivijem tonu sastavljena je cijela knjiga. Bogović priznaje i sam da ne smatra sva svoja opažanja originalnima, niti se sve misli međusobno slažu. On ih je bilježio kroz više

[44] Strelice, str. VII, VIII, itd.

godina, kako je u kojem času osjećao, a izdao ih je onda kad ih se nakupilo mnogo.

Poslije Bogovićeve smrti izdao je Milivoj Šrepel još jednu njegovu knjigu, »Posmrtne pjesme«. U tu je knjigu ušlo jednim dijelom ono što je bilo razasuto po različitim časopisima (više lirskih i epskih pjesama), pod natpisom »Žuto lišće«, zatim fragmenat »Grabancijaša«, mnoštvo »Strelica« i epigrama.

Lirske pjesme u »Posmrtnim pjesmama« ne donose ništa novo, karakteristično za autora. »Strelice« i »Vinjage«, koliko ih ima u toj knjizi, napisane su u istom tonu u kojemu su bile napisane i one što ih je Bogović sam izdao, koliko nijesu od česti oštrije, ali i banalnije:

Kad djevojka smisao razumije
Nevinosti, već nevina nije.

Na tom svijetu ja sam kruna
Svih stvorova! čovjek kliče;
Tek umnijim um prodiče:
Tužna kruna, smrada puna!

Zabavicu kud ćeš, brate, bolju,
No kada se ljudska pseta kolju!

»Zlatnu dobu davna prošlost krije!« —
Tvrde starci vjerom korjeniti,
»Zlatno doba doć će, poslije, prije!« —
Tvrde mladi, nadom zanositi.
A ja velim: Zlatne dobe nije,
Nit' je bilo, nit' će ikad biti![45]

U »Grabancijašu« htio je Bogović, prema riječima Šrepelovim, da prokritizira sve naše društvo: aristokraciju, demokraciju, bogataše, činovnike, gospođe, gospođice, književnike itd. — Ton je imao biti realističan i pesimističan, iako ne ciničan — vjerojatno u stilu »Strelica«.

U »Posmrtnim pjesmama« imade i niz epigrama, kratkih i peckavih, poput »Strelica«:

»Opće dobro i moje je dobro!« —
Reče Lovro kad je novce pobr'o.
A što reče, bome ne poreče
Kad daleče s plijenom jur uteče

[45] Posmrtne pjesme, 112, 228, 229.

Muž joj trži tuđom robom,
Ona svojom, to jest — sobom![46]

U knjizi ima i jedna naročita pjesma: 1835—1885, bilansa hrvatske književnosti nakon pedeset godina njezina pomlađenog života. To je glorifikacija ilirskog pokreta i glorifikacija književnosti uopće. Bogović je, pod stare dane, mogao da se razvedri jedino uz knjigu, iako se čini da je u njega bilo časova kad nije vjerovao niti u nju:

Kad se pusta pera latiš
Ili javno kad prozboriš,
S pameću se odviš boriš
Ili praznu slamu mlatiš.[47]

Tako je, čini se, s nevjerom u smisao i uspjeh književnosti završio Bogović, koji je kroz gotovo pet decenija bio najustrajniji hrvatski borac za knjigu.

III

Bogović je volio književnost i volio je da piše. U prvom dijelu ove rasprave navedena su neka mjesta iz njegovih članaka iz kojih se vidi kakvu je misiju u narodnom životu, prema njegovu shvatanju, imala da izvrši književnost. Posljednjih godina života, za svoje dugotrajne bolesti, kad već nije mogao gotovo ni da piše, on je, prema riječima Milivoja Šrepela,[48] na komadiće papira bilježio olovkom svoje aforizme. Iz predašnjeg se pak poglavlja vidi kako po Bogovićevim književnim produktima — bez obzira na njihovu apsolutnu umjetničku vrijednost — možemo da gotovo korak za korakom pratimo njegov duhovni razvitak, od prvih početaka do smrti. Iz te njegove književne produkcije možemo da vidimo ne samo njegove poglede na život, čovjeka i narod, već i sve njegove unutarnje trzavice, borbe s izražajem, traženje smisla života itd. Spomenuto je već kako je on, puštajući u svijet svoje posljednje knjige, nekako sa zebnjom očekivao što će o njemu reći mlađe književno pokoljenje. Iz toga se može naslućivati da on sam ili nije bio uvjeren u apsolutnu vrijednost svoga rada, ili je bio pak

[46] Posmrtne pjesme, 268, 280.
[47] Posmrtne pjesme, 269.
[48] Predgovor »Posmrtnim pjesmama«.

toliko uvjeren u nju, da je držao da ga mlađi neće moći uopće da shvate. Interesantno je stoga ispitati: kakve je zahtjeve postavljao na književno djelo on sam, i što je držao o svojem književnom radu?

Smatrajući književni rad u prvom redu sredstvom na poslu narodnog buđenja i narodnog otpora, Bogović već u principu nije mogao biti književni maksimalist, koji hoće da stigne do vrhunca umjetnosti. Njegovi su ciljevi većinom skromni, pa je zadovoljan i sa malim uspjesima. I teorijski njegovi pogledi, i njihova praktična primjena u djelima, gotovo su uvijek u skladu. U predgovoru »Smilja i kovilja« (1847) ističe on da su njegove pjesme isto tako skromne kao što je skromno cvijeće prema kome im je dao natpis. On ne hlepi za drugom slavom, nego da se te pjesmice prelije u srodno srce, ugađajući ponešto i umu. Ne treba u tim pjesmama tražiti savršenost pjesničku, nego mu treba priznati dobru volju. Tko znade od njega bolje — široko mu polje. Njemu unutrašnji nagon naznačuje put, i bilo bi žalosno, kad bi ga na tom putu smelo nezadovoljstvo pojedinih ljudi, kojima ništa nije pravo. Svatko neka pridonese na svoj način koliko može.[49] — Svoje »Pripovijesti« (1859) izdao je — prema riječima u predgovoru — s namjerom da pomoću njih domoroci sebi prikrate duge zimske večeri. Što se tiče vrijednosti njegovih drama, Bogović se smatrao patuljkom prema Shakespeareu. Među svojim aforizmima i epigramima Bogović se češće dodiruje književnosti, i gotovo redovno udara na kritičare koji u tuđim djelima traže samo pogreške:

Tko, videći štogod dobra, lijepa,
Umah dlaku na četvero cijepa,
Il' bahato tek okreće pleće,
Taj što bolje, ljepše stvorit neće.
(Strelice)

Bog ubio ruke svake
Kritičare, cjepidlake
Koji time tek se hrane
Što šibaju tuđe mane,
A mučno im poć na polje
Da urade štogod bolje.
(Posmrtne pjesme)

[49] Smilje i kovilje, str. 8.

Njegovo je osnovno stajalište u literaturi, prema tome, bilo: treba u svakom času učiniti ono što od čovjeka iziskuju potrebe vremena, prema najboljim svojim silama. Toga se principa Bogović držao cijeloga života. A i inače, on kao da nije imao velikih iluzija o trajnosti svoga rada, jer i sam veli u »Strelicama«:

Smiješno jeste kad se čovjek nada
Vječnoj slavi od svojega rada,
A kad tamo, jadan stvor blaznivi
Umišljenu slavu sam preživi!

Samo po jednoj činjenici možemo držati da je Bogović smatrao svoje drame naročito vrijednima: uporno se, sve do 1878, nećkao da zagrebačkom kazalištu dade dopuštenje da ih prikazuje, jer da ono još nije na tolikoj visini da ih može prikazati kako treba.[50]

Za svog života Bogović međutim nije baš imao razloga da se tuži na publiku ili na kritičare. Sve je on svoje knjige izdavao u vlastitoj nakladi, i sve su, prema njegovim riječima, nailazile na dobru prođu.[51] Koliko u njegovim pojedinim knjigama, u jeku njegove književne aktivnosti, imade bilježaka, sve su one povoljne, čak i vrlo povoljne. Njegovo »Smilje i kovilje« navodi pripovjedač Vladimir Nikolić među omiljelom lektirom hrvatskih domorodaca.[52] O »Domorodnim glasima« imade u »Kolu« veoma pohvalna bilješka: »U pjesmah koje je g. Bogović izdao na svijetlo čuješ oduševljeni romon lire ilirske, posvećene ljubavi doma i roda svoga, obljubljuješ plemenitu dušu ushićenu idejami koje napredak s duhom vremena porodi, a ljubav čovječanstva oživotvoriti kani. Što god je mogao pjesnik savjetovati i napomenuti narodu svomu, s čim god ga je mogao obodriti, da slobodno i odvažno za narodnost svoju radi, to je u lijepoj pjesničkoj odori sve u dušu čitatelja izlio.«[53]

Kad je, pedesetih godina, Bogović postao popularnom ličnošću, o njegovom radu često susrećemo bilješke u novinama. »Narodne novine« donose 1856 dva prikaza »Frankopana«, od Dimitrije Demetera i Jure M. Špora.[54] O »Stjepanu« se u »Narodnim novi-

[50] Domobran 1864, br. 184.
[51] Narodne novine 1857, br. 71.
[52] Pripovijetke V. Nikolića, 98.
[53] Kolo VIII, 148.
[54] Narodne novine 1856, br. 126—129, br. 135.

nama« govori kao o izvornoj drami kojom se obogatila naša književnost.[55]

Godine 1857 donose »Narodne novine« obavijest da Bogović piše novu dramu i popraćuju tu vijest riječima: »Bogovićeve drame su svakom Hrvatu dragocjene, jer su uzete iz domaće povijesti, i jer su izrađene historičkom tačnošću, a nemaju samo natpis iz povijesti«.[56] A nešto kasnije govori se u istim novinama o njemu kao o piscu koji napreduje gorostasnim koracima.[57]

Od Bogovićevih djela samo su njegove drame izazvale opširnije ocjene. Kazališni odbor, koji nije htio na nagradi »Frankopana«, u svom javnom izvještaju doduše spominje negativne strane ove drame (nejedinstvenost radnje, mjestimična razvučenost, nedovoljna karakterizacija, premalo dramatičnosti), ali ističe i prednosti koje za početnika mogu da budu pohvalne: »Frankopan je djelo koje se među ostalimi natjecatelji odlikuju razredbom dramatičnom, okretnim i dosta pravilnim jezikom i razumljivošću popularnom; plod, kako se vidi, duha obdarena, vatrena i naukom dramatičnom dobro izobražena.«[58]

Ova prva opširnija kritika teško se dojmila Bogovića. U svojoj javnoj obrani ustao je on protiv takvog načina ocjenjivanja. »Svako djelo koje se na književnom našem, i onako većom stranom pustom polju, kao osamljen bus kadulje proniče, od istih književnikah naših, bez svakog obzira na okolnosti naše, nemilice se iščupa, pa ili blatom jala, kod nas Hrvata uopće udomljenom, ili otrovom osobne mržnje okalja.«[59] Ipak, kad je »Frankopan« 1856 bio štampan, Demeter, koji je također bio član toga kazališnog odbora, piše o njemu, uz neke zamjerke (karakteristika pojedinih lica, neki nepotrebni prizori), veoma pohvalno: — Već sama činjenica što je Bogović uzeo za predmet svoje drame ličnost Frankopanovu, pokazuje da je on dramatik po pozivu. — No nismo zadovoljni samo tim sretnim izborom, već i načinom kako nam ga je pjesnik narisao ... Pjesniku je za rukom pošlo, što nada sve posvjedočuje njegovo izvanredno zvanje za tu vrstu poezije, da Frankopana naslika plastično i objektivno.[60]

[55] Narodne novine 1857, br. 57.
[56] Narodne novine 1857, br. 160.
[57] Narodne novine 1857, br. 240.
[58] Narodne novine 1851, br. 242.
[59] Narodne novine 1851, br. 277.
[60] Narodne novine 1856, br. 126—129

O »Stjepanu« napisao je jednu kritiku Vinko Pacel u »Nevenu« kad je drama izišla štampom, a drugu August Šenoa u »Vijencu«, kad je ona prvi put prikazana. Pacel proglašuje »Stjepana« boljim od »Frankopana«, i uopće najboljim od svega što dosad u drami imademo. — »Karakter Marije, žene Stjepanove nešto je veličanstveno, slika rijetka u našoj knjizi.«[61] Šenoa je pisao gotovo 20 godina poslije Pacela, u vrijeme kad smo već imali Markovićeve, Jurkovićeve i Tomićeve drame. »Svako će nam dopustiti — govori Šenoa — da je u svakoj književnosti postotak za sve vijeke savršenih djela vrlo malen, nu da se pravedna kritika vazda mora osvrnuti i na historičnu vrijednost, jer je svakako velik dokaz junaštva prihvatit se rada dosad nepoznata, polja dosad neobrađena. Za doba prve borbe napisa dr. Demeter »Teutu«, za doba gluhe germanizacije napisa Bogović »Frankopana«, »Stjepana« i »Gupca«, pa ako ti plodovi i nijesu savršeni, sjećajmo se da su to prvi plodovi novije hrvatske dramatike i budimo pravedni, a to i možemo, jer ti plodovi svakako puno pjesničkog elementa u sebi imadu, jer se one ideje koje iz njih prosijevaju nijesu preživjele, već vjekuju u duši naroda ... Uza sve prigovore, moramo priznati da »Stjepan«, navlastito u glavnoj ulozi, ima krepkoće, živosti i poleta, pa ako tu ne izlaze pred vas — recimo — cijeli životi, to opet puno života vidimo.«[62]

O prvoj knjizi »Vinjaga« govori Janko Jurković: »Verz mu je tekuć, srok naravan, jezik pravilan.«[63]

O »Matiji Gupcu« štampao je Franjo Marković u »Vijencu« 1878 opširnu ocjenu u povodu premijere. Uz mnogobrojne negativne primjedbe o kompoziciji, karakterizaciji lica i vjerojatnosti pojedinih prizora, Markovćev je sud uglavnom povoljan: »Bijaše to lijepa i zanimiva pretstava. Dupkom puna kuća pratijaše tečaj tragedije, od kraja do konca s neumornom pozornošću; jer se čin razvija sveudilj zanimivo, a sam je po sebi toli dramatičan i tragičan, a ujedno popularan, da će se u čitavoj našoj povijesti rijetko naći koj' tako shodan predmet za pozorište. Gledajuć pretstavu i čitajuć prije i poslije nje tiskanu dramu, požalismo više puta, da je gospodin pisac prekinuo »Matijom Gupcem« svoj dramatični rad na tako dugo vrijeme ... Tragedija »Matija Gubec« pokazala je

[61] Neven 1857, str. 42.
[62] Vijenac 1877, str. 650.
[63] Narodne novine 1862, br. 5.

pretstavom toliko životne snage, da će se jamačno bar po jedan put svake godine ponoviti kao domaći repertoarni komad.«[64]

O Bogovićevim novelama pisalo se kao o veoma dobrim stvarima.[65] Šenoa u »Glasonoši« 1865 čak napominje da u Hrvata nema novele otkad se Bogović okanio toga posla. — God. 1878, ocjenjujući u »Vijencu« »Slike i prilike«, »Strelice« i 4 svezak »Vinjaga«, Šenoa iznova uzdiže Bogovića. Uz pohvalne riječi o njemu kao piscu ljubavnih pjesama, pripovijesti, a naročito drama, Šenoa karakterizira »Vinjage« kao »voljke, anakreontičke pjesmice, gdje iza pitome loze proviruje šaljiva ljubav, gdje razbibriga s naše loze kap po kap kaplje u čašu života, gdje se kašto, kao kod Perzijanaca Džamija, osjećajem propliće nehajna, titrajuća refleksija, gdje se pred našima očima razvija hrvatska gorica, klijet i pivnica.« — »Slike i prilike« su po Šenoinu mišljenju najbolja od tih triju knjižica, jer da u njoj — uz niz slabih — velika većina pjesmica imade poetičku vrijednost. Isto to, uglavnom, govori Šenoa i o »Strelicama«.[66]

Milivoj Šrepel, koji je za »Maticu hrvatsku« uredio Bogovićeva »Pjesnička djela«, napisao je u 3 svesci (1895) potpunu biografiju Bogovićevu i prikaz cijeloga njegova književnog rada. I Šrepel, kao i Marković, žali što je Bogović napustio dramatski rad, jer mu se čini da bi bio podoban napredovati u toj struci, koja je njegovoj pjesničkoj individualnosti ponajviše prijala.[67] I Šrepel, kao i ostali kritičari, nalazi u Bogoviću, uz dosta slabih strana, i bisera pjesničkih ljepota.

U nekrolozima Bogoviću[68] spominje se njegov književni rad s priznanjem, a »Matija Gubec« ubraja se među najbolje hrvatske tragedije. Isti je ton o Bogoviću sačuvan i o proslavi stogodišnjice njegova rođenja. Koliko god mu nalazi zamjeraka, Br. Livadić smatra da se Bogović svojim patriotizmom uzdigao u visok red hrvatskih književnika.[69] Po njegovu sudu, »Matija Gubec« nije umjetno povezana tragedija ... »to je tek niz slika, gdje se nerazbuđenim predočuje bolji, budniji, primjer bolje prošlosti za klonulu

[64] Vijenac 1878, 341.
[65] Narodne novine 1860, br. 10. — Glasonoša 1865 (članak »Naša književnost«).
[66] Vijenac 1878, 579—582.
[67] Pjesnička djela III, str. XLV.
[68] Obzor 1893, br. 102, Vijenac 1893.
[69] Savremenik 1916, 74.

sadašnjost, ali sve scene, odgovarajući mislima, ljubavi i željama pjesnikovim, ušuljavajući se u duše pjesnikovih sunarodnjaka, jedna su moćna, srčana i misaona cjelina, koja se doima snagom prave i odabrane umjetnosti. U njima se diže patriotski elemenat do umjetničkog motiva.«[70]

Već su prvi Bogovićevi kritičari — jedni pohvalno, a drugi obrnuto — govorili o njegovu povođenju za narodnom poezijom. Drugi su (Marković, Šrepel) ove sudove upotpunili paralelama s evropskim piscima (Schiller, Shakespeare, Alfieri, Zschokke itd.), govoreći o Bogovićevoj schillerovskoj dikciji i shakespearskoj kompoziciji. Itd.

Ovi su se sudovi o Bogoviću u literarnoj historiji održali do današnjega dana. Uza sve isticanje pojedinih mana, Bogovića literarni historici redovno prikazuju kao najvećeg hrvatskog pisca pedesetih i šezdesetih godina, i kao jednog od naših najznatnijih starijih pisaca. Po sudu Nikole Andrića[71] Mirko Bogović je prvak naše novelistike za apsolutizma, a na području drame on je, po njegovim riječima, ostavio dubokih tragova. Kao i dr. M. Šrepel, i dr. Nikola Andrić drži da je Bogovićevoj individualnosti najviše odgovarala drama. Kao i Marković, i Šrepel i Andrić govore o tome kako se Bogović poveo u koncepciji značajeva za svojim velikim idealom Shakespeareom, a u stilu za Schillerom. To isto, gotovo istim riječima, govori o Bogoviću i dr. David Bogdanović u svome »Pregledu književnosti hrvatske i srpske.«[72]

Sintezu svih ovih sudova o Bogoviću iznio je, kako je već rečeno, dr. Branko Vodnik u Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatskoslovenačkoj: »B. je jedna od najjačih pjesničkih ličnosti među preporoditeljima. U doba apsolutizma B. je prvi novelist i dramatičar ... Stil B. tragedija stvaraju tri elementa: Shakespeareova tehnika scene i karaktera, patetičnost Schillerovih drama i naša narodna poezija (dikcija, deseterac), po čemu se u njega veže dramatski ton s epskim. Te su tragedije najjača pjesnička djela u hrvatskoj književnosti ovoga doba.«[73]

[70] Obzor 1916, br. 32.
[71] Pod apsolutizmom, 28.
[72] Pregled, II, 270 itd.
[73] Narodna enciklopedija I, 244.

IV

Prosuđujući Bogovićev književni rad, treba razlikovati dvoje: Bogovićevo opće književno značenje, doprinos što ga je čitavim svojim djelovanjem dao hrvatskoj književnosti, i umjetničku vrijednost njegovih beletrističkih produkata. Ali u ocjeni same umjetničke vrijednosti njegovih djela mogu da se uzmu u obzir dva kriterija: koliko Bogovićeva djela znače u prilikama kad je on živio, i kakva je njihova apsolutna umjetnička vrijednost.

U svim dosadanjim sudovima o Bogoviću došao je do izražaja prvi, literarno-historijski kriterij. Kako je Bogović jedan od najplodnijih i najaktivnijih hrvatskih pisaca svoga vremena, stvoren je redovno zaključak da je on, uza sve nedostatke svojih djela (što su ih kritičari objektivno spominjali), ipak razmjerno velik pjesnik, po riječima Branka Vodnika najveći pjesnik hrvatskog preporoda. Od Bogovićevih kritičara Marković svijesno uzima u obzir u prvom redu literarno-historijske obzire pitajući: Što je pisac htio? Je li je izveo što je htio? Je li smio htjeti što je htio izvesti?[74] Šenoa, doduše, ističe princip apsolutne vrijednosti djela, bez obzira kad je ono nastalo: Da čovjek prosudi knjigu, valja mu je pozorno, al' bez velike analize, do kraja pročitati, a kad si je pročitao, moraš sam sebe pitati kako te se dojimala knjiga.[75] Ali, kako se vidi već iz citata u IV poglavlju, i on se postavio na izrazito literarno-historijsko stajalište, opraštajući Bogoviću koješta što književniku svog vremena ne bi oprostio.

U predašnjim poglavljima (I i III) izneseni su u više navrata Bogovićevi pogledi na književnost. Svi su oni — uz rijetke izuzetke — daleko od umjetnosti. Od svega što je Bogović govorio o književnosti, s estetskoga se stajališta može da prihvati samo jedna misao iz uvoda »Smilja i kovilja« (njegove pjesme izišle su iz njegova srca i traže da si nađu srodno srce; on radi onako kako ga nuka unutarnji nagon). U uvodnoj pjesmi »Domorodnih glasova« (1848) on još, doduše, ističe primat srca u poeziji:

Neka znade zlo i dobro naše:
Kudibabe mene baš ne plaše,
Jer ne slijedi pjesnik zakon ljudi,
Već što ti mu kaže Bog u grudi.

[74] Vijenac 1878, 342.
[75] Vijenac 1878, 582.

Ali je već iste godine, u prikazu Kukuljevićevih »Slavjanki«, kako je već navedeno, napustio taj princip.

Sva ostala njegova razlaganja o moralnoj i nacionalnoj vrijednosti književnosti, o potrebi poučne književnosti itd. pokazuju kako on — uza sav svoj obilni književni rad — nije bio na čistu s osnovnim problemima umjetničkog stvaranja. Jedan od glavnih Bogovićevih poklika u književničkom radu bio je poklik za književničkom slogom. Koliko god je taj poklik s nacionalnoga gledišta i s gledišta literature kao cjeline opravdan, protiv njega je već prije, s pravom, ustao Ljudevit Vukotinović,[76] naglašujući princip stvaralačke individualnosti i slobode stvaranja.

Svaki stvaralac mora — svijesno ili nesvijesno — biti na čistu s osnovnim pitanjem umjetničkoga stvaranja, sa smislom stvaranja uopće: zašto stvara, kako da stvara, kakvo će značenje njegovo stvaranje imati u društvu, kako on kao ličnost stoji prema svom stvaranju. — Umjetničko je stvaranje izražaj najdubljih potreba unutrašnjosti, i, kao svako stvaranje, ono nalazi svoj cilj i smisao samo u sebi; to ne znači negaciju njegove funkcije u nacionalnom i socijalnom životu, jer je i umjetnina, kao i svaki produkt dubokih vitalnih potreba, sastavni dio cjelokupnog života, i prema tome snažno utječe na nj. Umjetnik, kao stvaralac, imade da slijedi jedino svoj stvaralački nagon, bez obzira na spoljašnje potrebe i tendencije; to opet ne znači da djelo mora stajati izvan života, jer čovjek koji živi intenzivnim životom i znade da motri oko sebe znaće da stvori i djela koja će moći intenzivno da zaokupe i druge. Svako pravo umjetničko djelo, kao produkt najdublje unutarnjosti svog stvaraoca, nosi na sebi jasan pečat ličnosti. To opet ne treba da znači negaciju svakog smisla za kolektivnost, jer duboke ličnosti u isto doba mogu da osjete još intenzivnije ono što osjećaju i milioni ljudi. Način umjetničkog izražavanja, tzv. forma, samo je spoljašnja strana tzv. sadržaja, te se, prema tome, jedno ne da odijeliti od drugoga. Organski, individualni rast djela traži i organsku, individualnu formu. Svaki kalup i svaka jednoličnost forme znači negaciju prave stvaralačke sposobnosti.

Najveći dio kritičara Bogovićevih zadržao se na pitanjima forme, kompozicije, stila, utjecaja, historijskih vrela, itd. došavši do ovakvih ili onakvih zaključaka. Specijalno je Franjo Marković u

[76] Kolo III, 133.

ocjeni »Matije Gupca« na svoj način izrekao dragocjenih opazaka i o negativnim i o pozitivnim stranama Bogovićeva književnog rada. Sve su te opaske, međutim, dosta razbacane i nejedinstvene, jer je Marković polazio izvana, od različitih formalnih svojstava umjetničkih djela, a ne iz unutrašnjosti.

Rekonstrukcijom Bogovićeve unutrašnje ličnosti, koliko se ona da izvesti na osnovi biografskih podataka, njegovih izjava i književnih mu radova, dobiva se slika čovjeka oštra, radina, nagla, koji voli jasnoću, koji ne voli kompromise, čovjeka strastvena, u mladosti zanosna; taj se čovjek, nakon mnogobrojnih životnih iskustava, sve više povlači u sebe, postaje žučljiv, prezire ljude i društvo, ne vjerujući gotovo više ni u što lijepo i dobro. — Kakav je, prema svemu ovome, Bogović u svojim književnim djelima? Koliko sav taj mnogobrojni književni rad nosi obilježje tvorčeve ličnosti?

Lirika — taj najneposredniji način izražavanja — u Bogovića je sasvim bezlična. Bogović je u svojoj mladosti izdao 3 zbirke pjesama, a spremao je i četvrtu (Žuto lišće). Apstrahirajući od »Domorodnih glasova«, koje čovjek može da pamti radi pogleda što ih njihov autor izriče o hrvatskom javnom životu i hrvatskim ljudima, sve te njegove lirske pjesme ne ostavljaju u duši čitaoca nikakva traga. One su, možda, dobro izgrađene; svaka od njih imade i svoju okosnicu, i u svakoj se izreče neko čuvstvo. Ali ta čuvstva što ih Bogović iznosi općene su literarne teme stotina i stotina stihotvoraca, a Bogović nije u čitavoj svojoj lirskoj produkciji unio ni jedan doživljajni ni izražajni ton po kome bi te pjesme čitaoca povukle za sobom, ustreperile njegovom unutrašnjošću, kao što to čini pjesma svakog pravog lirika — stvaraoca. Bogović je bio obrazovan i pametan čovjek, s prosječnom osjećajnošću. On je mnogo čitao, te je znao da pravi onako stihove kao što su ih pravili osrednji pisci njegova vremena. U njima, međutim, nema prave stvaralačke vatre, onoga što čitaoca može da zagrije, makar i stotinu godina nakon njihova postanja.

Za taj nedostatak pravih stvaralačkih potreba u Bogovićevoj lirici najbolji je dokaz upravo forma njegovih pjesama. Čitava knjiga »Ljubica« sastavljena je od pjesama od 3 strofe, u osmercima. Tu uparadiranost, koja je možda ostatak Bogovićevih vojničkih dana, vjerojatno je autor smatrao prednošću. Pravi osjećaj, međutim, razbija svaki kalup i traži da se u materijalu riječi izrazi bez bilo

kakvog okrnjivanja. Kod Bogovića je sve to lijepo i korektno rečeno, ali bez pravih čuvstava. Pjesme u »Smilju i kovilju« nisu doduše tako jednolično građene, ali tu se pravi osjećaj opet gubi u različitim formalnim eksperimentima što ih je Bogović pravio, povodeći se za svojim uzorima. — Još najličnije obilježje svoga autora nose »Slike i prilike«, pjesmice nastale na osnovu mirnog i intenzivnog promatranja prirode i ljudi. Ali ni ovdje nije izbio osjećaj, već refleksija; mi iz pjesama ne osjećamo pjesnika, nego njegovu ličnost na osnovi njegovih stihova možemo tek rekonstruirati. A što je najgore, čuvstva i refleksije u »Slikama i prilikama« sabiti su opet u jednoličan i težak kalup: čitava knjiga, dosta opsežna, složena je od sentencija od po tri strofe od 2 stiha. Sve je to dokaz o tehničkim naporima Bogovićevim, o njegovoj brizi za spoljašnju uglađenost, ali i dokaz o potpunoj nestašici pravog lirskog nadahnuća, koje bi tražilo vlastit i individualan izražaj.

Sudeći po čitavu Bogovićevu stihotvoračkom radu, čini se da njega na kovanje stihova nisu nukali duboki unutrašnji doživljaji, već u prvom redu velika radost da piše. Njegovi epigrami, aforizmi, sentencije i sl., što su štampani u »Strelicama«, »Slikama i prilikama« i »Posmrtnim pjesmama«, nastajali su od godine 1860 i dalje. Njih ima tako golem broj da je očito kako je Bogović s ljubavlju — valjada svakog dana — bilježio svaku svoju misao. Kad bi to bilo napisano u prozi, čovjek bi to shvatio kao neke vrste ispovijedi; no kad se uzme u obzir da je sve to napisano u stihovima, i to ponajviše u jednom istom metru, s jednim istim brojem slogova, onda se čovjek mora samo da divi toj ustrajnosti u pisanju. Iz dana u dan, kroz tri decenija, mučio se Bogović da u stihovima uvijek iste vrste zabilježi svako svoje znatnije opažanje!

»Slike i prilike«, »Strelice« i epigrami u »Posmrtnim pjesmama« prikazuju nam najbolje duševno stanje Bogovića u posljednja tri decenija njegova života. U njima je — kako je već rečeno — zbita njegova životna filozofija, pa se, prema tome, može o tim knjigama govoriti u vezi s njegovom lirikom. Radost da piše, — a onda usto i radost da svoje stvari štampa — dovela je Bogovića međutim dotle da ta njegova filozofija i opet ne nosi nikakvo jedinstveno obilježje. Bogović i sam priznaje[77] da u »Strelicama imade sasvim protivurječnih misli, jer su one nastale u

[77] Predgovor »Strelicama«.

različito doba i u različitu nastrojenju. Dok se ta protivurječja mogu da shvate kao nešto sasma razumljivo u toku samog procesa stvaranja, to priznanje ne može vrijediti u času kad se ove stihovane bilješke predaju javnosti. Ako čovjek hoće da svoje životne dojmove — pogotovu, ako u isto doba osuđuje i grdi cijeli svijet — objavljuje kao neke vrste pouku za druge, onda mora u osnovnim pogledima biti na čistu, i znati što zapravo traži od ljudi. Bogović je izdao četiri knjige »Vinjaga«, slaveći vino, jelo, užitak, radost, pa i u starosti, a u svojim »Strelicama« veli, osuđujući druge:

Dobro jesti, bolje piti,
Usto svojski dangubiti:
To je općih želja jeka,
To sadanjeg geslo vijeka.

Gotova je maškarada
Srce mlado, sijeda brada.[78]

Po svojem sadržaju »Strelice« se mogu podijeliti na tri grupe: 1) Bogovićeva lična i originalna opažanja — 2) općene i tuđe teme što ih je on zaodio u stihove[79] — i 3) sasvim banalne refleksije ili vulgarna nabrajanja riječi, kao što je pjesma koja je citirana u I poglavlju, a koja je zapravo samoređanje pogrdnih atributa o ljudima.[80]

»Vinjage«, koje je Bogović vjerojatno naročito volio, jer ih je štampao u 4 knjige, nastale su s nepjesničkih motiva: Nekom veselom društvu u Varaždinu, kad nije mogao piti koliko su tražili, obećao je da će se odužiti pjesmama. U njima nema nikakve duhovitosti,

[78] Posmrtne pjesme, 73, 80.

[79] Dok u tebe ima blaga,
Bićeš čestit i bez ljage.
Ni vrag neće marit za te,
Nestane li toga, brate,
Što se čovjek više muči
Da što učeć, što nauči,
Mora većma da priznade
Kako skoro ništ' ne znade
(Strelice, 11)

[80] Kad ne treba, ne govori,
Nu kad treba, dobro zbori,
Te promotri što god rečeš,
Pa se nikad kajat nećeš.
(Strelice, 17)

niti su one izražaj naročitog životnog veselja. To su, ponajviše, banalne glorifikacije pijanstva naveliko — što se uostalom vidi i iz citiranih primjera (poglavlje II).

August Šenoa, ocjenjujući posljednje zbirke Bogovićevih stihova, ove je stihove razvrstao u 3 grupe: u pjesmice s pjesničkom vrijednošću, u pjesmice koje su samo parafraza općenih i poznatih misli, i pjesmice s banalnom sadržinom.[81] Šenoa imade pravo; jedino je pogriješio, što je uopće išao spominjati prvu kategoriju.

Od čitavog Bogovićeva rada na lirici, uz po koji ljupkiji stih u »Slikama i prilikama«, jači dojam ostavlja samo jedna jedina njegova pjesma — »Mladosti uspomena«[82]:

Ej, mladosti moja mila,
Ti si meni nekoč bila
Blagi cvjetni perivoj,
Tada mislih: nikad neće
Venut vijenac mlade sreće,
Jasni, lijepi vijenac tvoj.

Al' što bludno srce sniva,
Uistinu drukčije biva
Baš posvud na svijetu tom;
Strogo vrijeme, jaoh, razlupa
Sve uzore, te raščupa
Cvijeće hladnom rukom svom.

Samo blaga uspomena
Dođe kašto kao sjena
U moj mali, tihi stan,
Pa mi poje nježno, milo
O svem što je nekoč bilo
I što je prošlo kao san.

Tada vidim množ ružica,
Množ poznatih, milih lica
Redomice doć i poć,
Al' čim ruka se primiče,
Družba hitro se odmiče,
Uhitit je nije moć.

»Naprijed gledaj!« — razum veli
»U sadašnjost se preseli,

[81] Vijenac 1878, 580.

[82] Posmrtne pjesme 239, prvi put štampana u »Naše gore listu«.

Budućnosti gradi hram.«
Al' što je hasne? Vrijeme bježi,
Ludo srce natrag teži,
Traži sreću svoju tam'.

Bogović je proglašen jednim od osnivača hrvatske novele. O poticajima zbog kojih su te novele nastale, već je rečeno. O njima Milivoj Šrepel kaže sasvim ispravno: »Kako je hrvatska novela od apsolutizma do danas znatno napredovala i bitno izmijenila svoj pravac, nije teško iznijeti na vidik nedostatak Bogovićeva pripovijedanja, najbolje bi se moglo pokazati u pripovijesti »Slava i ljubav«, kako bi ju obradila moderna ruka vješta pripovjedača. Ima mnoga naivnost u prikazivanju prema današnjem ukusu, naći ćeš mnogu nezrelost u crtanju značajeva, i kompozicija je nešto klimava, ali je neoboriva istina da su ove pripovijesti, kod svega umjetničkoga nedostatka, svojim žarkim patriotizmom, propovijeđu narodnih vrlina, a osudom zlih poroka, obilato svijetlo prosipale u dušu mladih Hrvata i Hrvatica, te se je mnogo oko orosilo čitajući tragične prizore iz burne prošlosti hrvatskoga naroda i gledajući teške patnje narodne.«[83]

Šrepel je jasno i tačno povukao razliku između nacionalnog i historijskog značenja Bogovićevih novela i njihova umjetničkog značenja. Poricati, dakle, umjetničku vrijednost tim novelama, nakon toga što je to učinio najveći Bogovićev štovalac, sasvim je nepotrebno. Kako se Šrepelov sud međutim osniva na, inače tačnima, opaskama o kompoziciji, crtanju značajeva, o načinu kako je Bogović prikazao svoj materijal i sl., preostaje još pitanje: kakav je Bogović u ovim pripovijestima stvaralac? — Jer su, zapravo, uzgredna stvar i građa i kompozicija, i način kako su ličnosti prikazane, ako je djelo, uza sve nedostatke ove vrste, poteklo iz živa vrela stvaranja, kao nešto organsko i nužno. Koliko je tome materijalu Bogović mogao da dade svoj lični, stvaralački žig?

I Bogovićeve su novele, sve od reda, kao i Vukotinovićeve i Kukuljevićeve, nastale zbog potreba tadanje hrvatske književnosti, a ne iz unutrašnjih stvaralačkih potreba njihova autora. U vrijeme kad se u Hrvatskoj naročito počela gajiti historija, i beletristi su nastojali da prikažu u svojim produktima važnija razdoblja prošlosti. Sva hrvatska beletristika ovih decenija, novelističkog ili dramatskog

[83] Pjesnička djela III, str. XXXIV.

oblika, kreće se gotovo isključivo oko historijskih događaja. Borbe s Turcima, hajdukovanje, događaji u vezi s ruševinama sredovječnih gradova — to uglavnom sačinjava materijal u novelama Kukuljevića, Demetera, Vukotinovića, Janka Tombora, Ferde Filipovića i Ivana Filipovića, itd. Čak i u humoreskama, koliko ih imade, iznesen je historijski materijal. U cijeloj toj novelistici imade umjetnosti malo ili ništa. Rijetko je kome od tih pisaca pošlo za rukom da oživi materijal i ljude, da životvornom silom stvaraoca u mrtve historijske rekvizite udahne dah života. Ni Bogović nije u tom pošao dalje od svojih suvremenika. Ljubavne intrige, otmice, smrtna neprijateljstva, krvne osvete, herojstvo, vitezovi, zasjede itd., taj stalni inventar sve te hrvatske početničke novelistike, nije ni u Bogovića dobio neku naročitiju ličnu boju svog stvaraoca. I u pogledu fabule i u pogledu karakteriziranja lica, Bogović nije pošao dalje od nekih općenitih crta. — Sve te pripovijetke, uza svu napetost i užase što se u njima iznose, ostaju blijede. Bogović je znao da nađe prikladan historijski materijal, iskonstruirao je okosnicu fabule, ali nije mogao da iz tog materijala stvori nešto živo, toplo, organsko. Umjesto motiviranih psiholoških gesta Bogović daje teatralne prizore; umjesto efekata osnovanih na organskom razvitku pripovijetke, Bogović zablješčuje bučnim opisima prirodnih pojava (gromovi, oluje i sl.). Sve se te karakteristike Bogovićeve novele javljaju u drugom obliku i potencirano u njegovim dramama.

Br. Vodnik u napomenutom članku u »Narodnoj enciklopediji« kaže za Bogovića: U vrijeme ilirizma B. je liričar, u doba apsolutizma B. je prvi novelist i dramatičar. — Međutim, bolje bi bilo reći: Bogović je pisao lirske pjesme, novele i drame. Podjela književnosti na epiku, liriku i dramatiku ne znači nešto spoljašnje; osnovom za ovu diobu može biti samo osnovni stav pisca prema životu. Čovjek može da dojmove života prima lirski, da na njih reagira dramatski ili ih formira epski.[84] Lirik ne može biti u isto vrijeme dobar dramatik ili epik, i obrnuto. Ne može da pjesnik slobodno bira tzv. pjesničku vrstu, jer to ne stoji do njegove volje, nego do čitave njegove psihofizičke konstrukcije, koju ne stvara on sam. — Po svom shvatanju života i reagiranju na nj, Bogović je bio dramatski disponiran; on nije bio čovjek koji bi lirski primao dojmove života kako oni dolaze, ili bi, epski, plovio povrh njih, nastojeći da u sebe primi što više njihova šarenila, nego je bio čovjek koji je

[84] Isp. E. Ermatinger, Das Dichterische Kunstwerk, Leipzig-Berlin 1923.

doduše primao udarce, ali je i odvraćao na njih. Zato su imali pravo i Demeter, i Marković, i Šrepel kad su Bogovića smatrali u prvom redu dramatikom. Drugo je, međutim, pitanje: koliko se Bogović i u drami prikazao kao stvaralac.

Svi kritičari Bogovićevi ocjenjuju gotovo jedino kompoziciju njegovih drama: kako je on rasporedio materijal, kako se pojedini dijelovi drama slažu jedan prema drugome, da li su lica dovoljno izrađena da drame mogu postići potreban efekat. Prvi kritičari »Frankopana« (kazališni odbor i Demeter) jednodušni su u tome da su prva dva čina u toj drami razvučena i da ne stoje u dovoljno čvrstoj vezi s druga tri čina; prigovaraju Bogoviću, što se kraljica, koja u prvom činu stvara intrigu, u zadnja tri čina više ne pojavljuje. Marković u svojoj ocjeni »Matije Gupca« polazi s unaprijed određenoga stajališta o tome kako mora biti komponovana dobra drama, pa onda ta pravila primjenjuje na Bogovićevo djelo. Većina kritičara tuži se na epsku razvučenost pojedinih dijelova, i sl. Sve su to ispravne opaske, no one ne tangiraju osnovnog problema Bogovićeva pisanja. Može djelo biti i rđavo komponirano, pa ipak u njemu osjećamo žive elemente umjetnine; a obrnuto, može neka stvar biti komponirana prema najboljim uzorcima, a ipak joj nedostaje bitni uvjet svakog umjetničkog djela: dah stvaraoca.

Da je Bogović imao istinski dramatski nagon, vidi se po izboru građe koju je upotrebio u svoje tri drame, kao i po okosnicama radnja kako ih je on zamislio. No Bogović je i u drami ostao u prvom redu kulturni radnik i čovjek intelekta, koji je mnogo toga čitao i koji mnogo toga lijepo znade da zamisli, ali nema snage da stvara živa i organska djela. Kao pametan čovjek, koji je dobro poznavao književnost, Bogović je znao da izabere zgodnu građu, zamislio je plan i lica, rasporedio je unaprijed taj materijal i počeo je da ga izrađuje. Drame su svršene, lica govore i rade, a međutim, sve to ostaje blijedo, svuda nedostaje možda samo jedna crta koja bi sve to učinila nekako pokretljivijim i naravnijim. — Bogović je u svojim dramama iznio mnogo lica, mnogo pokreta, nabacio mnogo problema i prolio mnogo krvi, a ipak sve ostaje bez jačega dojma, jer licima nedostaje živost organizama; ona nijesu postala bićima koja su sposobna za samostalan život, već su ostala samo kreacije Bogovićeva intelekta.

U svakom pravom umjetničkom djelu lica žive vlastitim životom. Posao stvaranja dugotrajan je unutarnji posao, koji mora

da bude gotov prije negoli se djelo napiše. Kad je umjetničko djelo u svome tvorcu doista sazrelo, umjetniku preostaje samo mehanički posao: da, slijedeći samostalne pokrete svojih ličnosti, pribilježi ono što one rade i govore. U djelima Shakespearea, Dostojevskoga, Sofokla, Dantea, Homera, Hebbela itd. ne vidimo samo geste i ne slušamo samo riječi, već kao da osjećamo bilo krvi i slutimo najunutarnjije pokrete iz kojih izilaze te riječi i akcije. Henry Brémond, svodeći poeziju na iracionalne elemente[85] zapravo je dao samo novu formulaciju za davno poznatu činjenicu: da je stvaralačka sposobnost u snazi da se stvaraju živa, organska djela, sa svima tajnim dubljinama života, koje se ne dadu shvatiti umom, a ne u sposobnosti da se dade samo blještava površina.

Bogović nije imao ove sposobnosti da stvara živa, organska djela. Uzmemo li u obzir koju god njegovu stvar, ili novelu ili dramu, nigdje ne nalazimo onog spontanog razvitka djela, slobodnog i organski povezanog kao što je rast živog bića, već svuda od strane do strane osjećamo pisca koji se muči u kakvu će situaciju u kojem prizoru dovesti svoja lica i kakve će im riječi metnuti u usta.

Bogovićeva lica — i u drami i u noveli — nisu potpuni i samostalni ljudi, nego su samo nosioci određene društvene ili političke misije. Frankopan je idealan ratnik i politik, Matija Gubec razborit seljak, borac za socijalnu pravdu, Batori podmukli lovac za vlašću, Plovdin cinički zavodnik, itd. Svakome od ovih lica nedostaje nešto dublje, općenije ljudsko, što bi nam dalo uvida u njihovu unutrašnjost i onda kad ona ne govore patriotske fraze, kad ne spremaju spletke, itd. Zato su ta lica, uza sve to što su protagonisti drama, veoma neizrazita. Čovjek može da osjeća s njima dok govore svoju naučenu ulogu; čim ih nema pred sobom, zaboravti na njih, kao i na tisuće svagdanjih ljudskih lica što ih susreće u životu i odmah zaboravlja, jer nemaju nijedne jače crte po kojoj bi ih mogao da upamti. — Bogović je vjerojatno osjećao i sam ovaj nedostatak, pa je barem glavna svoja lica htio da produbi. Frankopan nije samo izvrstan patriot i hrabar ratnik već i nježan ljubavnik i samotni noćni šetač; Stjepan nije samo vlastoljubivi ubojica nego i velik domoljub i vanredno dobar muž. Sve to, međutim, ne pridonosi živosti samih lica, jer se osjeća kako su ta

[85] A. Brémond, Poèsie pure, Paris 1926

svojstva nekako nakalamljena; ona ne izlaze organski iz samih ličnosti, već su umom iskonstruirana. Bogović nije u svoje drame unosio tolik broj lica zato, što je u njegovoj fantaziji bujno oživjelo ono vrijeme što ga je u pojedinim dramama htio prikazati, nego zato, što je trebao interpretatore za pojedine ideje i tipove što ih je po svome mišljenju trebao u drami prikazati. U »Frankopanu« je trebao čovjeka koji će izreći slavospjev domorotkama i nadu u bolju budućnost domovine — i stvorio je ličnost Bakića; u »Matiji Gupcu« trebao je čovjeka u kome će moći da prikaže sav cinizam gospodskog zavodnika — i stvorio je Plovdina. Itd. Samo, u svim tim slučajevima, i zbog istog uzroka, nestašice pravog stvaralačkog dara, Bogović je svojim licima davao ili jednu crtu previše ili jednu crtu premalo, i ona nijesu nikad potpuno vjerojatna i živa.

Najveći dio negativnih strana u Bogovićevim dramama, što su ih dobrano istakli Bogovićevi kritičari već za njegova života, potječe od ove nedostatne stvaralačke snage, radi čega se njegova lica ne kreću vlastitim pokretima, već kao da svuda osjećamo pisca koji ih kao marionete vuče iz čina u čin, ne osjećajući nikad dovoljno da li su prirodne geste što ih ona vrše. Bogović nije jedan od onih bogodanih stvaralaca kojima je stvaranje prirodna funkcija — kao disanje i kretanje —, već je u stvari književni diletant, koji je umom znao da zgodno zamisli stvar, ali je u izrađivanju morao da umjetno diže stvaralačku groznicu i da razbuđuje fantaziju — koliko se ona uopće dade na taj način razbuditi.

Puštajući po strani pogreške u kompoziciji, nedovoljnoj karakterizaciji, preslaboj efektnosti pojedinih prizora — o čemu su već dovoljno govorili Demeter i Marković — unutarnji su organski nedostaci Bogovićevih drama takvi, da se one u svom najvećem dijelu čine namještenima, neprirodnima, te retorika i patetičnost nadomještaju riječi i akcije koje bi morale nekako same izvirati iz situacije.

Jedan je od najčešćih pojava u Bogovićevim dramama retorika. Gdje bi pravi umjetnik-stvaralac našao nekoliko konciznih, kratkih rečenica, da na prirodan način okarakterizira situaciju, Bogovićeva lica drže govore — jer Bogović nije osjećao neprirodnosti takvih govora, i jer mu je upravo u onaj čas navrvjela na pamet bujica misli i spasila ga — naoko — iz položaja iz kojega se ne bi znao krenuti. Često je takva retorika pogreška protiv svake psihološke vjerojatnosti, jer ta lica drže dugačke govore i ondje gdje

normalan čovjek ne može uopće da suvislo govori, i gdje u slušača nema snage da slušaju dugačke prodike, očekujući otsudnu vijest.

U 9 prizoru III čina »Frankopana« dolazi Banović Krsti Frankopanu i nagovješćuje mu rđave vijesti. Svaki bi čovjek na Frankopanovu mjestu htio da što brže čuje o čemu se radi kad su vremena tako ozbiljna. Međutim — Frankopan drži najprije pametan govor:

Frankopan (odvažno): Bilo zlo il' dobro, svejednako!
Zlu se čovjek uvijek nadat mora
Na tom svijetu, al' ga valja čvrsto
I muževno vazda dočekati.
Time ćeš mu najprije zub otrovni
Skršit. Kad te pako dobro snađe,
Dočekaj ga bez sve buke, vike
Il' gordosti. Sreća 'e plaha ptica,
Pa ti može brzo odletjeti;
A kad s praznim rukama ostaneš,
Svijet će ti se smijat i rugati.
Zato: u zlu svijest svu ne izgubi,
A u dobru ludo ne posrni. (Banoviću)
Sad govori prosto što imadeš![86]

U »Stjepanu« (čin II, prizor 5) spremaju se Stjepan i Radivoj da ubiju kralja Tomaša. Čas je odlučan, nevrijeme je strahovito, a Stjepan, koji će naskoro ubiti oca, može da Radivoju drži ovakvu propovijed:

U vlastitu snagu uzdajmo se,
Želimo li dokučiti svrhu
Za kojom smo pošli — biće bolje!
Jer Bog ljude sluša i ne sluša,
Udes pako, taj nebeski kavaz,
Sam po sebi uprav' ništa nije,
Do pomisli koju um izdiže
Bojažljivih, pa i lijenih ljudi
Štono vole s podvitim rukama
Izgledati što će njima nebo
Uskratiti ili podijeliti,
Nego l' radit samostalnom voljom;
Ali čovjek, čvrste, krepke volje
I značaja, stalnom voljom svojom
Jurišaće nebo ili pako
Da si uzme što mu se god rači.

[86] Pjesnička djela III, 77.

Kad li stigne za čim je težio,
Uz njeg mahom svjetina pristaje
Diveć mu se i klanjajuć smjerno...
Pravo ima narod naš gdje veli:
Čiji su mnozi, onog su i bozi.[87]

U istoj drami (III čin, 10 prizor) Stjepan, nakon što je, ubivši oca, već duže vremena kraljem, sastaje se sa ženom Marijom, koju veoma voli, a koja sluti da s njim nešto nije u redu. Umjesto da nađu toplih riječi ljubavi, raspreda se među njima ovako dubokouman razgovor:

Marija: Oj Stjepane, tko se na visoko
Penje, taj si često ruke penjuć
Okrvari trnjem i kamenom.
A kad se je popeo na vrhunac,
Rijetko kada nađe ono isto
Što mu se je pričinilo s niska.
Svijet, doduše, divi mu se i klanja,
Veličinu pače mu zavidi,
Al' ne vidi niti vidjet može
Što pobliže onog okružava
Koj' se pope tamo do vrhunca
Gdje se mnogi s gromom poigrava,
Gdje samoća pusta, studen vlada
I vjetrovi bijesno se natječu,
Gdje mu steže grudi zrak pretanjen,
Da dihati jedva može.

Stjepan: Da, da
Jest ponešto tako, al' je zato
Ipak lijepo nad nizinom tmastom
Uzviti se, doticat se smjelo
Samog neba, gdje se lijepi vidik
Nadaleko divno baš prostire.
Pravo orla carskom pticom zovu,
Što nadmaši visoke oblake
K suncu teži, a nizine bježi.

Marija: Ali kaži da l' se s sivim orlom
Druge ptice druže? Svaka mu se
Baš uklanja plaho izdaleka,
Jer se oštrih njegvih pandža boji.
On sam samcat sa visoke hridi
Bistrim okom gleda ne bi l' gdjegod
Ugledao plijena: krv i grabež.

[87] Pjesnička djela I, 183.

To je težnja, to je život njegov.
Nema, druže, u visini sreće,
Nema 'e tamo! — — — — — — [88]

Sve u takovu visokom tonu razvija se na nekoliko strana razgovor između supruga koji se ljube, i tek gdjegdje dade se naslutiti iskra prave topline ili dašak poezije:

Sreća 'e plaha ptica,
Te se voli u kolibi prostoj
No u sjajnih i visokih kulah
Nastaniti.[89] — — —

...A to je, nešto drugim riječima, Bogović upotrebio već u »Frankopanu«. (Isp. bilj. 86.)

U »Matiji Gupcu« Gupčeva kći Stana i slijepac Marko čekaju vijesti o rezultatu bitke između seljaka i vojske. Dolazi k njima Gregorić, Stanin zaručnik, i naravno, čovjek će očekivati da će ga Stana najprije pitati za sudbinu oca i da će joj Gregorić najprije o tome nešto reći. Međutim, ovaj na dugo i široko opisuje bitku:

Kazaću vam, premda mi nanovo
Bol zadaje opetujuć jade!
(Duboko uzdiše, tad nastavi).
Znat vam valja da takovu boju
Pametara nema nit će biti
U Hrvatskoj, dok god bude svijeta!
Kad se, dakle, na širokom polju
Naša vojska s plemićkom srazila,
Zemlja se je s temelja potresla
Od udara silna s obje strane.
Sinu polje od oružja svijetla,
Jeknu bližnja naokolo gora
Od tutnjave topa i pušaka
Što grmljahu strašno na sve strane,
Dočim sablje, nož i kose svuda
Otsijevajuć prolijevahu krvcu
Što poteče na junačke rane,
Kanda kiša iz oblaka pane.
Stade vika, vriska i lomljava,
Strašna cika i jauk ranjenika
Svud naoko poljem širokijem.[90]

Itd., sve u istom tonu, još pet puta toliko.

[88] Pjesnička djela I, 218.
[89] Ibid., 218.
[90] Ibid., 120—121.

Već je Marković osjetio neprirodnost ovoga opisa. Tako ne pripovijeda onaj koji je i sam bio u bici, nego koji je slušao narodne pjesme. Pogotovu namještenost postaje to očitija kad čovjek pomisli kome to Gregorić pripovijeda!

Već je Franjo Marković vrlo dobro uočio retorski karakter Bogovićeva Gupca. U 10 priz. II čina nastao je prvi ozbiljan sukob između seljaka i plemića. Gubec, seljački vođ i neke vrste ideolog bune, umjesto da iznosi realne argumente za nezadovoljstvo, ovako poetizira pred plemićima:

Puk priliči čistomu potoku
Što iz gorskog vrela proistječe
I u kom se lijepo sveđ zrcali
Bijeli danak s svojim žarkim suncem,
Vedra noćca s zvijezdam i s mjesecom,
Pa on tiho teče i protječe
Žuboreći, preskakujuć lako
Kamenčiće sve dalje i dalje,
Pa još putem cvijeće i travice,
Razne ptice, zvijeri grabežljive
I pitome, žednoga putnika
I hajduka gorskog — svakog poji,
Svakom daje da se njim okrijepi.[91]
Itd.

Iako je ovakvo prikazivanje puka sasvim u skladu s Bogovićevim demokratskim pogledima i idejnom osnovom »Matije Gupca«, u o v a k v o m času ono je neprirodno.

Nemajući u sebi stvaralačkog dara, po kome umjetničko djelo raste i razvija se iz unutarnje snage, Bogović je u času kad ga je izdao dar kombiniranja upletao u drame ovako »duboke« razgovore:

Gubec i kći mu Stana nalaze se u šumi; počeše da razgovaraju o medvjedu koji bi mogao banuti. Stana primjećuje:

Medvjed zvijer je goropadna.[92]

Spaljen je stubički dvor, i pobunjeni seljani, gledajući ruševine, razgovaraju među sobom:

Lepoić: Taha će to ipak ljuto zapeć,
Što mu grad taj posve razorismo!

[91] Ibid., 49.
[92] Ibid., 7.

Gregorić: Id', ne luduj, on će marit za to
Uprav kao pas za petu nogu.
Ta on ima još drugih gradova
I pustoga blaga ležećega
Dosta.
Gozetić: Ima, brate, znam ja, ali
Skup je odviš, pa će bome žalit,
Da mu se je i to dogodilo.[93]

Povodeći se sa Shakespearom, u želji da u svojim dramama dade što plastičniju i šareniju sliku vremena i ljudi, Bogović stvara i komične prizore. Dok su međutim u Shakespearea ovi prizori tako naravni, bacajući jarko osvjetljenje na događaje drame i čovjeka uopće, kod Bogovića se i u njima osjeća nešto nategnuto i namješteno. Osjeća se na prvi pogled da oni nisu ušli u dramu kao sastavni dio Bogovićeva doživljaja, kao dio cjelokupne slike kako je pisac oživio ono vrijeme, nego su nekako utisnuti unutra. Humor njihov ne izvire iz načina kako autor gleda svijet i ljude, već je Bogović za nuždu iskombinirao nekoliko dosjetaka i upleo ih u drame.

U »Frankopanu« (čin III, prizor 6) najmljene ubojice dolaze u krčmu i traže vina.

Krčmar: Evo vina!
Prvi najmenik: Kažite po duši:
Nije li to možda kiselica,
Od koje bi skapalo i pseto,
Da ga, jadno, njome zalijete?
Krčmar (gnjevno i sa strane motreći najmenika):
Bi pseto, bi — ali čovjek ne bi!
Zaklinjem vas, ne dirajte u me,
Jer tko kudi moje dobro vino,
Onaj dira u moje poštenje.
Pijte, pa tad sudite o vinu
Da l' mu ima kakva prigovora.
Prvi najmenik (porugljivo smiješeći se):
Svaki cigan svoga konja hvali,
A krčmari hvale svoje vino,
Al' većinom i jest hvale vrijedno,
Akol' nije iz razloga drugog,
A to stoga, što pogano nije,
Jer je, kako valja, pokršteno! (Svi se, osim krčmara, smiju).

[93] Ibid., 75.

Krčmar (razdraženo):
U mene, da znate, ta krštenja
U običaj još nijesu ušla!
Bog i duša, i ja katkad krstim,
Ali krstim baš ljeskovom mašću,
I to one koji me vrijeđaju.[94]

Primjeri što ih navodim nijesu naročito izabrani, iako pripadaju među najočitije. Sve su Bogovićeve drame — a i pripovijesti — pisane na isti način. Uvijek jedan potez ili previše ili premalo; ili je sve blijedo, ili je nategnuto.

Bogović nema fantazije. U svojim pripovijestima daje on mršavu fabulu, gotovo samu historijsku okosnicu ili kakvu vulgarnu intrigu. On nema snage da stvara nove fabule ili upotpuni stare, a nema ni snage da historijski materijal zaokruži. Njegove drame gotovo da i nemaju sadržaja i određene radnje. U njima su, uglavnom, samo iznesene historijske činjenice; oko historijskoga materijala Bogović je isprepleo mnoštvo prizora različite vrste, ali oni ne stoje u organskoj vezi s radnjom. Mršavost svojih fabula Bogović je kušao naknaditi opširnim opisima (u novelama) i dugačkim monolozima i dijalozima (u dramama). Iste rekvizite upotrebljava on zato po više puta. Kao što hajduk Gojko, u istoimenoj pripovijesti, spasava spahiju, tako Matija Gubec u drami spasava Tahija — s istim posljedicama. Prizori s vinom — kao što je onaj koji je malo prije naveden — ponavljaju se u drugom obliku uvijek kad Bogović hoće da u radnju unese nešto vedrine. Itd. Umjesto prizora koji bi se doimali čitaoca svojom unutarnjom veličinom i ljepotom, Bogović nas hoće da zabliješti teatralnim opisima spoljašnjih događaja. Svi potresni čini dešavaju se u njega za vrijeme strašne oluje (isp. »Grad Gotalovec«, napadaj na Varaždin u »Frankopanu«, ubojstvo kralja Tomaša u »Stjepanu« itd.), koja, naravno, odmah prestaje čim je čin svršen. Umjesto da nose oznake intimne, unutarnje veličine, Bogovićeva lica samo su teatralna (Frankopan, umirući, daje se pokriti hrvatskom zastavom; Gubec, što je već navedeno, poetizira). Tako prizori koji bi imali da djeluju svečano, djeluju često komično.

U »Matiji Gupcu« provalili su seljaci u dvor Tahijev, ravno u dvoranu gdje je on s velikašima. Između velikaša i seljaka nastaje prepirka, u kojoj se viče »Dolje! Dolje!« — kao na pučkoj skupštini. A zatim grof Keglević zove seljake na dvoboj — u sobi! — :

[94] Pjesnička djela III, 66.

— Hajte, braćo, složno!
Kad su željni ogledat se s nami![95]

Rezultat je ove analize kako Bogović ne samo nije bio najveća pjesnička ličnost hrvatskog preporoda, kako je to sudio Branko Vodnik, nego uopće nije bio pjesnik u višem smislu: umjetnik — stvaralac.

To ipak ne znači da njegova djela nemaju apsolutno nikakve vrijednosti. Bez obzira na to da je važno ispitati koliko ta djela znače u sklopu historijskog razvitka hrvatske književnosti, činjenica je da se Bogović usavršavao. U literaturi ne dolaze do glasa samo primarni, bogodani stvaraoci, nego i ljudi koji umom, vještinom i vježbanjem mogu pisati čitljiva djela. Ako oni ujedno pogode pravi nerv svoje publike, oni mogu da steku glas velikih pisaca. — I Bogović je — pametan i načitan kako je bio — stjecao s vremenom sve više vještine u književničkom poslu. Imade na pr. velika razlika između njegove prve novele, »Hajduk Gojko«, gdje je sve napeto, potencirano, proračunano na spoljašnji efekat — i »Slave i ljubavi«, gdje se, uza svu naivnost, otrcanost fabule i sentimentalnost, mirnim i laganim tonom iznosi jedan fragmenat hrvatskog života iz napoleonskih vremena. Također je velika razlika između »Frankopana«, koji je iznutra sav izlomljen, i »Matije Gupca«, u kome se osjeća sigurnija ruka čovjeka koji raspoređuje, kombinira i gleda da u čitaoca postigne iskren dojam. Isti taj razvitak opaža se u stihovima, gdje se Bogović od jednostavnog imitatora dubrovačkih pisaca postepeno uzdizao do pisca koji — makar i drastično, makar i u formi epigrama — iznosi svoja čuvstva i svoj život.

Marković i Šenoa su s pravom žalili što je Bogović prestao da piše drame (i novele). S vještinom u tehničkom svladavanju materijala, što ju je sve više stjecao, Bogović bi vjerojatno u svom daljem razvitku mogao napisati onakva djela kakva i inače daju iskusni literati: djela koja doduše ne znače vrhunac umjetničkog stvaranja, ali od kojih najviše žive svagdanja literatura, kakvu široka publika redovno najviše i voli.

V

Jedno od glavnih obilježja stvaralačke ličnosti jest lični i izgrađen stil. Bogović je svoje mladenačke dane proveo u doba kad

[95] Pjesnička djela I, 52.

se u hrvatskoj literaturi borila za prevagu dubrovačka književnost s narodnom poezijom. Rečeno je već kako je Bogović u svojoj prvoj fazi bio sasvim pod utjecajem dubrovačkih pisaca. Od njih je on primio i građu, i stih, i motive, i naročito stil. Neke njegove karakteristike u tom pogledu već su napomenute. Utjecaj dubrovačke literature na njega je bio toliko jak, da bismo za mnogu njegovu pjesmu mogli u prvi čas reći da ju je napisao koji dubrovački pisac.

Sioni, ali nesmiljeni
Sinak Lade, kog sve slavi,
Predobljenom, jao, meni
Nogu svoju na vrat stavi,

I promjena baš se 'e zbila
Čudna sa mnom od to doba.
Borba ta je učinila
Iz slobodna — djeve roba.

Sad provodim danke svoje
U vječnome nepokoju,
Jerbo pramom kose svoje
Slobodu je splela moju.[96]

Međutim, naskoro je u hrvatskoj književnosti potpuno prevladao utjecaj narodne poezije. U zanosu za narodnu pjesmu pošlo se tako daleko da na pr. Stanko Vraz smatra umjetničku vrijednost njezinu nečim tako uzvišenim, da je se uopće ne smije podvrgavati kritici.[97] Bogović polazi sasvim za strujom vremena. Dok su »Ljubice« pisane u tonu dubrovačkih pisaca, u »Smilju i kovilju« već prevladava narodni stih, a nešto kasnije[98] Bogović izričito traži da jezik narodne literature bude osnova i za naš znanstveni stil. Slično Vrazu, i on tvrdi da će na pr. kazališni komad kome je građa uzeta iz narodne poezije biti eo ipso narodan komad.[99] Kako je usto Bogović mnogo čitao, slijedeći u drami naročito Schillera i Shakespearea, o njegovu je stilu stvoren sud što ga je najpreciznije formulirao Branko Vodnik, a citiran je u II poglavlju ove radnje.

Što se tiče utjecaja dubrovačkih pjesnika, vidi se da je u njihovoj frazeologiji Bogović sasvim utonuo. Umjesto da prihvati

[96] Ljubice, 29.
[97] Kolo I, 125.
[98] Kolo IX, članak: »Još njekoliko riječi našim književnikom«.
[99] Neven 1852 (članak »Naše narodno kazalište«).

tuđe elemente zato da na osnovu njihovu može stvoriti nešto vlastito, Bogović je, imitirajući, izgubio vlastitu ličnost. Ali kad se kasnije poveo za narodnom poezijom, i opet se sasvim izgubio u imitacijama. U njegovim djelima imade stihova koji su gotovo od riječi do riječi preuzeti iz narodne pjesme.

Meni pako podaj, i to odmah
Četir hiljad' po izbor vojnika,
Al' momaka neženjenih, molim,
Kojim nije žao poginuti,
Koji mogu stići i poteći,
Na strašnome mjestu postajati,
Na zapetu pušku udariti,
Kojima je kuća kabanica,
Nož i puška i otac i majka,
Dvije kubure bratac i sestrica.[100]

U mene je soko nenaučen,
Što uhvati, više ne popušta.[101]

Od ljudi je zazor i sramota,
A od Boga velika grehota.[102]

Dosta nam je njihova gospodstva,
Dosta ga je, ostalo im pusto.[103]

Ta vi znate, da vam i ne kažem,
Da su čudne postale prilike
Od nekoga doba.[104]

Što se koče u tijeh gradovih
Kojeno su načinili kmeti,
Svojim znojem, svojimi žuljevi,
Krvavimi, oko njih radeći
I gradeć ih mnogo godin' dana.
— — — — — — — — —
Ali kmeti mogu, kad ushtiju,
Te gradove i kule gospodske
Isto tako za dan oboriti,
I gospodu zakopat pod njima.[105]

[100] Pjesnička djela III, 50.
[101] Ibid., 90.
[102] Ibid., 90.
[103] Ibid., I, 52.
[104] Ibid., 46.
[105] Ibid., 81.

Ded na primjer: uzmi bagljić slame,
Mahni njime preko vatre žive,
Time nećeš vatru ugasiti,
Niti jače uspiriti plamen!
— — — — — — — — —
Gradovi će vaši opustjeti,
Iz ognjišta ponić će vam trava,
Dvorane vam spopast paučina,
Prozore svud bršljan propletati,
A kupine zastrti zidine,
Dok ih zatim ne razvali vrijeme.
— — — — — — — — —
Drumovi će poželjet gospode,
A gospode nigdje biti neće.[106]

Da ne bole, ne b' se rane zvale![107]

Dušmani ti pod nogama bili
Ko tvom konju klinci pod kopitom![108]

Vrijeme gradi ponosite kule,
Al' ih vrijeme opet razgrađuje.[109]

Boj ne bije svijetlo oružje,
Nit množina takvih najmenika,
Već boj bije srce u junaka.[110]

Citirani su samo stihovi koje je Bogović gotovo doslovno preuzeo iz pojedinih narodnih pjesama. Međutim, elementi su narodne poezije u njega veoma mnogobrojni. Njegova lica upotrebljavaju epitete narodne pjesme.

Seljakinja Stana govori svome ocu:

Gdje si nakan usjeć v i t u jelu.[111]

Madžar Török govori kraljici:

Tako meni Boga velikoga,
Neću, junak, vjere izgubiti,
Makar znao izgubiti glavu.[112]

[106] Ibid., 53—54.
[107] Ibid., 199.
[108] Ibid., 224.
[109] Ibid., 229.
[110] Ibid., 245.
[111] Ibid., I, 5.
[112] Ibid., III, 23.

Pored odlomaka gdje se Bogović povodi za tekstom narodne pjesme, imade odlomaka gdje se povodi za njezinim načinom prikazivanja.

Madžar Kečkeš ovako na pr. opisuje bitku s Turcima:

Ljute Turke dobro dočekaše,
Na njih svoje puške ispališe,
Kuburlijam o tle udariše,
I za oštro gvožđe prihvatiše.
Svaki srne, bez obzira svaka,
Spomenuvši ime Isusovo,
U alaje svoga dušmanina.
Grmi, sijeva, krvca se prolijeva,
Ni brat brata svoga ne poznaje,
Kamoli će Turčin kršćanina![113]

U želji za što narodnijim stilom i narodnijim duhom, Bogović u svoje pripovijetke unosi opise narodnih običaja (Hajduk Gojko), spominje na pr. kako su naši stariji bili dobri patrioti, jer su jeli narodno jelo, kiselo zelje (Grad Gotalovec). Česti prizori s ispijanjem vina u njegovim pripovijetkama i dramama potječu odatle što je on smatrao hrvatskim narodnim običajem da se pije mnogo vina!

Pored mnogo utjecaja narodne poezije, u Bogovića ima mnogo elemenata iz Mažuranića:

On preteče sa svojim junaštvom,
I na sablji, i na koplju vitu,
I na pušci, i na buzdovanu,
I na šaci, i na dobru konju.[114]

Soko mrzi polja i nizine,
Hoće mu se visoke litice,
Vrh timora da si gnijezdo vije.[115]

Prvi seljak: Što ćeš, kume, nebo je visoko
A zemljica tvrda —
Drugi seljak: — Tvrda bome!
Bože, hoće l' ikad prestat muka,
Teška muka, kojoj krivi nismo?
Treći seljak: Krivi smo ti, krivi, što smo živi![116]

[113] Ibid., 10.
[114] Ibid., 35.
[115] Ibid., 45.
[116] Ibid., 68—69.

Jer Frankopan vijek ne običava
Vjeru dati, a krenuti njome.[117]

I da leti nebu pod oblake,
Ne bi ubjego plahu srdžbu moju,
I da roni u morske dubine,
I tam' bi ga moja ruka stigla![118]

Gle mjeseca kako sad ishodi
Te predvodi po nebesih zvijezde
Kano pastir stado zlatoruno.[119]

Imade, dalje, u Bogovića dosta elemenata iz Njegoša:

U naravi ima vječni zakon
Po kojemu jači slabijega
Pod vlast svoju meće, bilo to sad
Il' tjelesnom ili umnom moći.[120]

Samouk sam dakle; ak' što znadem,
Po ljudima učio sam svijet taj,
A po zvijezdah sveto bogoslovlje.
Što mi druge trebaju nauke,
Što bi boljih od tih učitelja?
Po ljudima i po sebi samom
Učio sam što je vazda pravo,
Što li krivo na ovome svijetu.
Po zvijezdama i naravi divnoj
Učih silu Božju poznavati,
Sprama koje naša iščezava,
Kano zemna iskra sprama sunca.
Božja volja volja 'e svemoguća.
Bog ukoči silnu osovinu
Na kojoj se divno svesvetije
Kreće, ko na krilima vihrova.
On sve zrake sveza sa zrakama,
Ko što sveza duše sa dušama.[121]

Ima u Bogovića, pored toga, ponešto tragova iz Vraza:

A zar ne znaš da je ljudska nada
Varalica koja rado vara?[122]

[117] Ibid., 113.
[118] Ibid., 115.
[119] Ibid., I, 177.
[120] Ibid., III, 27.
[121] Ibid., 85—86.
[122] Ibid., I, 232.

Ima u njega, dalje, reminiscencije iz Gundulića:

A zar misliš da se kruna sjajna
Uvijek čistom samo rukom daje
I uzima? — S krvi se ona crpit
Mora mnokrat![123]

Ništa u krugu svijeta toga
Neima što bi reć stalnoga,
Jerbo kolo od vremena
Vijek se vrti u promjenah.[124]

Imade u »Posmrtnim pjesmama« imitacijâ Nemčića:

Iznad groblja nema
Krsta niti ploče
Da pokojnom ime
I čast zasvjedoče.

Samotan tek čempres
Tamo se zeleni
Te pokriva sjenkom
Grob taj osamljeni.[125]

»Ukroćena djeva« iz »Posmrtnih pjesmama« razvodnjena je Radičevićeva pjesma »Vragolije«, samo što je tu lijepa jednostavnost Radičevićeve pjesme iznesena na način Ignjata Đorđića. — Koliko god se posljednja dva primjera ne mogu Bogoviću uzeti za zlo, jer on tih stihova nije sam štampao, toliko su i oni ipak dokumenat za način Bogovićeva rada.

Pojedini od navedenih primjera gotovo su od riječi do riječi slični mjestima iz pisaca za kojima se Bogović povodio. Danas bismo ovakav način pisanja mogli da nazovemo i plagijatom. — Međutim, Bogović to očito nije radio u rđavoj namjeri, nego je u ono doba, u zanosu za narodnu pjesmu, Njegoša, Mažuranića itd. smatrao samo prednošću, ako u svoje djelo unese elemenata koji potsjećaju na velike uzore. Propagirajući ugledanje u narodne pjesme, on je držao da umjetno djelo dobiva narodni duh time što se u nj unose elementi iz narodnih umotvorina.

Sve je to međutim dokaz kako Bogović nije stvorio svoj način pisanja. Proučavajući narodnu poeziju, Njegoša, Mažuranića itd.,

[123] Ibid., 190.
[124] Smilje i kovilje, 32.

Bogović nije uspio da sve te tuđe elemente upije u sebe i stvori svoj lični stil, već su ti elementi ostali i dalje među sobom nepovezani, nešto spoljašnje i tuđe. Od hrvatskih pisaca jedino je Mažuraniću pošlo potpuno za rukom da u suvislu cjelinu spoji elemente dubrovačkog načina pisanja i duha narodne poezije. Također je zabluda, kad tko misli da piše u narodnom duhu, ako piše narodnim desetercem. I narodne deseteračke pjesme nose lične stilske karakteristike svojih pjevača, bolje reći pjesnika, jer se stih od stiha ne razlikuje samo brojem slogova nego i brojem glasova, zvukom konsonanata, svim onim čime umjetnik — i nesvijesno — daje svakoj svojoj rečenici lično obilježje. Već se na prvi pogled može uočiti razlika između deseterca Njegoševa i na pr. deseterca Mažuranićeva u pjesmi o Rizvan-agi. U Njegoša sve masivno, sivo kao crnogorske goleti, a u Mažuranića jasno, kristalno. Od hrvatskih pisaca Bogovićeva doba jedini je Botić — uz Mažuranića — donekle uspio da u desetercu stvori svoj stil.

Pravi je stil samo najadekvatniji i jedino mogući izražaj tvorčeve ličnosti; a dobrim stilistom čovjek ne postaje imitirajući dobre pisce i unoseći u svoje izražaje elemente iz tuđih djela. Bogović svega toga nije osjećao. Citirana tvrdnja Branka Vodnika o elementima Bogovićeva izražavanja, shvaćena kao pohvala, u stvari znači samo konstataciju kako Bogović nije uopće imao svoga stila.

Stvar je toliko interesantnija, što je Bogović bio izgrađen čovjek, s jasnim pogledima na stvari. Njegova njemačka brošura »Politische Rückblicke in Bezug auf Kroatien« pisana je živim i punim stilom čovjeka koji znade što hoće i koji za svaku misao nalazi pravu riječ. Potpuno su opravdane riječi Dr. Nikole Andrića,[126] koji ovu brošuru drži najelegantnije pisanom hrvatskom političkom brošurom novijeg vremena. I to je, prema tome, jedan od dokaza kako književnost nije bila ono područje gdje bi Bogović najbolje mogao da se iživi.

VI

U literaturi o Bogoviću nabačeno je nešto misli o Bogovićevim vezama s književnostima evropskih naroda. U vezi s njegovim dramama spominju se gotovo redovno imena Shakespearea, Schillera,

[125] Posmrtne pjesme, 242.

Alfierija, Gutzkowa, a u vezi s njegovim političkim pjesmama imena Bérangera i Herwegha. Međutim, osim Šrepela nije se nitko upustio dublje u ispitivanje: kakav je značaj tih veza, da li se radi o slučajnim sličnostima teksta, o svijesnom povođenju ili o sličnosti duha ili tehnike. Tek Milivoj Šrepel kušao je donekle da to pobliže odredi. O Bogoviću kao piscu političkih pjesama kaže on: »Béranger i Herwegh učitelji su pjesniku »Domorodnih glasova«, samo je šteta, što ih naš pjesnik ne dostizava u lakoći oblika; mnoga je pjesma po ideji sretna, ali joj nedostaje ona divna jasnoća Bérangerovih stihova, u kojima ćeš uzalud tražiti kojekakvih perifraza.«[127] Za pisanje novela našao je Bogović, po mišljenju Šrepelovu, uzore u Waltera Scotta i u Zschokkea,[128] a u dramama je slijedio Shakespearea i Schillera: »... jer iako se mora priznati da se amo tamo opaža u njegovim dramama po koja romantična crta, opet se u jezgri Bogović povodi za Shakespeareom u koncepciji nekih značajeva, a u stilu za Schillerom. Dok nas »Frankopan« još nešto malo potsjeća romantične njemačke kobne tragedije, dok se u kontrastu između Frankopana i Pekrija vidi romantična značajka, karakter Stjepana, kralja bosanskoga, očevidno zamišlja pjesnik po uzoru Shakespeareova Macbetha, kako nas opet »Gubec« i nehotice opominje Schillerova »Tella«, u kojemu je, kao i u »Gupcu«, u neku ruku vas narod junakom drame, a protagonist je samo primus inter pares, te je Bogović u svojoj drami, poput njemačkog ugledника svoga, apostol slobode i čovječjih prava.[129]

Međutim, i Šrepelove su riječi još dosta neodređene, pa ni iz njih ne možemo pravo da shvatimo odnošaj između Bogovića i njegovih uzora — koliko se upravo o uzorima može govoriti.

Bogović je, kako je već rečeno, mnogo čitao strane pisce, pa u njegovim djelima nalazimo mnogo tragova iz tuđih literatura — od nesvijesnog povođenja za njihovim duhom, do preuzimanja lica i situacija.

Utjecaj Bérangera i Herwegha na Bogovića Šrepel, očito, preuveličava. Bogović je živio u vremenu kad je politička poezija bila u modi, pa je naravno da je i on — poput svojih suvremenika

[126] Pod apsolutizmom, 26.
[127] Pjesnička djela III, str. XVIII.
[128] Ibid., str. XXXIV.
[129] Ibid., str. XVI i XLII.

— čitao najznatnije evropske reprezentante ovakve literature. To nisu samo Béranger i Herwegh nego i Heine, i Freiligrath, i Gutzkow i sl. Uopće, čitava je literatura Mlade Njemačke veoma snažno djelovala na hrvatske pisce četrdesetih godina. Pišući političke pjesme, Bogović u hrvatsku literaturu nije unio ništa novo; ta velik dio pjesama iz vremena ilirizma različite su budnice, a g. 1848 nije s političkim pjesmama izišao samo on, već i Kukuljević (Slavjanke). Bogovićeve političke pjesme nisu nastale pod utjecajem samo ove dvojice pjesnika, što ih spominje Šrepel, već pod utjecajem čitave one duhovne atmosfere četrdesetih godina, koja je vladala u čitavoj Evropi, pa i kod nas. Pored Bérangera i Herwegha, Bogović u »Domorodnim glasima« navodi i Kollára, Katula i više neznatnijih slavenskih pisaca. Razlika između Bérangera i Herwegha te Bogovića nije samo u lakoći stihova, kao što kaže Šrepel, već i u namjeni i shvatanju. Dok francuski i njemački pjesnik udaraju na vlastodršce i njihove udvorice, Bogović, uglavnom, analizira hrvatske prilike i ostaje uvijek na domaćem tlu. Tek gdjegdje možemo da nađemo sličnost u mislima, ali je Bogović tim mislima dao drugačiju formulaciju negoli njegov eventualni uzor. Bogovićeva pjesma »Mudraci«,[130] u kojoj on govori protiv ljudi koji hoće da budu izvan stranaka, vjerojatno je odjek Herweghove pjesme »Die Partei«. Ali dok je Herwegh u svojoj pjesmi našao plamenih riječi za svoj osjećaj:

Partei! Partei! Wer sollte sie nicht nehmen,
Die doch die Mutter aller Siege war!
Wie mag ein Dichter solch ein Wort vernehmen
Ein Wort, das alles Herrliche gebar?
Nur offen wie ein Mann: Für oder wider?
Und die Parole: Sklave oder frei?
Selbst Götter stiegen vom Olymp hernieder
Und kämpften auf der Zinne der Partei![131]

dotle Bogović ostaje uvijek samo refleksivan, bez pravog poleta:

»Ja vam nisam, braćo moja,
Niti jedno, niti drugo,
Ja načela slijedim svoja,
Hvala Bogu, dost već dugo!«

[130] Domorodni glasi, 30.
[131] Gedichte eines Lebendigen II, 62 (Zürich und Wintertur 1843).

»Ne brinem se uprav ništa
Za ta razna natjecanja,
S uzvišena bo gledišta
Smatram vaša djelovanja.«

Tako zbore neki ljudi,
Al' po perju znamo ptice,
Bez značaja i bez ćudi,
Ništarije, kukavice.

Takovim bi željet bilo
Da se to dogodi š njimi
Što s' u Grčkoj dogodilo
Pod Solonom sa sličnimi.

Slično je i s Bogovićevim novelama. Kad je on počeo da piše historijske pripovijesti, našao je već pripravljeno tlo od Ivana Kukuljevića, Ljudevita Vukotinovića i Dragojle Jarnevićeve. Pa koliko se i može govoriti o utjecajima Waltera Scotta, to nisu bili direktni utjecaji na samoga Bogovića, već na duh cijele evropske književnosti onoga vremena.

Nešto je drugačija stvar s Bogovićevim dramama. Detaljnijom analizom ovih drama može se dokazati kako Bogović nije imitirao samo tehniku, već su sličnosti dublje naravi. »Stjepan« nije imitacija Shakespeareova »Macbetha« samo u karakteru glavnoga lica, već je i cijeli duševni proces Stjepanov prikazan uglavnom prema Shakespeareu. Kao i Shakespeare svog Macbetha, tako je i Bogović svoga Stjepana prikazao u svim fazama, od zločinstva do propasti. Stjepan, kao i Macbeth, ubija kralja (koji mu je k tome i otac, i koji ga veoma cijeni) samo da se dočepa kraljevske krune; i jedan i drugi hoće da poslije zločinstva učvrste svoju vlast, otstranjujući dojakošnje saveznike; i Stjepan, kao i Macbeth, osjeća na časove grižnju savjesti i vidi oko sebe sablasti, ali upornom djelatnošću tjera od sebe zle misli; ni Stjepan po noći ne spava, te ga žena proglašuje bolesnikom; i on vidi sjenu onoga koga je ubio, ali i on u časovima opasnosti postaje junak, imponirajući svojom odvažnošću. Kao i Macbeth, i Stjepan hoće da svoju ženu poštedi od tegoba što ih mora sam da proživljuje, nalazeći za nju toplih i nježnih riječi. Razlika između Bogovićeve i Shakespeareove drame u tome je što Bogović u karakteristici Stjepanove žene nije imitirao Shakespeareova »Macbetha« (Lady Macbeth), već njegova »Julija Cezara«, iznesavši u Mariji idealni lik žene koja muža ne samo voli

nego i razumije (kao Bruta žena Porcija). — Elemente iz »Macbetha« prenio je Bogović i u »Frankopana«, gdje je u licima dvojice najmljenika, koji imaju da ubiju Frankopana, iznio ono isto što je Shakespeare iznio u licima Banquovih ubojica.

Paralela između Bogovića i Alfierija, kako ju je nabacio Marković, čini se bez jačeg temelja. Alfieri i Bogović sasvim su drugačiji temperamenti i drugačije gledaju na stvari. Bogović je za svoje drame savjesno ispitivao sva vrela do kojih je mogao doći, dok Alfieri historijske događaje uzima samo kao povod da može razvijati vlastite poglede. U Alfierija je radnja kratka, zbita, koncentrirana na malen broj lica, Bogović je dugačak i opširan. Alfieri je uvijek vatren, a Bogović je često puta trom i ondje gdje bi htio da bude živ. Alfieri je u gotovo svim svojim dramama iznio svoje temeljno čuvstvo: mržnju na tiraniju; Bogović je mekan i ondje gdje hoće da u prvom redu iznese borbu protiv tirana.

Ni paralela sa Schillerom, kako je spominje Šrepel, nije tako jednostavna stvar. Prije svega, čini se da činjenica što »Matija Gubec« nema glavnog junaka nije posljedica svijesnog htijenja Bogovićeva, nego posljedica njegove nemoći da grupira radnju oko jedne ličnosti. (Kao što se Bogović nije ni za Shakespearovom tehnikom povodio namjerno, nego radi nemoći da radnju kondenzira.) Ličnost Matije Gupca rađena je, u glavnim crtama, prema ličnosti Wilhelma Tella: Kao i Tell, tako je i Gubec miran i odvažan čovjek, spreman da svakome pomogne, ali se tek u posljednji čas laća sile. Kao i Tell, prema Gessleru, Gubec nastupa prema Tahiju skromno. Kao i Tell Gessleru, i Gubec je Tahiju učinio jedno dobročinstvo, zbog čega ga je ovaj još jače zamrzio. Paralela, pored karakteristika glavnih ličnosti, ima i u samoj radnji. Kao što i u »Wilhelmu Tellu« imade jedan plemić koji je na strani seljaka, tako i u »Matiji Gupcu« Tahijeva žena podupire i tješi kmetove. Kao što Gesslera molbe za blagost samo razbješnjuju, tako je i s Tahijem. Prizor između Matije Gupca i Tahija, kad Gubec govori silniku o jednakosti ljudi, nastao je očito pod utjecajem Schillerova »Don Carlosa«, gdje slične misli iznosi markiz Posa španjolskom kralju Filipu.

Dalje analize dovele bi vjerojatno do otkrića i daljih srodnosti, ne samo između Bogovića i pomenutih pisaca, nego bi se vjerojatno našlo Bogovićevih uzora i u drugih pisaca. Vrijedi to također i za novele. Taj je posao s jedne strane veoma težak, jer

naši pisci nisu imitirali samo najbolje strane pjesnike svoga vremena, nego u prvom redu one koji su bili najviše rašireni u publici. A takvi pisci redovno padaju vrlo brzo u zaborav, te katkad i ne ulaze u historiju književnosti. Najvažnija je pak u svemu činjenica što dalji rezultati ne bi za shvatanje Bogovićeve književne ličnosti, pored boljeg poznavanja detalja, donijeli ništa novo. Kao što Bogović nije mogao da elemente narodne poezije, dubrovačke književnosti, Njegoša, Mažuranića itd., potpuno asimilira, tako nije znao da u sebi asilimira ni elemente stranih pisaca. Svi ti elementi obilne lektire ostaju u njegovu radu nešto tuđe, što se dade tako reći stvarno napipati. Bogović nije bio stvaralac kojem bi erudicija služila samo za izgrađivanje vlastite unutrašnjosti i originalne i samosvojne umjetničke ličnosti, već je bio neke vrste literarni e k l e k t i k, koji je svoje produkte isprepletao fragmentima tuđih djela. Katkad je to bila samo jeka lektire, a katkada je on vjerojatno i namjerno posezao za dijelovima tuđe svojine. Tako je, čini se, namjerno htio dati u »Stjepanu« našega Macbetha, u »Matiju Gupcu« našega Tella (kao što su neki htjeli da u Grabancijašu Tita Brezovačkoga vide hrvatskoga Fausta). A to je sve, s gledišta umjetničkog stvaranja, zabluda. Originalni hrvatski stvaralac neće ići za tim da stvori hrvatskoga Tella ili hrvatskoga Macbetha, nego će stvoriti hrvatskoga Stjepana ili hrvatskoga Gupca, nov i pun lik, koji će imati samosvojnu egzistenciju i punoću, nezavisno od tuđih velikih uzora. Međutim, ovo može da shvati i dade samo onaj pisac koji stvara iz sebe, kome su i sadržaj i forma uvijek izražaj pune, vlastite ličnosti, u kojoj je sve tuđe do kraja apsorbirano. Takav stvaralac Bogović nije bio; njemu je pred očima uvijek lebdjela literatura. Povodeći se za Šrepelom, Branko Vodnik izrekao je misao o tri elementa Bogovićevih drama (narodna poezija, Shakespeare, Schiller) smatrajući to kao pohvalu. Međutim ovi elementi ostaju u Bogovića samo elementima, i ne povećavaju vrijednosti njegovih djela.

U vezi s Bogovićem i njegovim vremenom redovno se nabacuje pitanje: u kakovu odnošaju stoji Bogović, kao i cijelo njegovo pokoljenje, prema evropskim literaturama i pokretima onoga razdoblja? Svu noviju hrvatsku književnost, sve do osamdesetih godina, svrstavaju najčešće pod pojam romantike. Kako međutim u toj literaturi ima pojava na koje se ne mogu primijeniti atributi romantizma, dolazi tako do oprečnih ili neodređenih shvatanja. Pa tako

se, prema riječima Milivoja Šrepela, Bogovićeve pripovijesti mogu nazvati romantičnima, dok u dramama, po njegovu shvatanju, romantičnih elemenata nema.[132] Sličnu misao izrekao je i Vodnik u Narodnoj enciklopediji. Sve ovo, s obzirom na Bogovića, može da bude opravdano; samo i ovakva opažanja dovode do rezultata o neizrazitosti Bogovićeve književne fiziognomije.

Različite književne struje, koliko su ozbiljne i koliko u njima dolazi do izražaja duh vremena, ne odnose se samo na umjetnost ili čak samo na tehničku izradu djela, nego su više manje odražaj cjelokupnog nazora na život. Umjetnički realizam, naturalizam, romantizam, idealizam itd. ne znače samo razliku u prikazivanju ljudi i razliku u tehničkom svladavanju materijala, već isto toliko i različitu filozofiju, i sve što je s time u vezi. Kao što je romantika u Njemačkoj, i Francuskoj, i Italiji značila radikalan preokret u gledanju na različite pojave života i kulture, tako je to i s realizmom, naturalizmom, itd. Sve se to najbolje vidi u literarnim pokretima naših dana — ekspresionizam, kubizam i sl. — koji su opet u stvari izražaj promijenjenog gledanja na svijet. O umjetničkoj se struji može ozbiljno da govori samo ondje gdje je ona doista produkt dubokih unutarnjih zbivanja u psihologiji vremena, a nije samo literarni import, ili posljedica težnje za novošću stvari. Činjenica da pojedini narodi u mijeni umjetničkih struja ne idu paralelno, nije znak naprednosti jednih, a zaostajanja drugih, već pokazuje samo to da psihološki uvjeti za razvitak literature nisu kod pojedinih naroda jednaki. Za umjetničku vrijednost književnosti svejedno je koja struja časovito njome vlada; glavno je da su njezina djela izražaj istinskog i dubokog proživljavanja stvari, i odražaj cjelokupne duhovne atmosfere svoje sredine, a nijesu knjiške tvorevine po zadnjoj modi.

Hrvatski se duhovni život 19 vijeka razvijao u vezi i pod utjecajem duhovnih strujanja zapadne Evrope. No isto su tako najvažnije pojave u njemu i odražaj n a š i h prilika, pa su sva ta strujanja proživjela kod nas neku modifikaciju, a neka nijesu našla ni pravoga odziva. Mi u kulturnome životu nijesmo ni u jednom periodu uspjeli da stvorimo potpuno cjelovitu i gustu duhovnu atmosferu, koja bi svakome djelu, koje je u njoj nastalo, dala određen i jasan pečat. Mi nemamo romanticizma, realizma, naturalizma itd.

[132] Pjesnička djela III, str. XXXV i XLI.

sa svim atributima što ih te struje imadu u literaturama u kojima su nikle iz dubokih psiholoških uvjeta. Mi imademo pisaca s tehnikom naturalizma, a s dušom romantika, i pisaca s tehnikom romantičara, a sa realističkim pogledima na svijet. Stojeći na udaru tih strujanja sa zapada — a ponešto i s istoka —, naš se kulturni život nije razvijao uvijek samo iz svojih unutrašnjih snaga i kontinuirano. Tako je bilo naročito u Bogovićevo doba.

U vrijeme kad je Bogović počeo da književno radi, hrvatski se narodni život razvijao u smislu romantičarskih pogleda. Međutim se u samoj literaturi vodio boj između dubrovačkih utjecaja, klasicizma i narodne poezije. U isto doba, u četrdesetim godinama, razvija se kod Nijemaca pokret Mlade Njemačke, kao reakcija na romanticizam, i s tendencioznim shvatanjem umjetnosti. U Francuskoj se perioda romantizma završuje oko polovine 19 vijeka, dakle u doba kad je Bogović tek stao da intenzivnije piše. Sve je to, u većoj ili manjoj mjeri, našlo odražaja i u hrvatskoj književnosti, i u teorijskim razmatranjima i u samim djelima.

Kroz 7 godina njegova života, u »Nevenu« je izišlo nekoliko sasvim kontradiktornih teorijskih razlaganja o književnosti. Ivan Macun teoretik je idealizma. U »Nevenu« god. 1852 piše on: »Osobe djelujući (imadu biti) ... samo velestasne, veličanstvene, napinjajući sve svoje i duševne i tjelesne sile, a posljedice da su velevažne. Osobe duha i postupanja svagdanjega nikada nisu zanimive; jerbo što nas nuka k poeziji, ako ne ona požuda otresti sa sebe prah svagdanjosti, napuniti se viših ideja.[133] G. 1854 piše Praus u »Nevenu« apoteozu romantike: »Romantika je umjetničko idealiziranje narodnih svojstava u kojem se skopča narodni i individualni značaj s umjetničkim ukusom, ne slijedeći ni proste ni ograničene forme pučke literature, niti općenito razumovanje i ostarjela pravila tako zvanih klasika, koje je romantika genijalnim svojim ushitom, novu krčeć stazu, nadvladala u literaturi malo nesvijuh već obrazovanih naroda. I kod nas će novoromantika svladati i prazne forme klasičnosti i afektiranje pučke prostote«.[134] Međutim, isti Praus sasvim neromantički vjeruje u neka naročita pravila za pojedine književne vrste i propisuje ih, raspisujući (1854) natječaj za najbolju novelu. Već iste godine Mijat Stojanović u svom članku »Nješto o domaćem knjištvu« naglašuje potrebu knjiga

[133] Neven 1852, 245.
[134] Neven 1854, br. 7.

koje zasijecaju u život,[135] a Janko Jurković već 1855 iznosi principe realizma.[136] Sve je ovo znak da ovi pogledi na književnost nijesu produkt organskog razvitka hrvatske literature onoga doba, nego produkt činjenice što su jedni pisci stajali u vezi sa suvremenim strujanjima u Evropi, a drugi nijesu. Šarenilo postaje još veće, ako s obzirom na to promotrimo samo književno stvaranje. Imade pisaca koji su čitali evropske pisce, a ipak su, po tradiciji, pisali duhom kojim je bio zadojen pretežni dio hrvatskih književnika, dok su drugi opet instinktivno pogađali nove putove. Tako, uz tipične hajdučko-turske novele Janka Tombora i dr., u ovo doba nastaju realistički pokušaji Adolfa Vebera, u kojima pisac iznosi malogradski život, s kicošima i kaćiperkama, ogovaranjima i intrigama, uspijevajući da živo prikaže svu onu atmosferu uskih ulica i tijesnih kuća, tako karakterističnu za Bakar, grad što ga je opisivao. Novele Janka Jurkovića, uza svu njihovu iskonstruiranost, znače u pedesetim godinama oštar zaokret k promatranju života.

Bogović je, kao i u svemu ostalome, i u ovom pogledu samo reprezentant svoga vremena. Iako je on kao čovjek bio izgrađen, s osjećajem za probleme vremena; iako je on bio u vezi sa suvremenim literaturama zapada, njegovi vlastiti produkti nijesu cjeloviti, jer nijesu niti potpun izražaj njegove ličnosti, niti izražaj određenih literarnih simpatija. Bogović nije ni romantik ni realist u potpunom smislu, jer njegovo gledanje na literaturu nije jedinstveno; njegova literatura i njegova ličnost ne sačinjavaju jednu cjelinu.

Po svojim nazorima na svijet Bogović je uglavnom dijete četrdesetih godina; on se razvijao u idejama Mlade Njemačke, s njezinim pogledima na državno uređenje, demokratizam, socijalnu pravdu, itd. Kao i reprezentanti Mlade Njemačke, i on je pobornik vjerske tolerancije; i on — kao i Gutzkow i Heine — napada na jezuite, smatrajući ih uzročnicima najvećeg dijela zala u Evropi, a napose u Austriji. Njegova sklonost k prirodi, i naročito filozofija prirode, u vezi je s njemačkom naturalističkom filozofijom četrdesetih godina, kao što je i utilitarističko poimanje književnosti, kako ono najjasnije izbija iz »Domorodnih glasova«, u duhu Heinea, Gutzkowa, Freiligratha, Herwegha. Na Gutzkowa se Bogović poziva čak i u svojim političkim spisima. No u isto doba, Bogović je čitao različite pisce evropskih literatura, različitih struja i različitih

[135] Neven 1854, književni prilog str. XIII.
[136] Neven 1855 (članak »Moja o kazalištu«).

vremena, i sve je to u njega našlo odjeka. Iako s pogledima u sadašnjosti, Bogović se romantičarski zanosio za stare gradove, prikazivao vitezove, otmice i sl. Sve ono što je čitao djelovalo je na njega snažno, pa u njegovim djelima ne vidimo izražen njegov lični pogled na svijet, nešto u sebi jedinstveno, već po njegovu književnom razvitku, po idejama što ih u svojim djelima iznosi i po tehnici što je upotrebljava, možemo da naslućujemo i njegovu lektiru.

Kao čovjek, Bogović nije bio nikako romantičarski nastrojen sanjar, koji uživa u mjesečini i sjedi rastužen nad ostacima sredovječnih gradova, nego je bio tip borca. Njegova ličnost najviše dolazi do izražaja u njegovim »Strelicama«, iako ne pjesnički. A kad čovjek pročita tu zbirku zajedljivih opažanja, kao i ostale njegove epigrame, dolazi do zaključka kako Bogović nije bio rođen za pisanje patetičnih tragedija s razvučenim deseteračkim dijalozma i monolozima, nego, vjerojatno, za pisanje komedija i satira — žučljivih i peckavih, sa živim dijalozijama, bez naduvene retorike i verbalne filozofije. Čini se da je Bogović samo jednom pokušao dati nešto što bi više odgovaralo njegovu duhu: humoresku »Šilo za ognjilo«. Iako je to pripovijetka s historijskom pozadinom (početak 19 v., s događajem iz hrvatske provincije), ipak je tu Bogović dao izražaja svojoj sposobnosti da opaža naopake strane ljudi i da ih podvuče.

Nemajući, međutim, prirođene stvaralačke snage da u literaturi daje u prvom redu dokumente vlastite ispovijesti, Bogović nije pošao jedinim ispravnim putem: da u književnim djelima u prvom redu izrazi vlastitu ličnost, nego se kolebao između svega onoga što je vidio kod drugih, bez obzira na struje i epohe. Kao ni s obzirom na stil i sadržaj, tako ni s obzirom na njihov duh i ostala obilježja, Bogović nije svojim djelima dao jasan pečat ličnosti, već ona i u tom pogledu nose sva obilježja rastrganosti i nejedinstvenosti.

VII

Među Bogovićevim aforizmima imade i ovaj:

> Gdje velikih nema da ih slave,
> Male dižu, pa se njima bave.[137]

[137] Posmrtne pjesme, 118.

Analizirajući sadržaj i stil Bogovićevih djela, dolazi čovjek do rezultata, da Bogović nije ni pravi, bogodani umjetnik — stvaralac, niti je uspio da stvori svoj način izražavanja. Prema tome bilo bi, na prvi pogled, opravdano pitanje: A čemu se onda njime toliko baviti?

Pitanje je nepravedno. U ocjeni Bogovićeva rada ne smijemo uzimati u obzir samo dojam što ga na čitaoce ostavljaju njegova djela danas, kad već nemamo dubljih veza s vremenom u kome je on živio. Vrijednost ličnosti ne zavisi samo od apsolutne vrijednosti prinosa što ga je netko čovječanstvu dao, već do relacija u kojima je netko živio i koliko je njegov rad značio pozitivan dobitak u tim prilikama. Pa tako će cjelokupni sud o Bogovićevu radu stajati u prvom redu do toga da li su nedostaci u njegovim djelima veći ili manji od nedostataka njegovih književnih suvremenika u Hrvatskoj, i ne ostaje li možda, kraj svih tih nedostataka, nešto po čemu se Bogović ipak ističe među tim suvremenicima.

Bogović, očito, nije stvaralačka ličnost, da bismo njegova djela mogli smatrati trajnom umjetničkom svojinom hrvatske književnosti. On nije ni pionir koji bi vlastitim književnim produktima ili idejnim člancima otvarao drugima vidike. Ali je on, sa svim svojim stranama, kako je već rečeno, reprezentativan književnik, u kome se ogledaju svi nedostaci i svi napori literature koja još ne zna kojim putem da udari. Mane Bogovićeva literarnog rada s jedne strane uglavnom su mane čitavog njegova razdoblja, a s druge strane, to su nedostaci samo s današnjega gledišta. Svako vrijeme imade svoje naročite potrebe, pa se prema njima omjerava vrijednost ideja i pogleda na stvari.

Iz navedenih se citata iz Bogovićevih djela vidi da je on na književnost i na književno stvaranje gledao sa sasvim neumjetničkoga stajališta. Međutim, njegova shvatanja o literaturi nijesu njegova lična shvatanja, nego su to shvatanja čitavog onog vremena, kad se smatralo da literatura imade biti u prvom redu sredstvom nacionalnog i moralnog uzgoja. Kao i Bogović, i njegovi suvremenici pod pojmom književnosti nijesu razumijevali samo beletristiku, dakle književnost kao umjetnost, nego uopće svaki pisani sastavak. Stanko Vraz se kod nas općeno smatra prvim hrvatskim kritičarom koji je na književnost kušao primijeniti estetske kriterije. Pa ipak je i on, slično kao i Bogović 1848 protiv

drame, ustao četrdesetih godina[138] protiv Matice srpske, što je raspisala nagradu za epopeju. Pjesme su po njegovu mišljenju luksus, ukras, a nama su mnogo potrebnije druge stvari, kao zemljopis, historija, itd. Godine 1858, kad se »Neven« preselio u Rijeku, zainteresirao se za list i Nikola Tommaseo. Njemu se list sviđao, samo je prigovarao što »Neven« kao književan list donosi i zagonetke. Urednik Pacel odgovorio mu je da tako mora biti, radi hrvatske publike.[139] Ljudevit Vukotinović, koji je u III knjizi »Kola« iznio nekoliko samostalnijih pogleda na književnost, ipak smatra da je na pr. kazalištu glavna svrha poučna i moralna.[140] Takva i slična shvatanja o književnosti vladaju i u »Naše gore listu«, i u »Slavoncu«. — Javlja se, doduše, uvijek po koji jači duh, stojeći u bližoj vezi sa strujama u evropskim književnostima, i ustaje protiv ovakvog neumjetničkog poimanja literature. Ali i to je više u teoriji negoli u praksi. »Nevenov« estetik, profesor Ivan Macun, u svome »Kratkom krasoslovju« ističe kao jedno od svojih temeljnih načela: Izvor je umjetnosti u čuvstvu, a ne u intelektu, i zato se ona ne može naučiti; svoju svrhu imade umjetnost sama u sebi; druge svrhe, kao poučavanje, ćudorednost, nema.[141] Adolfo Veber, ocjenjujući Banovu »Mejrimu«, govori među ostalim o organskoj nepovezanosti pojedinih dijelova ove drame.[142] Janko Jurković, govoreći o problemima naše nacionalne dramatike i braneći principe realizma, govori o književnoj produkciji: Bolje je ništa ne raditi negoli raditi rđavo.[143] Najradikalniji je i najprecizniji u ovom pogledu bio »Nevenov« suradnik M. Dubravčić. Dajući u svom članku »Književni pretresi« reviziju dotadašnje hrvatske književnosti, svršava on sa zaključkom: »Do 1848 mnogo se u nas pisalo, ali svakojako. Pjesništvo je bilo u modi, ali premalo valjanih pjesama«.[144] Njegovi su pogledi na književnost i književno stvaranje: »Književnost je uzvišena stvar, ali kojgod nedostojan k ovome žrtveniku pristupi i okalja ga, gromom je općega mnijenja udaren i bačen u tamni jaz bezimenosti« — »Mediocritas tamo se ne trpi; tamo si ili velik ili ništa«. Zrela i stroga kritika imade po njegovu mišljenju ukloniti iz književnosti proste stihotvorce, da

[138] Kolo V, str. 86.
[139] Neven 1858, 188.
[140] Neven 1855, 221.
[141] Neven 1852, 216.
[142] Neven 1852.
[143] Neven 1855 (Mo'a o kazalištu).
[144] Neven 1858, 438.

ostanu pravi pjesnici. Njegove pojedine misli potsjećaju čak na današnjega Crocea. Govoreći o »Zlatki« Paskoja A. Kazalija, kaže on: »G. A. Kazalić otkrio je ovim prvim svojim pokušajem veliku silu uobraznosti i sposobnost zamišljene obraze točno nacrtati ili misli svoje izreći«.[145] I sam urednik »Nevena« 1858, Pacel, izriče od zgode do zgode sudove s estetskoga stajališta — tvrdeći na pr. za Kačićeve pjesme da su, unatoč mnogim izdanjima, slabe književne vrijednosti.[146] Itd.

Svi ovakvi, inače opravdani, pogledi imadu za živu književnost malo značenje, ako ih njihovi autori ne znadu da primijene u praksi. Veberova kritika »Mejrime« pozdravljena je kao epohalan književni događaj. O njoj imade u »Nevenu« naročit članak: »Nekoliko riječi o Mejrimi i o sudu o njoj ponešenom od Adolfa Vebera«,[147] gdje se kaže da je u nas nastalo doba književne zrelosti, jer se javilo vrsno djelo i vrstan kritičar. — Veber je »Mejrimu« — uza sve mane što ih je u njoj našao — proglasio velikim djelom, a u pomenutom »Nevenovu« članku uvrštena je ta drama među tragedije prvoga reda; s njome da je Ban položio temelj pravome narodnom kazalištu ne samo kod nas nego u čitavom slavenstvu; ni jedan slavenski narod nema takve drame[148] — M. Dubravčić pak, koji je već 1858 imao o književnosti ispravnije poglede, proglašuje, unatoč osudi književnoga diletantizma, Antuna Kazalija velikim, čak genijalnim pjesnikom.[149] — Kad je pak iste godine, 1858, izišla Bogovićeva drama »Stjepan«, proglasio ju je Pacel — što je već navedeno — najboljom našom dramom, prema tome boljom i od »Mejrime«, dakle najboljom slavenskom dramom. — Prema tome, ni jedan hrvatski pisac onoga vremena nije u vlastitoj literaturi i domaćoj kritici mogao imati potreban korektiv kako da se razvija. Pisci koji su imali jači stvaralački dar otresli su se spontano diletantskih shvatanja o literaturi (Mažuranić, Preradović, donekle Nemčić i Botić). Drugi su, među ostalima i Bogović, radili samo u duhu svoga vremena.

Drugi pojav, koji kod Bogovića jako udara u oči, jesu mnogobrojne sličnosti s našim i stranim piscima. Te su sličnosti katkad tolike, da ih ne možemo svrstati samo među stilske imitacije.

[145] Neven 1858, 438 i 439.
[146] Neven 1858, 188.
[147] Neven 1852.
[148] Neven 1852, 793.
[149] Neven 1858, 440.

Bogović je prema drugim piscima stvarao lica, konstruirao fabulu itd. Međutim, u Bogovićevo vrijeme nisu to hrvatski pisci smatrali naročito tragičnim. U literaturi koja je tek u povojima, uz građanstvo koje je zadojeno njemačkim duhom, i prema tome uz veoma malobrojnu publiku, smatralo se herojstvom i nacionalnom zaslugom, ako je netko uopće htio da piše. U želji da publici dadu što više lektire, pisci nisu čekali inspiracije, već su motive i građu uzimali odovud i odonud. Nije se mnogo ispitivalo da li je netko rođen umjetnik ili nije. Književnik je trebalo da radi sve književne poslove, bez obzira na sklonosti. Za poznavanje ovog vremena najilustrativniji je primjer Adolfa Vebera. U prvom redu profesor i filolog, Veber je silom prilika morao da se baci na novelistiku, jer je 1855 urednik »Nevena« Praus trebao za list originalnu novelu.[150] U nestašici originalne umjetne novele, hrvatski pisci prepričavaju u prozi narodne pjesme, Gundulića itd. Ovakove i slične stvari nisu radili samo očiti književni diletanti, kao Mijat Stojanović, Ferdo Filipović itd., već su to radili i pisci s mnogo više dara i kriticizma. Dukat[151] je pokazao kako u Jurkovića nema ni jedne pripovijetke ili komedije za koju on barem kojega elementa ne bi posudio od drugih. — Antun Nemčić, jedan od najboljih ilirskih književnika, u svojim je »Putositnicama« radio prema Seumeu (što je već konstatirao sam Bogović[152]), Sterneu,[153] a u pjesmama se njegovim osjeća jak utjecaj njemačkih pjesnika.[136] Neznatnijih je paralela otkriveno čak i kod Preradovića i Vraza. Grgo Martić, koji je počeo raditi u sličnoj književnoj atmosferi kao Jurković i Bogović, u svojim je relativno najuspjelijim dijelovima »Osvetnika« (Obrenov, Luka Vukalović) zapravo samo razvodnio Mažuranića, a u ostalim je dijelovima obilno uzimao iz Kačića, narodne poezije i dr. Pozajmica možemo da nađemo i u Botića, iako u neznatnoj mjeri. Bogovićev književni suvremenik Stevan Vl. Kaćanski u svojim je duljim spjevovima — isto kao i Martić — pisao imitirajući Mažuranića. Detaljnija istraživanja neznatnijih pisaca ovoga doba (Tombor, Dragojla Jarnevićeva) dovela bi nas vjerojatno do zaključaka kako u čitavoj toj književnosti ima vrlo malo originalnoga. Samo je s neznatnijim piscima

[150] Veber, Djela I (Autobiografija).
[151] Rad 197.
[152] Životopis Antuna Nemčića (uvod u „Pjesme" A. Nemčića, Zagreb 1851).
[153] Dukat, Rad 197.

teže doći načistac, jer su i oni plijenili neznatnije pisce, koji su već davno zaboravljeni i u književnosti za koju su radili. Bogović, koji je predočivao vrhove književnosti, uglavnom se povodio samo za velikim piscima. I zato su pozajmice kod njega vidljivije.

Bilo bi nepravedno, kad bismo zbog ovakvih pojava međutim bacili posmijeh sažaljenja na čitavo to književno razdoblje. — U književnostima sviju naroda, u golemom broju pisaca svake vrste, imade razmjerno vrlo malo originalnih, pravih stvaralaca, koji daju u prvom redu iz sebe. Najveći dio literata radi s pozajmicama. Katkad su pozajmice neznatne, te pisci samo na svoj način razvijaju tuđu misao. A katkad i svijesno unose elemente tuđega stvaranja u svoje djelo. Ne radi se tu samo o piscima drugoga i trećega reda, nego katkad i o piscima koje suvremenici proglašuju velikanima. Konstatacije o pozajmicama iz domaćih i stranih pisaca, kako su ovdje iznesemo o Bogoviću i njegovu vremenu, susrećemo više ili manje u svim literaturama i u svim razdobljima. Puštajući s vida strane književnosti, detaljnija istraživanja novije hrvatske književnosti iznijeće na vidik veći ili manji broj ovakvih pozajmica, ili bar imitacija, na pr. u Kumičića, Kovačića, Harambašića itd. Od toga nije sasvim slobodan ni Šenoa.[154] Vladimir Vidrić, koji je proglašen najoriginalnijim hrvatskim stvaraocem, u svome je »Gonzagi« po svoj prilici samo preradio misao što ju je našao u Bérangera.[155]

Broj pozajmica sa sve većim razvitkom književnosti ne opada, nego raste. Što je veća razmjena ekonomskih i kulturnih dobara između pojedinih naroda, to je veća i mogućnost literarnih pozajmica — često i radi nade da se tome neće ući u trag. Najsumnjivija je originalnost onih pisaca koji odviše bučno ističu novost onoga što donose. Prava je veličina nesvijesna, a prava izvornost nešto tako spontano i razumljivo da originalan pisac i ne misli na to. Najveći broj naših bučnih literarnih poslijeratnih struja nema izvor u potrebama literature i svojstvima stvaralačke ličnosti, nego su to svijesne imitacije francuskih, njemačkih itd. umjetničkih pokreta. Imade među hrvatskim i srpskim piscima — i među onima koje kritika, a i publika, svrstavaju među najveće — takvih koji bi pisali sasvim drugačije, da nijesu upoznali Baudelairea, Turgenjeva, Carduccija, Verlainea, Barrèsa, Ibsena, D'Annunzija itd., a mnogi od njih, možda, ne bi uopće ni pisali.

[154] Isp. Dukat, Šenoin »Mladi gospodin« (Savremenik 1918).

[155] Béranger, Oeuvres complétes, Paris 1839, str. 174. (Le deux soeurs de charité).

Kad se govori o piscima, onda bi možda uvijek trebalo razlikovati dvoje. Jedno su primarni i originalni umjetnici — stvaraoci; njihova djela stoje izvan vremena, pristupačna mnogim generacijama. Za razumijevanje tih djela ne trebamo da poznamo ni vrijeme kad su nastala, niti pisca koji ih je dao. Njihov je tvorac na savršen način znao da u njima poda nešto duboko ljudsko, što mogu da osjete pripadnici svih vremena i naroda kao nešto svoje. Drugo je svagdanja, pomodna literatura, sa svojim osobitim uvjetima razvitka, sa svojim naročitim umjetničkim strujama, potrebama ukusa, mušicama publike, itd. Glas pisaca ovakve vrste uglavnom raste i pada s vremenom u kome oni pišu, i čovjek ih može pravo razumjeti i procijeniti samo onda, ako je upoznao prilike u kojima su radili i morali raditi. To vrijedi i za Bogovića.

Rečeno je kako ni Bogovićeva književna shvatanja ni njegove literarne pozajmice nisu njegov lični grijeh, nego karakteristike doba u kome je živio, a onda i karakteristike ove pomodne literature uopće. Preostaje pitanje: da li je Bogović, uza sve svoje mane, dao hrvatskoj književnosti više ili manje negoli njegovi književni suvremenici? Na ovo se pitanje ne može da odgovori jednostavnom analizom Bogovićeva književnog rada, već treba biti na čistu s više činjenica: Kakve su bile naše književne potrebe u vrijeme kad je Bogović živio? Kakve su bile tada književne prilike? Kakav je Bogovićev stvarni doprinos hrvatskoj literaturi — i da li je bar jedan dio njegova rada postao živim elementom hrvatske književnosti? Kakva je vrijednost njegova književnog rada u poređenju s djelima ostalih hrvatskih književnika njegova doba?

Bogovićeva su književna shvatanja, kako je rečeno, gotovo sva neumjetnička, i kad bismo literaturu prosuđivali samo sa stajališta umjetnosti, ne bismo Bogovića uopće smjeli uvrštavati u književnost. Međutim, on je živio u vrijeme kad bi i blago naglašen princip artizma značio nacionalno slabljenje i moralni indiferentizam. U pedesetim godinama, kad je svaki politički život bio nemoguć, kad je gotovo zamr'o hrvatski nacionalni život, a hrvatski jezik bio potisnut, mogao je jedino beletrist da širi misao narodnog otpora i čovječanskog dostojanstva. Kao pisac možda bi Bogović bio stvorio boljih stvari, da se naprosto povukao u svoju unutrašnjost i da je u književnim djelima iznosio svoja životna razočaranja i svoju mizantropiju. Međutim, dajući »Frankopana«, »Stjepana« i »Gupca«, drame s izrazitim nacionalnim i moralnim

karakteristikama, on je slušao diktat svoga vremena, i dao narodu, a i živoj književnosti, više negoli bi bile kakve i još bolje lirske pjesme.

U književnosti, naravno, ne odlučuje kvantitet nego kvalitet. Bogović je napisao relativno mnogo knjiga, ali su one bez naročite vrijednosti. U doba kad je on živio značio je međutim već i kvantitet mnogo. Za njegova je života u dva navrata — poslije 1849 i poslije 1860 — trebalo tako reći iznova stvarati hrvatski književnički kadar. Poslije 1849 povukao se iz književnosti najveći dio književnika iz vremena ilirizma; poslije 1860 pak dao se sav svijet na politiku. Hrvatski su književnici pedesetih i šezdesetih godina veoma slabo produktivni, ako imamo pred očima beletristiku. U ovo doba, kad je starije pokoljenje prestalo raditi, a mlađe se gotovo nije ni javljalo, bio je gotovo heroizam živjeti za književnost. »Neven« je u velikom dijelu ispunjen prijevodima. Za karakteristiku književnih prilika u pedesetim godinama značajan je na pr. pojav da redakcija »Nevena« naročito pozdravlja dva nova suradnika (B. Antolkovića i O. Bartulića), koji su se javili — prijevodima, a jedan ih pisac pozdravlja i naročitom pjesmicom.[156] Godine 1855 i 1856 jedan je od najplodnijih suradnika »Nevena«, pisac članaka najheterogenije vrste, Milan Bubanović (pod pseudonimom Ivan Dimitrev); kad je umr'o (1856), bile su mu tek 22 godine. — Da ponuka književnike na pisanje, Matica ilirska raspisala je god. 1853 natječaj s nagradama za originalna i prevedena djela. Međutim za natječaj nije stigao čak ni kakav prijevod. Literarne prilike ovih godina najbolje karakterizira Kukuljević u jednom svom govoru u »Matici ilirskoj«:

»Ako je ikada bilo teško u našoj domovini pojedinim ljudima ili čitavim društvima na književnom polju raditi, to je doista u ovo vrijeme, gdje je popala neka općenita nemoć sve organe onoga tijela što je još prije nekoliko godina toliko života i okretnosti pokazivalo na polju književnom. Možebiti da su toj nemoći uzrok ozbiljna vremena! Možebiti da velika, neobična radnja na drugom polju ne dopušta da se radi na književnom! A može biti da i prirođeno neko nehajstvo u sanak uljulja one koji bi raditi i mogli i umjeli. Posljedica je svakako žalosna, i sa sramotom moramo priznati da bi narod naš u ovo nekoliko godina u duševnom razvitku natraške

[156] Neven 1852.

ići morao, da ga životne potrebe i visoko carsko upraviteljstvo nauka silom naprijed ne tjera.

— Prvi naši književnici ne mare sad za narodnu knjigu, naše puno nade po selima svećenstvo umuknu baš u to doba kad bi ga ista vjera na to nukati imala da obrađuje i oplodi polje koje, zapušteno, duhu naroda smrt nosi.

— Samo kadikad čuje se gdjekoji pojedini glas nekih r i j e t k i h, koji obljubiše narodnu književnost vrhu svega na svijetu, ali i ovi gube sve više i više svoje sile u neprestanoj radnji, koja ostaje i bez nagrade i bez uspjeha, te tako priliče i oni onim nesretnicima koji su osuđeni da žive na samotnim, golim grebenima okruženim od mutne vode«.[157]

Od književnika koji su se za ilirizma već prilično bili istakli, ne radi u pedesetim godinama intenzivnije ni jedan. Preradović i Trnski javljaju se vrlo rijetko. Kukuljević se bavi u prvom redu naučnim poslovima. Književno radi samo nekoliko ljudi koji su za vrijeme ilirizma bili tek početnici: Jurković, Veber, Kurelac. U pedesetim se pak godinama, osim Botića, nije javio ni jedan književnik koji bi bio kasnije stekao kakav glas, ili se bar trajno bavio književnim poslovima.

Kao što su pedesetih i šezdesetih godina bile rđave prilike s obzirom na broj aktivnih književnika i obilje njihova rada, tako su rđave prilike bile i s obzirom na publiku. »Neven« nije trpio samo s oskudice književnika, nego još i više s oskudice pretplatnika. Život »Nevena« uglavnom je borba za održanje. Mijenjao je urednike, izdavače, način izlaženja i mjesto izlaženja, a sve radi nestašice materijalnih sredstava. Karakteristika je tadanjega hrvatskoga društva, s obzirom na pomaganje književnosti, veoma porazna. U »Nevenu« 1853 karakterizira se to društvo ovako: »Teško će se naći onoliko stotina duša u drugoj Evropi koliko se nalazi miliona Hrvata koji žive dan za danom bez obzira na prošlost, bez pogleda na sadašnjost, bez nazira u budućnost, riječju, koji žive bez svrhe«.[158] — U ovo se vrijeme književnički posao nije uopće honorirao, čak se ističe kao princip: književnici se zasad moraju zadovoljiti pohvalom publike, samom slavom.[159] »Neven« je

[157] Neven 1853, 812.
[158] Neven 1853, 800.
[159] Isp. M. Ban, Riječ o promicanju jugoslavenske književnosti, Neven 1854. — M. Dimitrov, Hrvatska književnost u godini 1854, Neven 1854.

izuzetno honorirao samo po 3 radnje na godinu, na osnovu raspisanog natječaja za najbolju novelu, pa ni to nije bilo svake godine. Urednički poslovi, u takvim prilikama, također se vrše uglavnom besplatno; nakon Bogovića mijenja »Neven« urednike, prema riječima Vojka Sablića, kao djevojka ljubavnike.[160] A jer nitko nije htio primiti uredništva, Matica je za taj posao raspisivala — natječaj.[161] Uza sve te prilike, Bogović je izdao u jednom deceniju 4 omašne knjige, bio najbolji urednik, radio u svim književnim društvima, i već sama ta činjenica uzdiže ga iznad prosječnosti.

Estetska analiza Bogovićevih književnih produkata dovela je do rezultata kako Bogović uopće nije bio rođeni umjetnik — stvaralac. No Bogovićeva drama »Stjepan« proglašena je najboljom jugoslavenskom, a u neku ruku i najboljom slavenskom dramom; čak ju je Franjo Marković uspoređivao s krupnim djelima evropskih književnosti (Rad 144). Njegove knjige nailazile su na dobru prođu. Za svoje novele dobivao je natječajne nagrade. I drame i novele prevođene su mu na češki jezik tek što su bile štampane.[162] A i kasnije su ga kritičari proglašivali — kako je već izneseno — rođenim dramatikom.

Gdje je, dakle, istina?

Koliko god se pohvale Bogovićevim dramama danas mogu da pričine naivnima i veoma pretjeranima, one su opravdane s obzirom na vrijeme kad su izrečene. Prije Bogovića i u njegovo vrijeme pisali su u Hrvatskoj drame Demeter, Kukuljević, J. M. Špor, dr. Ivan Kiseljak. I prema »Teuti« i prema »Juranu i Sofiji« Bogovićeve drame znače svakako napredak. Koliko god u njima imade i retorike, i razvlačenja, i patetičnosti, ipak je Bogović i mnoštvom građe i aktuelnošću tema, a i iskrenim ogorčenjem koje probija iz njegovih drama, mogao da zanese ljude svoga doba, pogotovu ako su osjećali probleme svoga vremena na onaj način kako je to osjećao on sam. Književni efekat djela ne zavisi samo od unutrašnjih kvaliteta njegovih, već i o tome da li pisac znade na neki način u beletrističkom obliku da iznese ono što njegovi suvremenici osjećaju. Nađe li prosječni čitač u djelu jedan dio sebe, on će se za nj zagrijati — bez obzira na njegove umjetničke kvalitete. Bogović je to znao — i odatle tajna njegovih uspjeha.

[160] Neven 1852, 800.
[161] Narodne novine 1853, br. 288.
[162] Bogovićeve »Pripovijesti« (predgovor i zagovor).

Prema ostalim pak hrvatskim dramaticima ovoga doba (Špor, Kiseljak) Bogović svojim ozbiljnim nastojanjem da dadne djela jačega kalibra i brigom da što bolje prevlada materijal, predočuje pisca neisporedivo veće vrijednosti. Što se pak tiče toliko slavljene »Mejrime«, Bogović ju je doista natkrilio, kako je to već Pacel u svojem prikazu »Stjepana« indirektno ustvrdio. I Bogović i Matija Ban pisci su bez prirođene stvaralačke snage. Ali dok je Bogović nastojao da ostane u granicama prirodnosti, uza svu svoju retoriku i patetičnost, Ban je svoju dramu izgradio operirajući sa samim silnim kontrastima, napetošću i sl. Sve to na čas može da zabliješti; međutim, čovjek s malo ukusa osjetiće odmah da je stvar izgrađena na teatralnosti, a ne na dramatici.

I Bogovićeve novele, uza svu svoju primitivnost, odaju iskrene napore i pokazuju postepen napredak, ako ne u umjetničkom doživljavanju, a to barem u svladavanju materijala. Od novelista ovoga doba bolji su od Bogovića Janko Jurković, Adolfo Veber Tkalčević i Luka Botić. Janko Jurković bio je bolji i izgrađeniji pisac, i stajao je u užem dodiru s umjetničkim težnjama Evrope. Adolfo Veber imao je od svih hrvatskih novelista pedesetih godina još najviše umjetničkih instinkata, pokazavši to među ostalim i u svojoj najpoznatijoj i najdužoj pripovijesti, »Ljubavne zgode i nezgode Avelina Bakranina«. Pokazao je u njoj ne samo smjelost da iznese realistički koncipirane tipove nego je — što je najvažnije — u izgradnji glavnog i sporednih lica, i u razvitku fabule, pokazao sposobnost za psihološko produbljivanje i diferenciranje; vještim je pak gradacijama znao da novelu dovede do psihološki i logički jasnog završetka, i da je umjetnički zaokruži. Luka Botić svojim je »Dilber-Hasanom« jedini od svojih hrvatskih suvremenika pokazao istinski pjesnički dar. Svi su ostali hrvatski novelisti ovoga vremena po vrijednosti svojih produkata ili jednaki Bogoviću, ili su duboko ispod njega. Janko Tombor, najplodniji od njih, ni po svojim vidicima ni po umjetničkoj razradi materijala nije jači od njega; po heterogenosti materijala i načinu obrade prilično je sumnjiva i provenijencija njegovih stvari. Dragojla Jarnevićeva, koja je u literaturi prošla ona razdoblja koja i Bogović, pokazuje od njega ličnije shvatanje svijeta, i prema tome je bliža umjetnosti; u dnu njezinih novela kao da bruji neki tragični osjećaj ništavosti i beznadnosti ljudskih borba i nastojanja. Sve je to, međutim, izneseno tako očajno bespomoćno, da je — u poređenju prema njoj — Bogović pravi vještak u tehnici novele. Ostali novelisti Bogovićeva doba — Ivan Fi-

lipović, Ferdo Filipović, Mijat Stojanović, Ilija Okrugić Srijemac, Luka Ilić, reprezentanti su one hajdučko-turske novele, kako ju je zgodno okrstio Šenoa, praveći 1865 bilancu ovoga književnog razdoblja. Treba uzeti kakvog Turčina krvnika i kakvog idealnog hajduka, nepravedno progonjenog borca za pravdu, pa zatim kakvu djevojku za koju se obojica bore, treba izmisliti nekoliko odmetnika, sukoba, što više krvi, pa eto gotove novele. Prema ovakvom tipu novele predočuju Bogovićeve pripovijesti — ako ništa drugo, a to barem nastojanje da se različitošću historijske pozadine i solidnije izgrađenom kompozicijom naknadi jednoličnost sadržaja i tipičnost lica.

Ova hajdučko-turska novela, sa svim svojim obilježjima, predočuje prosječne literarne vidike Bogovićeva doba. U vrijeme kad je slobodnijem književniku bilo nemoguće da u svojim umjetničkim tvorevinama iznosi vlastito doživljavanje suvremenoga života, hrvatski se književnik u svome patriotskom osjećaju zadubio u prošlost. Iznosio je u svojim pripovijestima izmišljene ili historijske događaje iz vremena kad je velik dio našeg naroda pod Turskom trpio svakojake muke, i kad je hajduk kao neumoljivi osvetnik presijecao turske putove, provaljivao u kule i plijenio gradove. Hrvatska Vojna Krajina, Slavonija 16, 17 i 18 vijeka, Bosna, Crna Gora sa svojim stradanjima i ustancima daju najviše građe prosječnoj hrvatskoj novelistici tog doba, a tek gdjegdje susrećemo novele iz vremena francuske vladavine u našim prekosavskim krajevima, iz života u Hrvatskoj Vojnoj Krajini (sukobe između oficirâ i domaćega stanovništva) itd. Bogović u velikom dijelu svojih novela doduše ostaje na nivou ove prosječne novelistike, ali postepeno je stao da, pored hajduka i Turaka, iznosi plemiće i građane. U svojim je dramama pak htio da prekine s ovim tužnim i uvijek jednakim prolijevanjem turske i hajdučke krvi. Htio je da pokaže život širokih gesta, i nastojanje oko općečovječanskih problema. I u tome on stoji više nego svi hrvatski književnici njegova pokoljenja.

Kakav je, prema tome, stvarni Bogovićev doprinos hrvatskoj književnosti?

Trajne umjetničke vrijednosti njegova djela nemaju, i što se više odmičemo od vremena u kome su ta djela nastala, to je ovaj sud jasniji. Ovakav sud, međutim, ne vrijedi samo za Bogovićeva djela nego i za golem dio hrvatske književnosti njegova vremena. Svi su njegovi književni suvremenici — izuzevši donekle Botića —

književni diletanti koji su, s više ili manje uspjeha, s više ili manje rutine, vršili književnički posao u prvom redu kao patriotski posao, dajući hrvatskoj publici na njezinom jeziku lektiru koje inače ne bi imala, a podržavajući u njoj budnom nacionalnu svijest. Neki su to radili naivno, bez ikakvoga poznavanja pravih umjetničkih djela bilo kojeg naroda, s vjerom da rade dobro i što je najbolje moguće. Drugi su se za književnički posao spremili ozbiljnim studijem velikih književnosti (Janko Jurković, Adolf Veber i sam Mirko Bogović), ali, u nestašici pravog pjesničkog dara, oni nisu dali mnogo boljih umjetničkih djela od pisaca prve vrste, nego su svoje stvari samo tehnički znali bolje dotjerati. U djelima Janka Jurkovića ima isto toliko usiljenosti i namještenosti kao i u Mirka Bogovića, jedino je on mogao da se u publici dulje drži, jer je bio bliži životu; ipak, od cijelog njegova književnog rada čovjek može danas s užitkom čitati samo po koji odlomak. Luka Botić bio je jedini pravi pjesnik ovoga vremena, ali je taj njegov dar došao do izražaja samo u pojedinim dijelovima njegovih pjesničkih pripovijesti; očito su njegovi pothvati bili veći od njegove snage.

Književna je bilanca čitave ove književnosti, s obzirom na njezinu umjetničku vrijednost, negativna. Ipak, bilo bi nepravedno poreći ovoj i ovakvoj književnosti njezino izrazito literarno-historijsko značenje. Ilirizam je stvorio velik broj književnika koji, osim oduševljenja za pisanje, nisu imali dara, niti su poznavali literaturu; ipak, kakav bio da bio, ilirizam je upravo tim oduševljenjem pobudio smisao za knjigu. Zadaća hrvatskih književnika i pedesetih i šezdesetih godina prošloga vijeka bila je da to oduševljenje za nacionalnu književnost održe i da, koliko je moguće, prodube književna shvatanja. Oni su to, u veoma teškim prilikama, i učinili. Nije u ovo doba nastala samo prva hrvatska estetika, pomenuto Macunovo »Krasoslovje«, već se i drugi pisci bave estetskim problemima. Vjerovalo se naivno da egzistiraju neka estetska pravila za novelu, dramu itd. Nije to samo doba djetinjastih filoloških natezanja između tzv. zagrebačke i riječke škole, već imade i veoma ozbiljnih pokušaja da se ispita naš jezik kao sredstvo umjetničkog izražavanja.[163] Hrvatska proza ovoga doba pokazuje velik napredak prema prozi ilirskog razdoblja. Kurelac, Jurković, Botić pišu izrađenim, ličnim stilom. Veberovi »Listovi o Italiji« samostalniji su i bolje napisani nego Nemčićeve »Putositnice«, itd. Sve se to, naravno, s vremenom

[163] Veber, Ustroj našega jezika, Neven 1856.

gubi s vida, jer nije bilo stvaralačke ličnosti koja bi sve te pokušaje i tekovine mogla da sintetizira u jednome djelu. — Koncem šezdesetih godina dolazi druga književna generacija, koja sebi postavlja za cilj: borbu protiv diletantizma u književnosti (a i u nauci), a stariji se književnici postepeno povlače. Ipak, rezultati njihova rada, ako i nijesu vidljivi, ušli su kao sastavni dio u organizam hrvatske književnosti. Hrvatska književnost ne bi imala kasnije Korajca, Šenoe, Tomića, Palmovića i Ferde Becića itd., da nije bilo Bogovića, Botića, Vebera, Dragojle Jarnevićeve, itd. Svi hrvatski pisci sedamdesetih godina, bez obzira na razlike u vrijednosti njihovih djela, primili su elemente svoga stvaranja iz onoga što je stvorilo starije pokoljenje.

Sve ovo, u potpunoj mjeri, vrijedi i za Bogovića. Kroz više od dva decenija svoga književnoga rada Bogović je čuvar hrvatskih kulturnih vrednota, borac protiv apatije publike i pisaca, književnik koji se osvrće na sve grane života koje imadu bilo kakve veze s literaturom. Svojim pak originalnim književnim radovima on je htio da pruži uzorke djela velikoga kalibra. Nije uspio, jer nije mogao uspjeti, ali elementi toga rada ušli su u kasniju hrvatsku književnost. Šenoa je na pr. prihvatio Bogovićevu građu iz »Matije Gupca« i dao svoju »Seljačku bunu«; početak »Zlatareva zlata«, kako Pavao Gregorijanec spašava Doru Krupićevu, preuzet je po svoj prilici iz Bogovićeve novele »Hajduk Gojko«. Neće biti bez ikakve unutarnje veze Markovićeve i Bogovićeve drame. Konačno, u svojim historijskim romanima i novelama, Šenoa je samo razvio elemente što ih je našao u svojih prethodnika. Kao što je Bogović pisao o Loborgradu, Gotalovcu itd., tako je Šenoa pisao o Medvjedgradu, Mokricama, Samoboru itd. Ako i nije stvorio velikih književnih djela, Bogović je pripravljao put stvaraocima. I u tome su njegove velike i pozitivne zasluge.

Literarna će historija danas-sutra Bogovića jedva zabilježiti. To je sudbina svih onih, makar koliko zaslužnih, ljudi koji sami ne mogu da stvore velika djela, ali olakšavaju razvitak drugima. Ipak, jedna crta veličine imade i u Bogovića. Stvarno se on povukao iz književnosti u drugoj polovici šezdesetih godina, kad je osjetio da dolazi novo vrijeme s novim ljudima, s kojima se on ne može da mjeri. Tim svojim povlačenjem, iako je ono bilo puno rezignacije, Bogović je i nesvijesno obilježio granice dviju epoha u hrvatskoj književnosti: svršetak književnoga diletantizma i početak ozbiljnijega umjetničkoga stvaranja.

Svijet i život u perspektivi fizikalnoga racionalizma

O tristagodišnjici rođenja Bar. Spinoze (1632)

U javnoj sjednici filozofičko-juridičkog razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 24. novembra 1932. čitao redovni pravi član

Dr. Albert Bazala

I

Naziranja na svijet doumljeni su pokušaji, kojima čovjek nastoji dokučiti osnove stvari i njihovu vezu, kako bi prema tome upoznao uvjete i odredio mogućnosti ljudskoga rada, jednom riječi: čovjek smišlja i gleda, ne bi li kako dohvatio smisao bitka i života. Potreba i opravdanje toga nastojanja leži ponajprije u tom, što sadržaj života, iako je već običnim razumom donekle svrstan u pojmovima, sudovima i pravilima, još uvijek pretstavlja mnoštvo neujedinjenih pogleda, nestalnih ocjenjivanja i raznosmjernih direktiva. Mišljenja i vjerovanja, maštanja i raspoloženja, svijesne i nesvijesne težnje čine intelektualni i moralni kaos (po Schilleru), koji nužno traži, da se u nj unese red i sklad. Prirodni odraz te potrebe je zamišljenost i sabranost duha, a plod napora njegova neko »jedinstvo znanja i djelovanja«. Ta potreba raste i razvija se, što se više kompliciraju odnosi u misaonom krugu kako samim napredovanjem iskustava po kakvoći i obilju, tako i po tom, što se sposobnosti duha sve više raščinjaju (diferenciraju) u posebnim zanimanjima, koja stvaraju svoj vlastiti »krug ideja«, te postaje sve teže složiti ih zajedno u saglasan životni izražaj. Pogibelj je naime u tom, da s razvitkom svijesti ponestane organičke veze između očitovanja duha na razne strane — u nauci, vjerovanju i običajima, društvenoj organizaciji, umjetničkom stvaranju, ili da se odnos njihov pomjeri,

bud pojedina funkcija jednostrano na se povuče interes i druge preko reda potisne ili im se nametne i sebi ih podredi, te tako potpunost života ošteti. Uvijek je onda tu filozofijska misao, koja ide za tim, da radnje duha privede k svijesti o njihovu bivstvu i značenju, da ih na predočenom skupnom cilju odmjeri i uravnoteži, te na taj način stvori za dušu potrebno jedinstvo pogleda i ciljeva.

Filozofijska je težnja tako osnovni bivstveni nagon, koji ulazi u sve radnje duha, oživljava ih i potiče, da smisao života razvija na sve strane: ona ih drži u trajnom naponu (po Claude Bernardu ona je »l' aspiration éternelle de la raison humaine vers la conaissance de l' inconnu«) i u ambiciji za krajnjim ciljem, totalitetom zazbiljnosti i života, povrh potrebâ obična održanja; ona produžuje nastojanje njihovo do općih perspektiva, koje sačinjavaju nazor o svijetu i u njemu određuju položaj života; ona izvodi smjernice orijentacije iz naučnih osnova i rezultata (»filozofija naukâ«, po Müller-Freienfelsu, kao »conceptus cosmicus«, izveden iz matematike, fizike, biologije, psihologije, sociologije — koji ne valja naprosto zamijeniti s pojmom »naučne filozofije« kao metodičke i sistematske refleksije o osnovima bića i žića); ona izvodi idejne poglede iz vjerskoga i umjetničkoga doživljaja, projicira smisao i svrhovite direktive iz društvenih i moralnih zahtjeva (kao »teoriju savršena života« po Windelbandu ili kao »teleologiju ljudskoga životu« po Rickertu); ona je ognjište svega umnoga stremljenja, koje šalje misaone zrake na sve strane i opet ih stalno pribira u zajednicu i u sinoptičkom ih zagrljaju sjedinjuje.

Univerzalnost pogleda, totalitet shvaćanja i jedinstvo duha bitni su eto zahtjevi težnje, koja se označuje imenom »ljubavi k mudrosti«, razumijevajući pod mudrošću viši stupanj uviđanosti i sređenosti, koja nastaje po zadubljenju i sabiranju duha, što utiske (»misli«) i poticaje (»tendencije«) svodi na najdublji im smisao (»principijelno značenje«) i provodi ih do krajnjih posljedaka (»zu Ende denken«), pa ih zajedno pribrane postavlja pod najopćenija gledišta i međusobno usklađuje, a koliko tako izvedene crte još ne daju potpunu sliku, on ih u misli (»ideji«) predvidljivo zaokružuje do cjelovita predočivanja svijeta i života u njemu. Osviješteno je to stanje, koje se mnogo upire na objašnjenje predodžbe, razložito utvrđene i zajedno povezane sudove s dalekosežnom dosljednošću i sustavnim ranžiranjem, a ipak se ne može naprosto nazvati »znanjem« u smislu stvarno nužna i općena usvajanja, koje isključuje odvojeno mnijenje, nagađanje i sumnjanje. Razlog je tomu ponajprije u tom, što se filozofijska misao ne izvodi jedino iz »volje za spoznavanjem« (po Diltheyu). Svoj izvor ima ona jednako u doživljajima vjerskim, moralnima i umjetničkim. Stvaraju je pjesnici, vjerski reformatori i socijalni pokretači, a ne samo učenjaci. Ona nije samo »kvintesencija znanja«, već je koncentrirani izraz čitavoga iskustva, reakcija na skupni utisak bitka (po Simmelu). S tim je u vezi, da se integracija kako po smislu tako po značenju i ne vrši jedino »razumskim sredstvima«, silom logike. Činjenice se konstatiraju, misli se pod razlozima priznaju, naziranja na svijet se koncipiraju i projektiraju. Sve umne radnje uzimaju učešća na tom projektu, koji znači smisleno upravljanje životnoga rada, sve se bore za to, da ga odrede, ali je stvar izbora i odluke, kako će se udariti pravac gledanja i označiti put svrhovita izlaza iz labirinta svijeta, kako će se u tom cilju rasporediti uloge umnih snaga, da se postigne skladan i cjelovit rezultat. Iza svakoga naziranja prvenstveno stoji neki nalaz, koji se ukazuje zamišljenom duhu, neka ideja, što (po Platonu) dolazi kao »dar s neba«, kao plod sabiranja — u sretnom momentu naslućen, instinktivno dohvaćen ili »instinktivno« pogođen. Prirodnom nuždom tako filozofijski »nagon« nalazi svrhovito rješenje. Taj stvaralački momenat ne smije izostati ni onda, kad prirodni nagon prijeđe na put svijesna traženja i promišljena udešavanja. I filozofijska je težnja s razvitkom svijesti upućena, da se razvije na način nauke, da postane naučna, a da sa svim tim ipak nikad ne postaje samo nauka, jer joj nužno uvijek prethodi rođeni neki »pradoživljaj« (po Gundolfu i Herbetzu), koji čini organizatornu osnovicu i koji se tek »post festum« racionalizira. Nema li takova »pradoživljaja«, logička radinost sama ne će te osnovice sama iz sebe proizvesti. To je razlog, zašto se filozofijska misao, i kad se drugomu saopćuje, može samo do izvjesne granice razumskim razlozima nametnuti, može se poučiti, ali ne naučiti. Uvjerljivost njezina ponestaje ondje, gdje ponestaje mogućnost zauzeti stajalište, s kojega se ona odvija, i slijediti poglede, koje ona provodi — gdje dolazi do odluke, koja će da bude putokaz životu (»ars vitae«).[1]

[1] Od te »žive filozofije«, koja znači stvaralačko određivanje svega duhovnoga nastojanja, treba razlikovati »nauku o nazorima« kao teoriju filozofijskoga nazora, kojoj je predmet izučavanja mnoštva produkata filozofijske svijesti, a zadaća joj je, da odredi bivstvo i značaj filozofijske težnje, da prikaže tipove naziranja, da po stvarnim odnosima razvrsta probleme, da pokaže,

Osobito obilježje različno od priznanja, koje traži i iznuđuje »utvrđena misao«, daje filozofijskoj koncepciji napokon i to, što potpun pregled svijeta u cjelini kao i uvid u osnove i vezu zazbiljnosti ne može nikad postati znanjem (Wissen, scientia), i to zato, jer su na raspolaganje uvijek samo odlomci zazbiljnosti, iz kojih se cjelini tek domišljamo (»erschliessen«). Filozofijska je misao nužno uvijek konjektura (po N. Cusanu), anticipacija totalnoga iskustva (po A. Fouillée-u), nazret završetak umnih napora (»Philosophie der Voll-Endung« po Rickertu). Možda je tragika ljudskoga duha, dà je nuždom prirode upućen na nedosežan cilj, na »istraživanje apsolutna« (po Froschhammeru), na nadvremensko shvaćanje (po Hegelu), na dohvaćanje bivstva, smisla i veze totaliteta bitka (po Jodlu), iako nema izgleda na uspjeh, koji bi vodio dalje od »vjerojatne misli«. Činjenica, da svi napori duha ne vode kraju, da se naziranja međusobno ne približuju, već jednako daleko stoje kao negda, da se ne pomiruju, ali i ne obaraju konačno, već se od vremena do vremena obnavljaju i na napuštena stajališta vraćaju, a da problemi ostaju uvijek neriješeni — sve to moglo bi izazvati utisak Sizifova truda i pobuditi skeptično raspoloženje. Doista to i biva, ali je to časovita klonulost, koja se redovno prevladava, jer neka su uporišta, na kojima se gradi misao svijeta, nedostatna i sile prema neizmjernom zadatku slabe, posao sinteze i integracije životnoga sadržaja mora se obaviti, ako se život ne će da prepusti slučaju — bez kompasa i bez nade na smirenje. Misli i nastojanja moraju se staviti u odnos prema svrhovito zamišljenom završetku, iako je ovaj samo vjerojatna konstrukcija.

Organičko jedinstvo duhovnoga značenja i vrednota pod najopćenijim vidom i sa zahtjevom cjelovitosti sačinjava idealni krug, asimptotu, kojoj se konkretna misao filozofijska svakojako približuje, a da je nikad ne doseže. Načini približavanja odnose se

u čemu su i kako se rješavaju i da donosi kritiku o tom. Po Schopenhaueru to je posao, koji u sustavnom rasporedu pruža ono, što historija filozofije iznosi u genetičkom slijedu. Iako se ni taj posao ne da posve obaviti bez zauzimanja stajališta, on je zapravo neke vrste morfologija i sistematika filozofijske težnje, a pitanje je, da li je ta »umrtvjela filozofija« (totgewordene Philosophie) više no nekakova »doksografija«. Na nju je, kako je poznato, pod imenom »univerzitetske filozofije« s velikom zlovoljom udario Schopenhauer, a opravdano je u svemu jadu njegovu svakako to, da je filozofija doduše nauka, u koliko »u pojmovima« (in Begriffen) izražava sadržaj svijeta, ali ne nastaje »iz pojmova« (aus Begriffen), već ima svoje ishodište u ugledanoj organizatornoj ideji, koja onda u svijesnom izvođenju poprima naučni način, pojmovno određenje, motivaciju i sustavno razvijanje.

prema idealnom stanju filozofijske svijesti kao prema pojmu predodžbe, kojih je broj beskonačan, a oblik i sadržaj individualno različan; tako su i filozofijske koncepcije mnogobrojne i raznolične. Zazbiljnost duha po Spengleru, ne poznaje »filozofiju uopće«. Konkretna filozofijska svijest je produkt doživljaja na razan način pribranih, uvaženih i zajedno složenih. Misaoni svijetovi, u kojima se ljudi kreću, razlikuju se međusobno provenijencijom i kakvoćom sadržaja, pretpostavkama i izgledima, potrebama, uz kojih se zadovoljenje veže i ciljevima, do čijega postignuća stoji smisao i vrijednost života.

Koncipirana slika svijeta zavisi ponajprije od obilja i vrste sadržaja, što ispunjava svijest i stoji do energije, kojom duh preko potrebâ običnoga života izbija misaono značenje i vrednote. Svaki kulturni krug, svako doba i pojedinac, koji se iz svoje sredine vidno izdigne, ima svoja iskustva, opažanja i utiske, i na ovima osnovane sudove s izvjesnim emocionalnim odjekom, svoja mišljenja i sumnje, zadovoljstva i brige, svoje ideje i tendencije rođene u posebnim prilikama i na svoj način obrazovane i upravljene, mahom s oprekama, koje su ih izazvale, kao i s otporima, koje im se suprotstavljaju, i s nadama, koje se uz njih vežu. Sve to zajedno čini predmet filozofijske radnje. Nemir, što ga to i tako složeno mnoštvo pobuđuje, i osjećaj potrebe, da se u nj unese red i sklad, određuje dinamiku duha, — jačinu koncentracije, visinu i širinu pogleda, dubinu zahvatanju, oštrinu i dalekosežnost izvođenja, izrazitost predočivanja i odlučnost u postavljanju smjernicâ. Tu se nalazi i jedan od glavnih razloga različna određivanja zadatka filozofije i njezina ograničenja na djelomične radnje ili na bliže ciljeve unutar skupne svrhe, koja manje ili više svijesno uvijek stoji iza toga. Općenom naukom zove se tako filozofija, kad se naročito pomišlja na univerzalnost pogleda (iz impresija izvedene »notiones abstractae« i njihovu kompoziciju po Baconu). Naukom o principima drži se, kad se pažnja svraća na osnovne uvjete bitka (tako u Platona i Aristotela); u daljnjim konsekvencijama označuje se i kao »savršeno znanje« (disciplina omnium humanarum atque divinarum rerum rationes plene investigans), spoznaja apsolutnoga (po Harmsu) i naposljetku nauka o bogu (po Hegelu). Kao težnja za jasnoćom nastupa (na pr. u Descartesa, također i u Kanta, u Herbarta, Corneliusa i dr.), kad ima pred očima neodređenost i zbrku pojmova, samim tokom života stvorenih, i potrebu, da se to kaotično stanje sredi. Slično i u Wolffa,

kojemu je filozofija »razumna misao o onom, što jest i što može da bude«. Kao »znanje o znanju« označuje se, kad se drži u vidu potreba kritična rasuđivanja umne sposobnosti ljudske (tako naročita u Kanta). »Nauka o naukama« (po Fechneru, methodica comprehensio disciplinarum po Alstedtu, suma znanja po Otwaldu, Fechneru i dr.) naziva se, kad se ističe sinteza naučnih rezultata, s manje ili više naglašenom svrhom teorijskoga zadovoljenja ili biologijski korisna svladavanja mnoštva svijesnih podataka (primjerice po Avenariusu i Machu), s izričitim ili makar samo pomišljanim odnosom na svrhe djelovanja (kao jedinstveno zahtjevima uma i srca primjereno naziranje na svijet i život po Wundtu, ili kao opća nauka o vrednotama po Windelbandu i Rickertu).

Pored ispunjenosti i energije svijesti filozofijska je misao određena još i osobitom konstitucijom duha, od koje zavisi pravac smislena vezanja i ranžiranja (»Sinn und Wertrichtung« po Müller-Freienfelsu), težište koncentracije, blizina interesa, podjela čuvstvenoga akcenta i važnost reakcijâ, ukratko način organizacije životnoga sadržaja po smislu i vrijednosti. Ta je konstitucija neki biologijsko-psihologijskom zakonitošću razvijeni i ustaljeni složaj duševnih sila ili aktuelnim potrebama izazvano raspoloženje, u kojem se odrazuje sve, što na dušu pada, te po njemu dobiva izgled, boju i značenje, a zove se »strukturom psihičkoga totaliteta« (po Diltheyu), temperamentom, kroz koji se gleda na svijet — »atitidom« (po Simmelu), koja određuje stajalište prema »problemu svijeta«. Od te ustavnosti duha onda zavisi, s koje se strane pristupa filozofijskom poslu i kako se misli svladati: kako se prilazi k stvarima i kako izgledaju, kako se prekrivaju razne perspektive, na kojem se mjestu ukrštavaju pogledi i stvaraju problemi, koji je izgled njihov i kako se projektira prolaz kroz njih. Redovno je neki doživljaj ili vrsta doživljaja, što stoji u središtu pažnje, te čini os sređivanja. Može to biti vjerski nalaz, umjetnička intuicija, razumski konstruirana misao, moralni ili socijalni zahtjev, oko kojega se ostale perspektive kao kompotente raspoređuju, prema važnosti, koja im se pridaje, sastavljajući se u osobitu cjelinu s određenom unutrašnjom jedinstvenošću, po danoj mogućnosti izrazito, odlučno i cjelovito.

Nije lako u određene pojmove uhvatiti tu nipošto jednostavnu ustavnost duha, iz koje proizlazi pravac gledanja i način sređivanja iskustva u jedan raspored života ili objektivno uzevši, u kulturni sistem kao izražaj naziranja o važnosti, odnosu i skupnom

efektu duhovnih radnja. Uvijek će dakako poći za rukom, da se analitički iz nje izvuku pojedine crte i pomoću njih u mislima rekonstruira način gledanja, te ne može biti spora o tom, da se tim unapređuje »shvaćanje« (begreifen) i »tumačenje« reakcija na utiske života. No bila bi obmana, kad bi se vjerovalo, da se na tom putu može doći do dna, jer se osobitost unutrašnje organizacije ne da iscrpsti nabrajanjem ma kako daleko u pojedinosti raščinjenih momenata — bez nekoga intimnoga zalaženja u cjelinu, koja pretstavlja više no naprosto sumu dijelova. K tomu se pridružuje i ta neprilika, da analitički izdvojene i za shvaćanje pojmovno obilježene crte ne prikazuju zbiljsko stanje u punoj individualnoj svojstvenosti njegovoj. Treba li da se tomu stanju približimo, potrebno je prenijeti se u duh, iz kojega ono proizlazi, a to znači podražajući njegovu načinu rada prema sastavu njegovih funkcija nanovo proživjeti (»nacherleben«), što je on proživio, i proizvesti primjerenu objektivaciju unutrašnjosti. Tko to nije kadar učiniti, nikad se ne će pravo uputiti u neku duševnost i njezina očitovanja. To je metoda različna od racionalnoga puta, kojim ide poimanje (shvaćanje i uzročno tumačenje), po Dilthey-u poznata kao »razumijevanje« (verstehen). Doživljaje ljudske, a i filozofijska je koncepcija prvenstveno doživljaj osobite važnosti, način gledanja i držanja, pokretne sile svijesti u njihovoj posebnoj svojstvenosti, upravljenosti, naslagama i zapletajima — sve to možemo pravo razumjeti samo onda, ako jednako ili bar slično proživimo potrese, koje su ih izazvali, i izvršimo reakcije, koje su iz njih proizašle. Gdje nema prave ili dovoljne mogućnosti za takovu (»kongenijalnu«) reprodukciju, tamo nastaje jaz, preko kojega nema puta k razumijevanju (po W. v. Humboldtu). Nedostatak unutrašnjega kontakta, koji vodi sličnosti psihičke akcije, čini tako granicu logičke analize i vrijednosti njezinih apstraktnih shema i karakteristika, kojima se punoća zbiljskoga života ne da iscrpti. Koliko je tako razumijevanje zavisno od pristupačnosti i spremnosti volje, da se uđe u neku ustavnost duha, toliko je razumljivo, da i primanje filozofijskih nazora ne zavisi samo od logičkih kvaliteta, koji ih preporučuju, već od skupnoga utiska, što ga proizvode u nekoj duhovnoj organizaciji, od utjecaja na »životno osjećanje«, koje se odaziva instrukcijama iz onih nazora ili im se opire i odbacuje ih. Kao izraz na svoj način sređene dinamike života nalaze oni odjeka u dušama srodna sastava i slično raspoloženim, dok se u svijestima drukčije udešenim

(»geartet«) i naviknutim uskraćuje posluh pozivu, da prema njihovu planu udese život — one im se opiru čitavom konstitucijom, u kojoj se drukčije odrazuje »položaj životnoga osjećaja« (po Dilthey-u). I što je opreka tih ustavnosti veća, to žešći je otpor, koji im se suprotstavlja. Borba ideja je borba o vlast nad duhom i o utjecaj na život; prema tome je udes njihov: ideje se pobijaju, kad ne odgovaraju životnom osjećaju, podliježu možda kada i s nepravom, od nerazumijevanja, i uspravljaju se, kad naiđe vrijeme i raspoloženje, koje će ih spremnije dočekati.

II

Bili smo zapravo naumili, da govorimo o Spinozi, »najvećem ateisti, što ga je ikad bilo«, no činilo se baš u svrhu prikaza zgodno prije napomenuti ono, što je doslije izneseno, kako bi se to bolje vidjele i razumjele značajne crte naziranja, koje zaslužuje pažnju upravo po tom, što je ono po gradnji i po udesu tipičan primjer filozofijske konstrukcije. Zanimljivost njegova ne leži prvenstveno u originalnosti misli, koje se uglavnom kreću u duhu vremena, gdje su napose bile zastupane i od drugih mislilaca, nego u osobitom složaju, što su ga dobile, kad su kroz zbirnu leću Spinozina duha prošle i na ravninu prikazivanja se projicirale. Pred našim se očima na pozadini nesumnjivo religijskoga značaja ocrtava slika, koja sve viđenje drži u plemenitom raspoloženju, ali je tako intenzivno razumom osvijetljena, da pojava božanska gotovo sasvim iščezava iza prirodnih likova i odnosa, koji beskrajnim dimenzijama svojim i bezbojnim sjajem pobuđuju osjećaj svemirske studeni te fatalnom nuždom i besciljnošću okružuju ukazanje, ostavljajući iza sebe utisak u jednu ruku grandiozan po energičnim, velikim i oštrim potezima, u drugu gotovo groteskan, a ipak po ozbiljnosti svojoj toliko mučan, da na mnogoga posmatrača djeluje neprijatno, a ima ih, koji se s grozom odvraćaju od njega, kao bojeći se, da će im razbiti najljepše i najsvetije predodžbe o svijetu i životu.

Elemente za tu sliku pribrao je Spinoza ponajprije iz jevrejske obrazovanosti s njezinom religijskom metafizikom i etikom, iz studija biblije i teoloških nauka po Talmudu i Kabali kao i od pretežito racionalistički orijentiranih filozofa, od kojih su jače utjecaje u njemu ostavili M. Maimonides (po traženju razumskoga smisla u bibliji, po alegorijskom tumačenju vjerskoga sadržaja) i Kreskas Hasdai ben Abraham (tako naročito po naučanju, da je svijet tijelo

božje, i po determinističkom shvaćanju providnosti božje). Poučen u grčkoj filozofiji i skolastičkim naukama odvojio se od rabinskih tradicija, zauzevši u sporu židovske i kršćanske religije pomirljivo stajalište, što su mu sunarodnjaci upisali u grijeh ne samo kao povredu duha nego i kao slabljenje ugroženih nacionalnih interesa, a kad se onda priklonio slobodoumnom mišljenju, jednako je bio na udaru onima, koje je ostavio, kao i onima, kojima se bio približio, ali im se nije sasvim priklonio. Obrativši se prirodonaučnom studiju došao je pod utjecaj savremenih mislilaca, naročito Descartesa i Hobbesa. Od onoga je preuzeo misao o supstanciji i »geometriju uma« kao metodu spoznavanja (»l'art de penser«), od ovoga misao o svijetu kao sustavu gibanja po zakonitoj nužnosti, spojivši ih zajedno s religijskom pretpostavkom o posljednjem uzroku u misao o jedinstvu boga-svijeta i to na jedinstven način, koji je odlučnošću i dosljednošću svojom toliko privlačljiv koliko i odbojan. Već je K. Fischer upozorio, da Spinozin duh stoji izoliran — osamljen i napušten u mišljenju kao i u životu, oprečan mišljenjima raznoga pravca, proklet od Židovâ, prezren od kršćana, samilosnim negodovanjem odbačen od viđenih mislilaca, Malebrancha (»le miserable Spinoza«), Baylea, Leibniza i dr., dugo čekajući, da se proklestvo i zazor s njega skine i da napose zaslugom Lessingovom, Herderovom i Goethevom naiđe na pravedniji sud.

Vrhovi su uvijek uzdignuti i strše sami za se, ali nijesu svagda tako strahovito zaoštreni i užasom obaviti. Spinoza se odvažio kao nitko ni prije ni poslije njega, da predodžbu o bogu sasvim odbije od etike, da u osnov bitka usadi prirodnu nuždu, da svijet ne samo kao pojav nego u suštini njegovoj zamisli kao kauzalni proces, koji isključuje sve svrhovito gledanje i upravljanje, da tako naturalistički fatalnom metafizikom obavije sve svijesno duševno događanje kao i umno stvaranje u nauci, moralu, socijalnom razvoju i uopće sav kulturni napredak razriješi u nenamjerno, bezvoljno nastajanje. Odlučno, nekomu zar i otsudno obilježje toga naziranja ne čini toliko panteistička smisao sama za se, koliko njezin splet s prirodonaučnom pretpostavkom o redu u svijetu i zakonitoj nuždi svega. Protiv toga spoja kao da se složno buni mišljenje ljudsko, makar koliko se inače razilazilo, jer on znači nasrtaj na svrhovitost svijeta u bivstvu i u cjelini. Neka je misao o svrhovitosti po čemu antropomorfna, ona je tako usko vezana s ljudskim načinom mišljenja uopće, da potpuno odbacivanje njezino graniči sa nečo-

vještvom. Nitko se do Spinoze nije usudio da to učini, nitko nije svijetu do dna i do kraja porekao svrhovitost, nitko nije božansko biće lišio volje i namjere i potpuno ga utopio u prirodno-nužnom očitovanju. To je tako neobično, izgleda nepojmljivo i s predodžbom o bogu nespojivo, te se činilo već kao drskost, da se takova kombinacija misli postavi, a nekmoli da se i provede, k tomu još i s odlučnošću, kojoj ima malo ravne — bez ikakova kolebanja, koje bi vodilo k ublaživanju zaoštrenih crta, bez ustezanja pred krajnjim konsekvencijama, bez uvijanja, koje bi išlo za tim, da i malo prekrije »golu stvarnost«, kako se Spinozi ukazuje. Presvojen prirodonaučnim duhom Spinoza je najozbiljnije uzeo poziv svojega doba: »aimez donc la raison«, te je sve ljudima postalo neprijatno. Gradio je na pouzdanju u um, što ga je novi vijek istakao i, polazeći od prirodonaučnih pretpostavaka, salio kao iz jednoga kova misaoni sustav s rijetkom neodoljivošću sljedovanja i unutrašnjom povezanošću, postupajući po uzoru matematike, od »aksioma«, koji mu se nameću neposrednom evidencijom, preko definicija i postulata do posljedaka i primjene, slušajući — kako veli — samo upute razuma (»dictamen rationis«), držeći se daleko od smionih koncepcija i mističkih spekulacija, ne upuštajući se u slikovito pretstavljanje i u obajanje maštom, bez obzira na glas srca i volje, s predanošću razumnom vodstvu, koja vodi gotovo do paroksizma, s jasnoćom i razgovjetnošću, što ne ostavlja sumnje iza sebe, kako se ima nauka shvatiti. Spinozino naučanje ima malo unutrašnjih problema. Čitav sustav izveden logičko-matematičkom industrijom, u gotovu obliku prikazan u »Etici«, prema kojoj ostale radnje izgledaju kao studije i skice, čini utisak jednostavne pregledne konstrukcije, na sve strane dosljedno, u istom stilu provedene, ne građene za udobno snalaženje po želji ljudskoj nego po neminovnoj nuždi razumski utvrđene stvarnosti, u kojoj je čovjeku udesnom zakonitošću određena uloga i put, na kojem nema šta da se mijenja.

Zaista je potrebna neobična energija duha, da se misao o prirodnoj nuždi događanja razumskom hladnoćom prihvati i »matematičkom« nemilosrdnošću do kraja provede, ne predajući ni pred konsekvencijama, koje bi se činile neprijatne, a po čemu i zazorne. A sigurno je znak značajne čvrstoće ustrajati u službi filozofijskoga nagona, koji ga je obuzeo, i ne mareći za negodovanje nesklone sredine uzeti na se nezahvalnu zadaću, da prikaže mogućnosti i posljetke jedne ideje, u toj misiji podnijeti napadaje i pokude, primiti

proklestvo i izopćenje za slobodoumno držanje svoje, gledati prijezir i sažalnu odsudu svoju, pa biti spreman na sve prije no napustiti misao, koju mu je sudba historije nametnula, da joj bude tumačem, — znak je rijetke snage i predanosti uzeti na se bijedu i boraviti u samoći, da bi održao slobodu duha, pa otkloniti i laskave ponude (profesuru u Heidelbergu) od bojazni, da ga ne bi stajala uvjerenja. Obuzet racionalističkom pretpostavkom, da je mišljenje jezgra duha, smatrao je pravo razuma i posvemašnje podređenje svijesti pod njegove zahtjeve najvažnijim pitanjem života, založio se čitavim bićem svojim (napose već u »Teologijsko-političkom traktatu«) za slobodu misli nasuprot tradiciji, uobičajenim nazorima i autoritetu, za nezavisnost nauke od religije mahom s pravom, da se i vjerska naučanja svode na racionalno značenje, za »prirodno« pravo države, da odnose građana uređuje prema ljudskoj uviđavnosti i razumnim zahtjevima, dajući maha i utjecaja spoznaji, a ostavljajući slobodu vjerovanju i ispovijedanju (»princip tolerancije«). Tim je ujedno za sebe tražio pravo, da naziranje na svijet i život odrešito i potpuno stavi u razumsku perspektivu, polazeći od uvjerenja, da mišljenje stoji u odnosu k ozbiljnosti i određuje bitak, i da se u okviru racionalno izvedene metafizike, koja kao u Aristotela obuhvaća i »teologiju«, ocrtava prirodna (t. j. po prirodi stvari) moguća etika, koja uzeta u najširem smislu, obuhvaća sociologiju i politiku i uopće svu »kulturologiju«. Tako postaje za nj »ljubav k spoznavanju« osnovni motiv, koji upravlja organizaciju životnog sadržaja, određuje pravac smislena sintetiziranja, te dominirajući u svijesti prevladava osjećajne i voljne porive. To vodi k stoički mirnom promatranju, k umjeravanju želja i jednostavnosti života, k blagom prosuđivanju ljudi (»tout comprendre c'est tout pardonner«), k ljubeznom susretanju i opraštanju, bez mržnje u duši čak i prema onima, koji su mu nepravdu nanijeli, k strpljivu podnošenju udesa bez razdražene zlovolje, ali i bez sentimetalne tugaljivosti, jednom riječi, k trijeznoj uravnoteženosti, koja gori samo jednim afektom — predanošću u sudbinu božansku, što vječnom nuždom sve udešava.

Pradoživljaj i ujedno intuitivni osnov (»visio sine comprehensione« po N. Cusanu) sustava čini panteistička predodžba o jedinstvu boga i svijeta. Uzme li se sama za se, u njoj je izraženo ono, što Goethe zove »opće vjerovanje« i što je sam u pjesničkom obliku

iznio, kad na pitanje Margaretino, vjeruje li u boga, Faustu u usta stavlja odgovor:

Ko smije njega zvati
I ispovijedati:
»Ja vjerujem!«
Ko ćuti u grúdi
I da se usudi
Izreći: »Ne vjerujem!«
Sveobuhvatitelj,
Svedržitelj
Ne obuhvata l', ne drži l' on
Tebe, mene, sebe sama?
Zar se ne uzvija nebo gore?
Ne leži l' dolje zemlja tvrda?
I ne penju l' se, milo gledeć,
Vječne zvijezde u visinu?
Zar ne gledam Ti okom u oko,
Zar u glavu i srce
Ne téži tebi sve
I živuje u vječnoj tajni,
Nevidljivo i vidljivo, kraj tebe?
To zgrni u srce, koliko ti je,
I kad se čuvstvom posve razblažiš,
Okrsti, kako voliš,
Okrsti srećom, srcem, ljubavlju il' bogom.
Ja tomu ne znam ime
Nijedno. Sve je čuvstvo,
Ime je dim i zvek,
Zamagljivi nebesa žar.

(Prijevod I. Velikanovića)

To se »opće vjerovanje« sastoji u neodoljivo pouzdanom držanju, da je božanska sila nazočna u svemu pojedinačnom i da vidljivo mnoštvo učestvuje u bivovanju cjeline. Bog je sveopći princip, koje sve obuhvaća, sve drži, u svem prebiva, vječni uzrok, iz kojega sve proizlazi. Istodobno je izraz za jedinstvo i cjelinu bitka (»summa rerum«), zbroj svega, što postoji bud kao duh ili kao tijelo (tvar), kao misao ili stvar. »Teško je napose raspravljati o bogu i o prirodi« — veli Giordano Bruno. »Deus sive natura« (bog ili priroda) zove se po Spinozi. »Bog je u prirodi, priroda je u bogu po Goetheu; on je duša svijeta, te mu pristaje, da svijet iznutra pokreće, »jer što bi bio bog, koji bi samo izvana gurao?« To je očito monistička misao, i ako se uzme, da se božansko biće očituje u više različnih načina ili da dopušta razne aspekte. Zazbiljnost je u osnovu jedna; bog se ne rastavlja od prirode, carstvo duha i područje stvari čine jedan svijet. To zna izazvati i materijalističke sklonosti, ali se ne može naprosto zvati materijalizmom, jer ovaj (uzet u punom smislu) negira duh; po njemu tvar apsorbira svijest, priroda proždire boga. Materijalizam je u principu ateističan, dok u panteizmu ima osjećaja, koji je osnov svim religijama. Goethe je stoga (u pismu Jacobiju od 9 aprila 1875) uzeo Spinozu u obranu veleći: »Spinoza nije dokazivao bitak boga; bitak je sam bog, i ako ga zbog toga neki zovu ateistom, ja bih ga nazvao najbogovjernijim (theissimum) — i najkršćanskijim«. Spinozino je mišljenje zaista prožeto mišlju o bogu, uzdignuto k njemu, zadahnuto pouzdanjem u nj, uzimajući početak u neodoljivoj svijesti o njemu i završujući u misaonom zagrljaju (»amor intellectualis«) s njime.

Religijsko nastrojenje čini tako u Spinoze mističnu atmosferu, kojom je okružen i prožet prikaz svijeta i nacrt života. Što se to slabije zapazilo, čak i krivo uzelo, ima svoj razlog u tom, da su konture nazivanja izvedene u žanru, koji potpuno odvaja od svih poznatih panteistički balansiranih sustava. U indijskoj filozofiji izvodi se postanje svijeta iz boga; razvijanje pojavnoga mnoštva zamišlja se kao apostaza od izvora bitka i na povratnom putu kao okajavanje počinjena griješna čina i oslobađanje od zablude (»maja«) s njim skopčane, kao vraćanje u krilo božje i iščezavanje u jedinstvu. Svijet je postavljen na moralni zakon i kreće se u krugovima, koji se kao iz jednoga žarišta u razno položenoj ravnini s nejednako razapetim lukom izvijaju i opet u ishodišnu tačku zapadaju. U novoplatonizmu prikazan je prijelaz od jedinstva k mnoštvu kao emanacija, gdje s napredovanjem procesa stanje sve više pada u vrijednosti gubeći se prema kraju u ništavilu poput zrake svijetla, što postepeno prelazi u tamu. Tečaj svijeta ide u jednom pravcu, s vrha prema dolje, i stavlja na svijesna bića zahtjev, da se drže na visini što bliže izvoru, gdje je stanje bogu slično

Antikni panteizam pretstavlja nastajanje pojavnoga mnoštva kao stvaralačko razvijanje božanske jezgre, koja u sebi kao u sjemenu sadržava sve mogućnosti. Tečaj svijeta iznutra oživljava neka umna sila (»duša svijeta«, kozmički duh ili logos), što unosi red i sklad u događanje, dok ostvarenje u nebrojenim oblicima s različitim stupnjem savršenstva na javu iznosi sadržinu zazbiljnosti.

Svijet je u cjelini umjetnički tvor (»kosmos«) i u pojedinosti svrhovito graduiran izraz nekoga općega nepromjenljivoga i neprolaznoga smisla (ideje) u zakladu svijeta predviđena.[1] Duh renesanse (naročito u Giordana Bruna) kipi od naturalističke opojenosti i zanosa (»eroico furioso«), uživljava se u veličajnost prirode, divi se božanstvenosti svijeta i strasno uzbuđenom maštom poje slavu njegovu. Poetičko raspoloženje obavija doživljaj o bogu »svestvoritelju i sveobuhvatitelju«. Uvid u osnove i odnose svijeta zadahnut je spekulativnim poletom i mističkim pogledima. Čovjek stoji usred svijeta kao oslobođeni i u povodu toga oduševljeni posmatrač božanskoga prizora, koji ga očarava i za sobom povlači; ponesen igrom kozmičkih sila sam postaje u drami svijeta učesnikom, koji ne radi na svoju ruku, već se osjeća organom božanskoga autora, što sve pojedinačno oživljava, harmonizira i zajedničkom cilju privodi. U Spinoze je panteistička dispozicija potpuno ovladana pogledima fizike, i to ne samo mišlju o neodoljivoj nužnosti i zakonitom slijedu svega, nego upravo pretpostavkom o mehaničkom odvijanju. Priroda u čisto fizikalnoj perspektivi kao sustav mehanički-kauzalno djelovnih faktora stavljena je u samo biće božje, koje u povodu toga poprima sva obilježja prirodne sile. U stanjima svijesti (»mislima«) i u stvarima (prostorno-tvarnim pojavama) bog razvija svoju snagu, i radi pri tom bez volje i namjere, naprosto po nuždi bivstva svojega. Kao skup uzroka bog je nezavisan od svake izvanjske sile, ničim neograničen (»svemoćan«), i u toliko slobodan, ali iznutra nuždom prirode svoje pokretan. On nije stvoritelj, koji radi po zamišljenoj osnovi, nego je roditelj svijeta i duha.

[1] Srodno je ovome mišljenje »radikalnoga nekršćanina« Goethea, po kojem je svijet živa cjelina; božanski duh sve prožima, bog je osnov u svem sadržan (svijetu imanentan), priroda u pojedinostima razvita božanska snaga, koja se u njima očituje kao ideja u umjetnosti, prirodnom nuždom (u kauzalnom procesu), ali s unutrašnjom svrhovitošću — po stvaračkom nagonu (Bildungstrieb), koji sve upućuje na pregalačko ostvarenje svojega zakona (tipičnoga, idealnoga oblika). Taj »organički nazor«, iako je u povodu prirodonaučnog studija mnogo stvarnije izveden, bliži je umjetničkom gledanju i uživljavanju Giord. Bruna nego mehaničkom shvaćanju u Spinoze, s kojim su Goethea vezale i daleko slabije veze no s Brunom. Kako je poznato, dokazao je Vorländer, da se Goethe djelima Brunovim intenzivno bavio i pravio sebi bilješke iz njih, dok za Spinozu Goethe sam veli, da »djela toga odličnoga čovjeka nikada nije na dušak (»in einer Folge«) pročitao tako, te bi mu zorno pred očima stajala čitava zgrada misli, već je misli njegove samo nepotpuno osvojio kao kradom« (»wie auf den Raub«). Dodir Goethea sa Spinozom stoji samo u osnovnom raspoloženju, koje čini razumljivima simpatije njegove za Spinozu, ali ne opravdava, da bi se govorilo o zavisnosti njegovoj od Spinoze, koja ni historijski ni stvarno ne postoji.

Ostvarenje u prirodi je rađanje (»natura naturata«), plod nužna proizlaženja iz bivstvene oplodnje (»natura naturans«). Misli i stvari uzdignute su do vječne nužde, kojom se proizvode iz osnova bitka kao ograničeni izrazi beskrajne moći njegove. Sve je iz boga i po njemu. Duh i tvar u toj perskeptivi postaju paralelni pojavni nizovi božjega samostvarenja, koje se razvija prirodnom nuždom u beskonačnost. Tečaj svijeta u osnovu kauzalno-mehanički zamišljen vodi k poricanju svake svrhovitosti, fizikalni način promatranja promeće se u realni proces, nazor fizike uzdiže se do metafizike i završuje u mehaničkoj teologiji. Kakogod neobičan bio taj spoj, Spinoza je povukao krajnje konsekvencije, do kojih se dolazi, kad se fizikalno mišljenje preuzme, da isključivo prema sebi odredi naziranje na svijet i život. Teleologijsko promatranje prirode kao sustava svrha vodilo je Aristotela k metafizici, koja na dno svijeta stavlja bezličnu tvar, na vrhunac bestvarni oblik, a razmak između oba pola ispunjava teženjem k savršenstvu; iz metafizike onda proizlazi teologija, po kojoj bog kao prvi i posljednji uzrok sve privlači k sebi kao ono, što se voli *(ὡς ἐρώμενον)*. Spinozina je nauka potpuna »antilepsa« toga shvaćanja, te se može uvrstiti u red protivnika, što ih je savremena filozofija suprotstavila Aristotelu i skolastici. Ona je u tom pogledu pendant napose »novoj filozofiji svemira« u Fr. Patricija, koja ide novoplatonskim tragovima, ili »novomu organu« Fr. Bacona, koji traži nove putove proučavanja, a na ovima se na svoj način kreće i Spinozina »Ethica more geometrico demonstrata«, koja pojam svijeta izvodi iz fizike, te produžujući pretpostavke njezine do naziranja na svijet i život dolazi do predodžbe o zazbiljnosti kao kozmičkoj makini, što je pokreće bog, koji se sav prometnuo u prirodnu silu — što radi po nagonu svojega bića, radujući se svojoj produktivnosti (»nature agissante« po Holbachu), ne zato, jer bi stvarala umno, dobro, lijepo, ili ma kako inače vrijedno i svrhovito, nego naprosto zato, što je izliv njegove beskrajne moći. Prije Spinoze bio je tim istim putem pošao Descartes i Hobbes, ali nijedan nije tako odrešito i izrazito išao do kraja kao on. Descartes je sustao u nedosljednosti, Hobbes u deističkoj neodređenosti, Spinoza je put proslijedio do — boga fizike, i to je razlog, zašto se u »spinozizmu« nazrijevalo nešto, što je za nijansu gore od naturalizma i strašnije od ateizma.

III

Izlaganje toga naziranja veže se uz Descartesovo naučanje o supstanciji, koja se definira kao ono, što za svoje postojanje ne treba ničije pomoći. Descartes je sam dobro vidio, da to zapravo može vrijediti samo za apsolutni osnov, ali je bojeći se konsekvencijâ pored boga uzeo još dvije relativne samostalne supstancije, misleći duh i u prostoru razastrtu stvar, modificirajući onu definiciju tako, da one za svoj bitak ne trebaju druge pomoći osim božje. Na toj nedosljednosti zaustavlja se Spinoza, uzimajući, da se odnos bitka ima pomišljati sasvim nezavisan; on mora po sebi nužno postojati (»causa sui«) i imati svu snagu u sebi. Ono prvo traži, da je vječan, jer se ne može dopustiti, da bi bitak njegov po čemu nastao ili propao. Drugo traži, da sve u njemu ima izvor i uporište bitka. On u svemu djeluje, sve je u njegovoj moći sadržano, ništa ne može nastati bez njega ni izaći van njega, sve je po njemu i u njemu. On je dinamički osnov svega, ujedno zbroj (totalitet) mnoštva, što je iz njega proizašlo, — natura naturans ili proizvađač svega i natura naturata ili proizvedena priroda. Proces »stvaranja« je izvijanje (explicatio) božanske sposobnosti u bezbroj načina i oblika afirmiranja.

Pridržavši tako oznaku supstancijalnosti jedino apsolutnom osnovu, morale su se Descartesove relativne supstancije, duh i priroda (u užem smislu) sniziti na rang atributa, gdje nemaju vlastita bitka ni određenja, jer postoje jedino po onom osnovu, i ne mogu biti niti se pomišljati odvojeno od nosioca, koji ih drži i u njima je sam sadržan. »Deus est omnium rerum causa immanens, nec vero transiens«. Bilo je nabačeno pitanje, ne bi li se ti atributi shvatili kao logički simboli inače neizreciva bivstva božjega. Naročito se pri tom moglo pomišljati na atribut prostornosti i tvarnosti, koji se teško stavlja u sam osnov božanski kao realna crta. Uporište za to idealističko shvaćanje atributa našlo bi se možda u definiciji, da se »pod atributom razumijeva ono, što intelekt zamjećuje (percipit) na božanskoj supstanciji«, ali se tomu spoznajno-teorijskom zaokretu atributa u »asprekt« (kao određivanja u vidu našega spoznavanja) protivi nedvoumno jasna izjava, da se u atributima i njihovim stanijma božanska priroda ne samo poima nego i izražava (exprimitur). Treba dakle uzeti, da su atributi zbiljski načini očitovanja božjega, jednako vječni kao sam bog, koji u njima sebe izvodi i otkriva.

To odgovara i realističnom duhu, kojim se prirodonaučno mišljenje uvijek zanosi, te mu se priklonio Descartes, a oboje je odredilo Spinozino uvjerenje, da spoznavanje stoji u realnom odnosu k zazbiljnosti. Ne mora ono obuhvatiti sve strane zazbiljnosti, ali što obuhvaća, to ima stvarno značenje. Po Spinozi doista u božanskom biću ima neizmjerno mnogo atributa, od kojih mi spoznajemo samo dva, po Descartesu obilježena kao mišljenje (cogitatio) i rasezanje (extensio).

»Genetička serija« zazbiljnosti odvija se prirodnom nuždom tako, da u svakom atributu zakonitom pravilnošću zaporedo slijede razna stanja (modi) kao prostorno i vremenski ograničeni momenti očitovanja. Modi svijesnoga nalaženja — označeni kao »mišljenje« — pojedine su predodžbe, misli, osjećaji i drugi »porivi duše« (affectus amini), dok su modi prostorno-tvarne svojstvenosti fizičke pojave, među njima gibanje kao najopćenija i po savremenom mišljenju najosnovnija.

Svi su ti modi redom isječci božanskoga očitovanja. »Res particulares nihil sunt nisi Dei attributorum affectiones sive modi quibus Dei attributa certo et determinato modo exprimuntur«. Pojavnost, što tako nastaje kao konkretna determinacija osnovnoga kvaliteta, odnosi se prema božanskom osnovu kao raščlanjeno, individualno mnoštvo prema jezgri, u svim mogućim varijacijama bez obzira na savršenstvo i vrijednost, kao raščinjena misao prema principu — i to ne samo u logički važnim i ispravnim izvodima već i sa sporednim posljecima, čak i sa paradoksima i krivim zaključcima, do kojih može da dođe. Prirodna evolucija traži, da se sve mogućnosti izvedu, pa bile one kako neobične, a Spinoza se nije žacao, da pojave »mišljenja« stavi u isti red s pojavama tvarne prirode — naprosto kao nužna fakta, bez obzira na vrijednost i svrhovitost.

Što se tiče međusobna odnosa atributa, Spinoza misli, da su oni logički i stvarno razlučeni — svaki za se, oba upućena na snagu, koju crpu iz božanskoga izvora, razvijajući se jedan bez pomoći drugoga (sine ope alterius), u povodu toga i bez neposredne veze i saobraćaja. Sve, što se događa, ima svoj uzrok i učin samo u svojem redu. Nikakovi utjecaji ne idu s jedne strane na drugu. Modi pojedinoga atributa čine zatvoreni lanac, u koji ne zahvata nijedna karika drugoga isto tako čvrsto povezana lanca. Svjetski proces je udvojen u koordiniranim nizovima. Diljem zazbiljnosti provlače se dva upo-

redna načina očitovanja božanske prirode, kao na zajedničkoj sprezi, svaki u svojem kolosjeku, bez direktne veze i dodira, bez pogađanja i sporazumijevanja, samo kauzalnim ritmom iz osnova jednako balansirana i korak po korak korespondentna. Misao teče pored stvari kao svijetlo, što sa svake tačke u redu doživljavanja pada na dodijeljenu točku u redu prostornotvarna događanja. Sveoduhovljenjem moglo bi se to nazvati jedino u toliko, što pored »moda rasezanja« stoje »modi mišljenja«, ali ne po tom, što bi ideja bila unutrašnja snaga stvari (»duša svijeta«), a stvar očitovanje ideje, nego samo po tom, što je oboje paralelno držani dvostruki izraz apsolutnoga osnova. »Modus extensionis et idea istius modi una eodemque res est duobus modis expressa«. Svijet je, što mi znamo, u dvije pruge izveden, više mehanički sastavljen no organički povezan, jedino u izvoru ujedinjen i iz njega uporedo dirigiran tako, da se »ordo et connexio rerum« (red i veza stvari) poklapa uzastopce s nizom, koji se ukazuje kao »ordo et connexio idearum«.

Tako eto po Spinozi izgleda svijet posmatran s vrha bitka. Moglo bi se činiti čudno, čak apsurdno, da se tvarna priroda kao konstitutivni faktor stavlja u samo božansko biće. U drugim je panteističkim slikama veza svijeta s bogom različito modificirana. U indijskoj filozofiji stvari su priviđaji duše udaljene od božanskoga vrela, fata morgana zalutaloga duha, u novoplatonizmu su oslabljeni trak božanskoga svijeta, u Giordana Bruna imadu značaj estetskoga izražajnoga oblika, dakle nešto prema ideji sekundarno. Goetheu su »živo odijelo« božje, na zujajućem stanu vremena satkano od pojavnih niti. Ni sa stoičkim se mišljenjem ne može isporediti, jer i njemu je duh primarna oznaka u biću boga, svijet je samo materijal za manifestaciju i kao takav iznutra oživljen duhom, dok su po Spinozi duh i tvar jednako bivstvena oznaka u božanskom biću. Materijalnost je sastavni dio apsolutnoga osnova, koji se ne da resorbirati idejom. Bog je »dinamička formula svijeta« i u isti mah njegov dvostruki izraz kako u svijesnim stanjima tako i u tvarno-geometrijskoj konstrukciji. Zajednička provenijencija stavlja oboje na jednaki božanski dignitet, a prenošenje prirodne nužde u osnov zazbiljnosti vodi do konsekvencije, da su akti atributa »mišljenja« kao i oni atributa rasežnosti, duh i tvar jednako određeni uzročno-posljedičnom zakonitosti. Proces stvaranja na obadvije strane odnosi se prema osnovu kao gibanje prema miro-

vanju, kao živa energija prema potencijalnoj — i kaogod što se zazbiljnosti u korijenu odriče svrhovito htijenje, tako joj se odriče i umnost. »Ad dei naturum neque intellectus neque voluntas pertinet«. Nužda je jedini pokretni motiv u razvijanju božanskoga bića. To vrijedi jednako za evolutu prostorno-tvarnu kao i duhovnu. Razvijanje ideje prema tome nije logika svijeta, koja bi prosljedivala umne svrhe, već je naprosto prirodna povijest duha, koja se odvija, rekao bi, kao psihologijskom zakonitošću. Zazbiljnost je na obje strane nužni red čina, u kojima se izvodi, što je u osnovu svijeta sakriveno.

Spinoza je naturalizam, djelovanje po prirodnoj nuždi u kauzalno-mehaničkom progresu, učinio »dušom svijeta«. Predodžba o bogu zadobila je naprosto fizikalni izgled. U svim se religijama, pored etičkih, logičkih i estetskih motiva mogu naći manje ili više neke naturalističke crte, koje se nameću po odnosu boga prema prirodi, božje volje prema prirodnom zakonu, ali se vjerovanje svuda, pa i u prirodnim religijama otima tome, da ih veže sa samim bistvom božjim. Spinoza je mehanizam svijeta pomaknuo usred božanske prirode. S njim je uklonio i sve svršno nastojanje i promatranje. Preostala je samo kauzalno progresivna faktičnost bez efektivne idealne regulacije. Fatalnost događanja pritište svijet u cjelini i u pojedinosti. Kad Geulincx kaže: ja sam posmatrač u svijetu, gdje sve radi bog, onda Spinoza dodaje, da bog i moje gledanje stvara. Ljudski duh je relativno zaokružena provincija kozmičke sposobnosti osvještavanja. Označi li se ta sposobnost općenito kao mišljenje, onda to znači: intelekt ljudski modus je božanskoga intelekta ili drugim riječima: naše mišljenje potječe od boga, leži u božanskoj sferi — bog razvija svoje misli u njemu. Isto tako je s pojavama u prirodi, u kojima bog silu svoju očituje. Monizam supstancije potenciran mišlju o zakonitoj nužnosti događanja nije mogao drugo no reducirati svu razgaljenu zazbiljnost na varijaciju božanskih kvaliteta u progresivnom uzročno-posljedičnom nizu s redovitošću ponavljanja. Individualnost je bez ostatka uvrštena u nepromjenljivi tok cjeline.

Panteistički sustavi uopće, bez razlike, imadu teškoća pri statuiranju individualnosti. Stavi li se naime sva snaga bitka u osnov, teško je složiti misao, da je on jedan i u mnoštvu izveden, stalan i promjenljiv. Pojmovno je to do skrajnosti izveo Parmenid, tvrdeći, da ima samo bitak i da je bivanje, promjena, mnoštvo puki

priviđaj. To ga je zaustavilo na neplodnoj formuli: bitak jest — nebitak nije, jer se osim formalnih obilježja (jedinstva, stalnosti, potpunosti i sl.) izmiče svakom drugom logičkom i stvarnom određivanju. Dopusti li se međutim, ipak, da se osnovno jedinstvo razrešuje u više mogućnosti postojanja, onda se može uzeti, da je odnos ovih prema onome logički (pojedinost stoji prema osnovu kao konkretna predodžba prema pojmu) ili je moralan (pojedinost ima u osnovu svoj idealni cilj, kojemu se po mogućnosti približuje). U prvom slučaju pojedinosti čine niz reprezentacija, koje na oseban način prikazuju neki smisao (ideju); ostvareni oblici su pojedinačno obilježeni slučajevi jedne vrste, različito graduirani načini postojanja i svijesnoga nalaženja. U drugom slučaju pojedinosti su afirmacije u raznoj distanci od osnova, koje znači punoću bitka i vrijednosti, sadržavaju pozitivne vrednote, dok su u vezi s njim, a prelaze u negaciju, kad tu vezu kidaju. Spinoza stavlja stvaranje na udvojenu progresiju, misaonu (svijesnu) i prostorno-tvarnu, ali tako, da je genetički niz beskonačna kauzalno-mehanička varijacija osnovne sposobnosti. Proces svijeta prirodnom nuždom pruža sve, što leži u moći kozmičkoga principa, ali ovaj nema cilja pred očima, jedino što osjeća potrebu da se afirmira. Pojedinost je nužni produkt gibanja sila. Spinozin bog radi kao prirodna sila stvarajući veliko i malo, savršeno i nesavršeno, bez obzira na svrhe ljudske, naprosto tako, kako po nužnoj progresiji proizlazi iz njegova krila. Stvari pretstavljaju sve moguće načine i kombinacije prostorno-tvarne ekspozicije, dok se u svijesnim doživljajima izvodi sva mogućnost »znanja« ili konstatacije izvedene zazbiljnosti.

U evoluti »mišljenja« sadržano spoznavanje kreće se u glavnom u tri etape: u sferi predočivanja (imaginatio), pojmovnoga razbiranja (ratio) i neposredna uviđanja (intuitio). U prvoj dobiva se osjetno-iskustveno znanje (experientia vaga), koje ima u vidu samo pojedinačno, a po vrsnoći je relativno, neobjektivno, nesigurno i varavo (opinio). U drugoj sferi zalazi se već u bivstvo stvari i spoznaje se zakonitost zazbiljnosti; gledanje ima karakter nužnosti i općenitosti sub quadam specie aeternitatis. U trećoj se sferi potpuno (adekvatno) shvaća cjelina bitka i njegove veze; mišljenje sub specie aeternitatis uključuje svijest o vječnom i neizmjernom bivstvu božjem, predodžba o bogu kao uzroku svega određuje predodžbu svijeta — ili drugim riječima: pravo spoznavanje prolazi kroz ideju boga.

Tako je mislio i Descartes. Pošto je naime utvrdio, da je mišljenje, kad je jasno i razgovijetno, ona funkcija, koja utvrđuje, što uistinu jest, Descartes nalazi, da mišljenje najprije neposredno očevidno i nesumnjivo utvrđuje bitak mislioca (cogito, ergo sum). No kako ideja relativnoga duha, i ako je uvjerljiva, utvrđuje samo fakt eksistencije, ali ne i njegovu nužnost, to ona preko sebe upućuje na biće, uz kojega se pomišljanje mahom veže misao, da ono nužno postoji (deus cogitatur, ergo est). To neodoljivim zahtjevom mišljenja pod izvjesno utvrđeno biće postaje »ratio essendi« (osnov bitka), od kojega sve, pa i relativni duh dobiva kakvoću i snagu, a ujedno je i »ratio cognoscendi«, jer se pouzdanje u sposobnost čovjeka za poznavanje u posljednjem redu gradi na uvjerenju, da bog, jer je istinit (verax), nije mogao čovjeku dati um za obmanjivanje i zaludivanje. U bogu je jamstvo sposobnosti za spoznanje, uporište uvjerenja, da »lumen naturale« (kad se pravo sabere, t. j. kad jasno i razgovijetno osvjetljuje predodžbe) vodi k objektivnom znanju. Na garanciji božjoj osniva se u posljednjem redu sigurnost umovanja kao i nevarljivost predodžbe o svijetu (mundus cogitatur, ergo est), koja bi bez onoga oslona kraj sve zornosti mogla biti naša iluzija. Upiranje na ideju boga vodi tako na put racionalističkoga izvođenja »razumnih misli« s realističkim pouzdanjem i aspiracijom na apsolutnu valjanost.

Sve te misli Descartesove prihvatio je Spinoza i prilagodio ih panteističkom principu. U povodu toga pojačalo se uporište bitka u neposredno učešće božje u razvijanju zazbiljnosti, a sposobnost spoznavanja u neposredni izliv božanskoga duha. Bog sam očituje se u eksponiranoj stvarnosti i misli u dušama ljudskim. Mišljenje potječe iz božanskoga uma i razvija se na aktivnosti njegovoj. Rastavljanje atributa mišljenja od atributa rasezanja povlači onda za sobom još i taj racionalistički posljedak, da se spoznavanje ne stvara na objektu, već nastaje po zakonitom slijedu stanja u redu mišljenja, oslanjajući se na vlastiti unutrašnji kriterij, jasnoću i razgovijetnost, koja odgovara intenzivnosti razumske radnje. Tako zamišljena spoznajna funkcija znala bi inače zavesti u idealističke sfere, ali se zalet misli iz osnova suspreže juxta-pozicijom genetičkoga niza prostorno-tvarne provenijencije, što čini, da se misao i stvar (ordo rerum et idearum) stalno drži u korespondenciji — i tako se osigurava realistični karakter spoznaje.

Misao, da je intelekt ljudski »modus« božanskoga duha, ne bi možda i naišla na otpor, kad bi mišljenje naše uvijek bilo ispravno, no pitanje je, ako se sposobnost i djelovanje relativnoga duha iz samoga osnova upravlja, nije li bog odgovoran također za omaške i zablude toga duha? Spinoza predviđa mogućnost toga prigovora, ali drži, da mu izmiče, ako se uzme, da zabluda nije ništa pozitivno t. j. da pretstavlja neki nedostatak po ograničenju pogleda, koje čini, da se u relativnom krugu ne vide svi odnosi ili se ne vide potpuno i dovoljno jasno. Priviđaj, opsjena, zabluda nastaju u relaciji pojedinosti prema pojedinosti. Istina leži u elevaciji, koja pogled vodi do apsolutne tačke orijentacije, preko pojedinačna nalaza ad tempus et locum do nadindividualna, nadvremenskoga smisla i značenja. Istinito je, što se konstatira u apsolutnoj relaciji, ili drugim riječima, što se spoznaje u bogu. Istinita je misao, koja se vodi kroz apsolutnu tačku gledanja. U bogu su sve misli ispravne — on je sam istina i ujedno put, kojim spoznavanje mora proći, ako će da ima dijela na istini. Tako Spinoza odbija posljedak, koji bi panteističku misao (sve je u bogu) tjerao na nezgodnu konsekvenciju, da i slabe momente duha pripiše bogu. Prividnost i zabluda leži u pojedinosti istrgnutoj iz cjeline, bolje reći, u pojedinosti, kad se ne stavlja u odnos k cjelini, već ostaje sama na sebi. Zahtjev duha bio bi prema tome: ne vezati se mišlju i srcem uza slučajnost, ne obnevidjeti pod utiskom pojavne pojedinosti, već polazeći od nje dovijati se općenom nadvremenskom smislu. No pravo uzevši, nije tim uklonjena svaka sumnja, jer je pitanje, može li duh ljudski kao prolazna tačka božanskoga mišljenja, kao modus apsolutnoga duha, uopće razviti djelotvorno nastojanje i u tom pravcu. Prirodna evolucija božanskoga bića po atributu mišljenja u svim mogućim varijacijama čini, da se bog ne javlja u svakom času jednako potpuno i vidljivo, a što može relativni duh za to, da baš na nj kada padnu momenti slabije intezivnosti? Nije li uzdizanje u visinu i stupanje na vrh gledanja isto tako kao i padanje na nizinu određeno već u samom genetičkom nizu? Ne stoji li visina perspektive, širina horizonta i snaga osvjetljenja do boga, koje nosi svijest, te je kao na valu diže i spušta? Što preostaje tu čovjeku da radi? Nije li ukazanje božje sreća, koja se može dočekivati samo sa željom biti ponesen (ne tek vođen) božanskom misli, nalaziti se na visini božanske struje — i sa strahom: »ne uvedi nas u iskušenje!« Predanost i nada u dobru sreću sačinjavaju sav napon, koji može da se

razvije u čvrstom okviru događanja prirodnom nuždom iz osnova pokrenuta. »Amor fati« sva je energija, kojom se svijest može da priključi procesu aktualiziranja božanskoga bića. To je prilično jedini srdačni ton, što odjekuje u misaono ohlađenom prostoru Spinozinu, kojega inače ne zagrijavaju nikakove tople zrake, jedino što ga obasjava božansko svijetlo iz daljine.

U obilježeni kozmičko-teološki nacrt uvrštena je bez ustezanja i bez korekture fizikalna slika o svijetu kao sustavu mehaničkih procesa, suvislih po uzročno-posljedičnoj nuždi, što bezobzirce nemilosrdno tjera atomne čestice, združuje ih i razbija, te tako proizvodi stvari i pojave u prirodi. Kozmologija Spinozina nema što da mijenja na fizikalnoj shemi, nema potrebe da vrši »metafizičku« korekturu, štaviše, važnost se njezina još proširuje na čitavo područje pojavnoga zbivanja.

Već joj se Descartes dao punovažno mjesto ne samo u shvaćanju prostorno-tvarnih pojava, već je i organski svijet držao produktom mehaničkih faktora, pa je tako živa bića označio automatima. Spinoza — naročito pod utjecajem Hobbesovim — ide još dalje. Najprije mu fizika daje model za psihologiju. Svijesni se život stavlja na mehaniku »duševnih atoma«, čovjek postaje »automaton intellectuale«, koji uzročnom zakonitošću proizvodi razne načine i oblike opažanja, predočivanja, maštanja i mišljenja, a isto tako nužno razvija teženje i htijenje. Volja je produkt poticaja, potpuno determinirana motivima. Po istom modelu gradi se onda etika kao mehanika prirodnoga nagona. Vrlina (virtus) uzima se kao fizička sposobnost, koja se sastoji u snazi samoodržanja, a očituje se u ugodi, kad je razvijanje sila uspješno, ili u neugodi, kad je ono spriječeno. Ugoda i neugoda pokreću život. Mjerilo vrijednosti je korist. Možda je previše, ako se u tom nazrijeva »opravdanje merkantilnoga principa«, no sigurno je izraz vrlo realnoga mišljenja, a što se ono ne provodi do bezobzirna egoizma, to ima svoj razlog u pretpostavci, da u pojam koristi po nuždi života s razvitkom svijesti ulazi i obzir na druge. Dobro po ugodi i koristi prelazi u »dobro shvaćeni interes«, kad razumno određivanje stupi na mjesto prirodna osjećaja, i završuje se konačno u umnom smislu kao nenamjeravanu, dozrelu plodu prirode i savršenu izrazu istinske koristi. Na putu prirodna razvoja prevodi se tako isprvični eudemonizam i utilitarizam u prosvijetljeni perfekcionizam. Postepeni prijelaz od primarne reakcije vitalne do kultivirana načina održanja

olakšan je intelektualističkim shvaćanjem, što je zametnuto već u Descartesovoj definiciji duha kao bića, koje misli (ens cogitans), — da je naime znanje (predodžba, misao) osnovka svijesti i os, oko koje se kreće duševni život, uspinjući se na postepenom razrešavanju nesvijesna u svijesno, razumna u razumno. Afekti su po Spinozi »confusae ideae«, koje pomalo prelaze u jasno i određeno teženje (appetitus cum eiusdem conscientia). I volja mu je funkcija mišljenja, uključena u razumnosti (voluntas et intellectus unum et idem sunt) po tom, što misaono rasuđivanje već sadržava u sebi odobravanje ili odbacivanje. Logika postaje konstituitivni faktor etike, ali nije kadra životu dati novi pravac, jer može samo da svijesno potencira prirodne faktore. Princip »živjeti prema prirodi« (naturae convenienter vivere«), iako u prirodi uključuje razumnost, ne prevodi život u idealno teženje. Moralno unapređenje izlazi konačno na razumsko usavršavanje prirodnoga nagona (»conatus sese conservandi primum et unicum virtutis fundamentum«). Krepost je razumno osvijetljena priroda, etika usavršena vještina održanja. I u sociologiji se konstrukcija provodi po istom receptu kao sve kompliciranija mehanika »socijalnih atoma«. Ishodište joj čini racionalistička pretpostavka o apsolutnom pojedincu, od prirode neduševnu, na se upućenu, bez ograničenja slobodnu i zato samovoljnu i do skrajnosti bezobzirnu. To ga dovodi u sukob s drugima jednako silovitim i netrpeljivim individuima. Posljedak je rat (bellum omnium contra omnes) i međusobno uništavanje (homo homini lupus). Nužda života i interes samoodržanja sili na agregaciju, na udruživanje za volju uspješnijega otpora, koje se mora suprotstaviti pritisku izvana — prirodnim prilikama i navali protivnih grupa. Instinktivni osjećaj; a kasnije i na iskustvu oprobano i promišljeno spoznanje zajedničke koristi unosi onda najprije u manje, s vremenom i u sve veće skupove, u zajednice različite organizacije, međusobni obzir i ustupke, koji se daju u zamjenu za dobit boljega održanja i napretka, a vode k uzajamnom prilagođenju i uravnoteženju odnosa kao po nekoj pogodbi (»ugovoru«). Najviši produkt te mehaničke transformacije neduševnih energija individualnih u socijalnu kooperaciju pretstavlja država. Dovde je Spinoza slijedio Hobbesa, koji je na osnovi naturalističkoga izvođenja socijalne funkcije izgradio teoriju apsolutizma monarhičkoga tipa kao hijerarhijskoga vrhunca na bazi prirodnoga prava jačega, dok je Spinoza skrenuo prema demokratskom shvaćanju,

umjeravajući ga s vremenom ponešto u duhu »hegemonije uma«, koja drži sredinu između iracionalne »volje naroda« i razumno formuliranoga »općega interesa«. Država se osniva na svijesti građana i ima da služi njihovu dobru. Državni organi odgovorni su narodu za vlast, koja im je povjerena u cilju zajedničke koristi; zato i ne treba da se naprosto povode za časovitim raspoloženjem, već se imadu odazivati razumnim zahtjevima, koji proizlaze iz ideje države, a to je zaštita slobode i osiguranje napretka. Taj zaokret prema umnom cilju daje shvaćanju države u Spinoze umjereno autoritativni, demokratskom obzirnošću vezani aristokratski značaj s objektivno upravljenom kulturnom tendencijom.

Na prirodnim osnovima podiže se tako nazor o životu, s kojega se vrlo realno gleda na prilike ljudske i upućuje na trijezno držanje, razumski određeno, prosto od sentimentalne raznježenosti i plačljiva žaljenja, što tečaj svijeta ima svoju nuždu, koja ne odgovara željama ljudskim. Osjećaj neposredna ključanja prirodnih sila odrazuje se u paroli: »memento vivere«, prema pozivu: »memento mori«, koji se tuđi od života, i donosi sa sobom gibljivost, makar ona bila više nošena valom svjetskoga procesa no samotvornošću određena. Razumska spoznaja olakšava pritisak neminovne nužde i stvara mir duševni, bez pokajničkoga osvrtanja unatrag, — život se predaje naprednom toku svijeta s trpeljivim i blagim prosuđivanjem drugih, koje jednako neizbježni udes vodi. Simpatija po uviđavnosti sazrijeva u dobrotvornoj naklonosti, prirodno opravdanje razumske regulacije stavlja u izgled ideju humaniteta, koja obuhvaća prosvjetni duh, razborito udešavanje odnosa ljudskih, usavršavanje uvjeta opstanka i načina zadovoljenja, kako u pojedinačnom životu tako i u sve razvitijem kulturnom stanju. Napredovanje čovjeka i prilika ljudskih uključeno je u naprednom toku svijeta. Proces civilizacije, razvitak naučnoga duha, moralne i socijalne svijesti, umjetničkoga osjećaja i tehničke sposobnosti sve je to plod, koji na nužnoj zakonitosti svijeta s vremenom sazrijeva. Mehanika bitka nastavljena u fizici duha nalazi svoj završetak u prirodnoj etici kozmičke progresije.

Zacijelo nije bez utiska, što je arhitektonika Spinozina jedinstveno provedena, ali se ne može suspreći sumnja, da li se ona smjela stavi pod natpis etike, jer je pitanje, može li se u sustavu, koji je s kraja na kraj veliko moranje, uopće razviti »ethos« u pravom smislu, — pored boga, koji je sav pusta »physis«, u svijetu, koji

ne zna za svrhe, po duhu, koji je bez ostatka uvršten u kauzalni proces. Etički odnos pretpostavlja svijesno namjerno određivanje, s kojim je u vezi obaveza (»dužnost«) i odgovornost, zasluga i krivnja činioca i moralna vrijednost čina po intenciji. No kako će kraj svesilne nužde da uopće nastane nastojanje prema cilju i savjesno prosuđivanje? Što u neodoljivo efektivnom redu događanja još preostaje htijenju da učini ili ne učini, da doprinese svoj dio ostvarenju zalaganjem ili da mu oduzme propustom i omaškom? Može li se uopće govoriti o aktivnom zalaženju u plan svijeta, gdje činilac sa svim svojim aktima u mehanizmu svijeta iščezava? Dade li se što promijeniti na tečaju svijeta, koji je od iskona iz osnova nužno pokrenut i zakonito sav određen. Ima li smisla reći, da bi što trebalo biti da bude bolje ili drukčije, kad je silom događanja sve uvijek tako, kako je upravo moralo biti. Spinoza je iz svijeta uklonio svrhe i protjerao ih u carstvo utvarâ (omnes causas finales nihil nisi humana esse figmenta). Potpuno podređenje duha kauzalnom procesu dovelo je do toga, da je svaka »prospektivna tendencija« postala iluzijom prema faktičnoj uzročno-posljedičnoj sekvenciji. Odnošenje na svrhe ukazuje se kao izvrnuta perspektiva, u kojoj se čini, da nas cilj k sebi vuče, dok nas uistinu uzroci tjeraju prema njima. Dobrim zovemo nešto zato, jer nas želja na to nagoni, a mislimo, da to želimo, jer nas dobrota privlači. Ocjenjivanje po opreci dobra i zla, korisna i štetna, lijepa i ružna subjektivno je mjerenje. »Sub ratione naturae« (pod vidom prirode) otpada sve razlikovanje po vrijednosti i preostaje samo gola shema uzroka i učina. To isključuje svaku inicijativu i samoodređenje, koje bi značilo voljno zahvatanje i savjesno zalaganje, u smislu Goetheovu:

> To posljednji je završetak mudrosti:
> Slobode i života vrijedan tek je onaj,
> Ko dnevno mora da je izvojuje.

Spinoza je pokušao da ublaži poraznu prividnost svrha i bespredmetnost ocjenjivanja, što ubija svaku volju, i da bar nekako spasi poništenu aktivnost, kad se utekao misli, da se spontanije vrši, što se vrši sa znanjem od onoga, što se vrši neznalice ili s nejasnom svijesti. »Mentis actiones ex solis ideis adaequatis oriuntur, passionis autem ex ideis inadaequatis pendent.« No slaba je utjeha u tom, da se aktivnost sastoji u intelektualnom potenciranju svijesti o zavisnosti, jer to znači samo bolje vidjeti okove, koje nas

sapinju. Intenzivnost osvještavanja ne mijenja ništa na položaju i ulozi čovjeka, kao jačina osvjetljenja što ne mijenja stvar, jer utječe samo na jačinu zapažanja. Aktivnost stavljena u razrešivanje nejasna događanja u jasno, nagonskoga u razumsko obećava doduše neku slobodu prema neposrednom utisku i mogućnost udešavanja prema nekom općem, nad časovitost uzdignutom obziru, ali sve to ne prelazi granice razborita snalaženja u udesno nepromjenljivoj cjelini i ne daje još stvaralački smisao, koji bi išao na promjenu životnoga reda. Napon u pravcu razumskoga svladavanja prilika ne razređuje službenički odnos. Najviše, što može dati, jest prilagođenje zazbiljnosti, koje zapravo uvijek nosi sa sobom rezignaciju, jer naposljetku znači ipak samo intelektualno smirenje s fatalnom nuždom. Vezanje te nužde uz božansko određenje daje tome prilagođenju značaj priključenja višoj sili, ali ne prevladava osjećaj vlastite nemoći. Tko uviđa zakon svijeta, rekli bi stoici, taj mu se spremno odaziva i s voljom podvrgava — jer mu drugo ne preostaje, dok se onaj, koji ga ne vidi ili ne će da vidi, uzalud zanosi varavim pogledima, a konačno se ipak mora da preda u ruke sili, koja je jača od njega. To je uz cijenu samosvojnosti iskupljeno teorijsko zadovoljstvo, koje se smiruje na gledanju zazbiljnosti, kakova jest, i koje bez neke plemenitije podloge prelazi u realistično iskorišćavanje prilika. Što to nije slučaj u Spinoze, zahvaliti je samo religijskom raspoloženju, koje kao u stoika prilagođenje povisuje do svijesti življenja u bogu i podudaranja s njim. Cilj života — bolje reći, usrdna želja njegova postaje vinuti se u misli do vrha i odonud pratiti događanje svijeta, u misli se složiti s bogom. To je »amor intellectualis Dei«, t. j. spoznaja, koja prelazi u pobožnu privrženost i radost sličnu onoj, kojom bog promatra razvijanje svoje snage.

Više od toga ne može svijet čovjeku dati, jer zapravo ni bog nema više. Naturalističko spletanje apsolutnog osnova s prirodom stavlja naime i boga samoga u nemogućnost, da na eksistenciji i toku svijeta išta mijenja. On ne može svijet uništiti, jer bi sebe uništio. Vječnom nuždom proizlazi sve stvorenje iz njega. Svijet je vječan, kao i bog što je. I zakonitost njegova je stalna, kao što je dovijeka stalno bivstvo, iz kojega je ona proizašla. Priroda je bivstveni izraz božji i kao takav nužno postojeći, i nepromjenljiv. Zazbiljnost je u osnovima svojim statična — samo u varijacijama svojim beskrajna. Struktura svijeta je konstantna. Bivstveno određenje i očitovanje

božanske sile nužno se pokrivaju. Bog radi po zakonu svoje prirode (»Deus ex suae naturae legibus agit«). Njegova se sloboda sastoji u tom, da nije ni od koga prisiljen (a nemine coactus). Nužda i sloboda u njemu su jedno isto. On sam nije voljno određena, samosvijesna ličnost, nego impersonalna sila, koja se po nuždi svojega bivstva očituje. I čovjek se tomu stanju približuje, kad se potpuno preda zakonu svijeta, kad sa znanjem nuždu njegovu usvaja kao svoje bistvo, kad sav ulazi u neodoljivu produktivnost svijeta. Svi ostali putovi aktivna učešća su zakrčeni. Zazbiljnost kao skup nužno sukcesivnih momenata ne daje prilike, da se i na kojoj tački pasivno stanje proizvedenosti prevlada i da prijeđe u samostalno proizvođenje, da postane nešto po sebi djelovno (»ein Tätiges« po Fichteu). Sve je samo produkt kozmičkoga procesa, učin, a ne faktor. To ne vrijedi samo za prirodu u užem smislu, gdje su stvari i pojave nehotične kombinacije prostorno-tvarnih elemenata; i duh je križalište stanja, koja mu nepozvana (»invite«) dolaze te čine, da je i svijest više agregat no sinteza, pa i na povišenom stupnju znanja o sebi manje ili više samo posmatrač nužne historije svoje. Jedinstvo, koje zovemo »ja«, mehanički je složeni »svežanj predodžbi« (što bi rekao Hume), bez teleologijske strukture, koja bi dovela do lične formacije u punom smislu riječi. Kozmoteologija Spinozina poznaje individuacije, ali ne daje mogućnosti za nastanak individualiteta. Bića su od boga samoga izrađene i pomicane figure u raznim situacijama. Epifanija božanska pretstavlja beskrajni niz prizora iz božanskoga izvora projiciranih — udesnu dramu«, bez aktivna učešća zaposlenih sila, jer su sve na osovinu svijeta čvrsto privezane i njezinim zamahom pokretane. Uloga svijesti nužno se tu reducira na teorijsko držanje i zadovoljstvo u zrenju božanskoga očitovanja.

Čini se međutim, bar na čas, da bi se s te strane mogla nekako prevladati ravnodušnost kozmičke progresije prema vrednotama. U »genetičkoj seriji« svi su momenti jednako nužni; ekonomija svijeta sve ih traži kao sastavne dijelove totalne sume, koja se u beskrajnom procesu sabira. No i samo teorijsko promatranje, bez utjecaja na kauzalno određenu konstituciju njihovu, dopušta neko mjerenje u odnosu prema cjelini. Kao što u pojmu ima bitnih i nebitnih oznaka, u izvođenju neke misli glavnih i sporednih momenata, tako i u toku događanja ima elemenata, koji su bitno nužne crte, i drugih, koji su samo radi potpunosti izvedeni. Na toj razlici

osniva se misao besmrtnosti. U prirodi taj značaj pripada velikim okvirima događanja (zakonima), u duhu ljudskom mislima, koje obilježavaju osnove svijeta i gledaju u neizmjernost. Razumljivo je, da Spinoza nije mogao pomišljati na lično održanje preko granica života. Ljudski duh je prolazni fenomen kao vremenski ograničeni prizor u svjetskoj drami, ali se u njemu mogu očivati motivi, koji po značenju idu do boga i tim premašuju pojedinačni život. »Mens humana non potest absolute destrui, aliquid eius remanet, quod aeternum est.« To su pogledi u božansku radionicu. Ući u »vječnu slavu« znači — gledati sile, iz kojih se »machina coelestis« pokreće (to je racionalni izraz za religijsku predodžbu o »gledanju lica božjega«), što u genetičkoj seriji znači: ustrajati u kozmičkoj svijesti, u pamćenju ljudi.

*

Osvrnemo li se još jednom na lik i sustav Spinozin, onda nam je momentano najviše do toga, da istaknemo historijsku važnost njegovu.

Povijest ljudske misli pretstavlja niz pokušaja, da se izađe iz labirinta svijeta i života. Svaki projekt, koji u tom nastojanju ozbiljno prosljeđuje neku postavljenu direktivu, historijski ima svoju važnost, bez obzira na to, kakav mu je uspjeh, jer i ako ne zadovolji ili završi u nemogućnosti, i to ima instruktivno značenje kao memento duha na zavodljivu putu. U tom pogledu pak velike zablude, kako je poznato, više vrijede od sitnih istina, jer je upozorenje njihovo odlučnije za orijentaciju u svijetu. Spinozina pankineza je upravo klasičan primjer filozofijskoga eksperimenta, čija je vrijednost baš u tom, da jasno, bez prikrivanja, odrešito, bez uvijanja, i odlučno bez ustezanja ide zasnovanim putem, te neobičnom očitošću pokazuje izglede, koji čekaju duh, ako njim pođe. Spinozi bila je u historiji duha namijenjena uloga, da pokaže što prirodonaučna misao sama za se uzeta i provedena znači za naziranje na svijet i život, a valjalo je jednom i tim putem poći, jednostrano i do kraja, da se mogućnosti njegove upoznadu. Djelomično su mu u tom pothvatu bili vodiči Descartes i Hobbes, ali nijedan nije naturalistički princip proveo tako daleko kao on. Descartes ga je tjerao do granica duhovnoga svijeta i onda je sustao na dualizmu mišljenja i u prostoru protegnute stvari. Hobbes ga je proveo u čitavom području relativnoga bitka, kako tvarnoga tako i duhovnoga. Spinoza ga je produžio do boga.

Mišljenje Spinozino stoji potpuno pod utjecajem prirodonaučnoga racionalizma, odbacujući sve maštom ponesene načine promatranja prirode, odbijajući mistično uživljavanje i isključujući magičko stvaranje. Slika svijeta i života, kako ju je on razvio, stoji u plein-aireu razumskoga prikazivanja. Kao u spektru što se pod jakim osvjetljenjem smanjuje šarenilo boja i ostaju samo jasne konture obasjanih likova, tako ovdje iščezavaju tonovi, što predodžbama daju slikovitost. S njima nestaje s vida bujnost konkretne sadržine, a prigušeni su mahom i motivi, što daju poleta maštи, i razbijen je čar, što godi srcu i vabi volju. Uništena je sva metafizika ljepote i dobrote. Razumski iskristalizirano motrenje sasvim prevladava sočno pretstavljanje. Sve poetično alegorijsko razrešuje se u trijezne izraze, simboli dobivaju pojmovno uprošteni smisao, individualna raznolikost zaostaje iza jako istaknutih tipičnih crta — sve je pretočeno u misaone sheme, udešeno na pojmovno obuhvatanje i razložito utvrđivanje; ništa ne ostaje naslućeno, sve je prevedeno u razumski govor, logički uokvireno, na apstraktne formule reducirano.

Općenito uzet, racionalizam je način duha, koji (po K. Jaspersu) sve zahvata razumom i preko toga ne vidi ništa. Glavna su mu obilježja ova: 1. mišljenje (uključivši ovamo osjećanje i predočivanje kao prethodni stadij) drži se osnovnom funkcijom svijesti (idea primum est quod mentis humanae esse constituit, veli Spinoza) ili što je isto, uzima se, da se svijest izgrađuje u mislima ili na misaonim podlogama; 2. mišljenje se smatra jedinim organom za dohvatanje zazbiljnosti, jer je navodno i svijet logički fundiran (»svijet je funkcija ideje«) i spoznatljiv upravo po tom i toliko, što je i koliko je svijetu srodan; 3. mišljenje je organ upravljanja života (vrijednost i smisao života zavisi od intelektualnoga vodstva; *(νοῦς ἡγεμονικός)*. Protežirano razvijanje svijesti u pravcu mišljenja, što se otud nadaje, i dominantni položaj razumskih funkcija odgovara položaju, u kojem se život ponajviše kreće. Logifikacija svega, što je u doživljajima dato, zadovoljava najpreči biologijski interes, da se životni sadržaj tako uredi, te bi se što zgodnije svladao teorijski i praktički, i upotrebio u saobraćaju. »Shematizam razuma« (po Kantu) ide na to, da mnoštvo podataka registrira pod općim natpisima, koji pretstavljaju zajedničke važne crte na više pojedinaka; pojedinost sama zaostaje iza općenosti i dolazi u obzir samo kao nosilac tipičnih obilježja. Isto tako se u raznolikosti događanja

ističu skupni formulari, koji pretstavljaju ono, što se redovito zbiva i stalno ponavlja; to znači Schellingova riječ, da je razumu svojstveno, da vidi pravilo (»Anschauung der Regel«). Sve u svemu, iz punoće sadržaja izdižu se stalni klišeji postojanja i događanja, pomoću kojih se nepregledno mnoštvo pojedinosti reducira na nepromjenljive podloge i na stalno određeni plan, pojavnost se utvrđuje na supstancijalnim osnovima, bivanje na bitku, dinamika zazbiljnosti na statičkom sustavu oblika i odnosa. Prema tako disponiranoj zazbiljnosti stoji svijest kao zrcalo, prema vani okrenuta sa zadatkom, da »reflektira« suprotstavljeni bitak. Akcije svijesti kreću se u raznoj sferi od osjetna utiska do misaono dotjeranih načina držanja, i u raznom pravcu, u pravcu zorna predočivanja i razumskom industrijom usavršena pojmovna razbiranja, u pravcu fantazijske produktivnosti, emocionalne reakcije i važna zahtijevanja, ali »realni«, (pojavnoj ili izapojavnoj) stvarnosti primjereni stav, drži se, stoji jedino do intelektualnih funkcija, koje tako imadu isključivo teorijski i prvenstveno praktički značaj,

Međutim, različito uvažavanje faktora, koji tu dolaze u obzir, kao i nejednako određivanje metode i cilja razumskoga svladavanja, unosi u racionalistički pravac divergencije, koje se kao trase jednoga istoga projekta u više kombinacija kreću između prilično velikih opreka — između pozemljarskoga iskustvenoga nivoa i vrtoglavih visina spekulacije, u perspektivi, u kojoj se duh vidi kao satelit objektivno date zazbiljnosti, razvijajući se na mehanici osjeta, upućen na čisto podražavanje stvarnosti, na pozitivističku registriranje i sortiranje opažaja — pa sve onamo do autonomnih aspiracija, koje preko logičke redakcije i korekture vode do najsmionijih pokušaja »pojmovnoga maštanja« (Begriffsdichtung) i konstrukcija izapojavnoga *(μετὰ τὰ φυσικὰ* pomišljanoga) bitka.

Osobitost racionalizma Spinozina leži u tom, da je potpuno obuzet, upravo fasciniran od fizikalnoga pogleda na svijet, koji — pošto je iz promatranja prirode isključio ne samo elemente »subjektivnoga« pretstavljanja nego i spekulativnog zamišljanja — spaja iskustvenu metodu opažanja i eksperimenta s matematičkim određivanjem i izvođenjem. Polazeći od atomističke pretpostavke, da je svijet konglomerat elemenata, koji se kauzalno-mehaničkom nuždom pokreću, uzima se, da je događanje slijed zakonito odmjerenih učina, da se dade razriješiti u brojčane (kvantitativne) odnose i izraziti u matematičkim formulama, računski izvesti i proslijediti (deducirati).

Spinozu je u tom načinu gledanja najviše privukla misao kauzalno-mehaničkoga toka, da sve nastaje neminovno po sili uzrokâ, onako kako upravo mora da bude, te ne koristi ni željeti ni žaliti, gdje preostaje samo — vidjeti nuždu svijeta. Eliminacija svrhâ iz pojma prirode (u užem smislu) povukla je sa sobom poglede, koji u fizički svijet unose život i dušu. Priroda se nakon te eliminacije ukazuje kao biće bez osjećaja, što ne ide za smislom i za svrhama. Svijest i misao nijesu unutrašnje pokretne sile fizičke zazbiljnosti; duševnost stoji van nje, suprotstavljena kao posmatrač, kao misaona paralela prostornih stvari. Taj paralelizam zadržao je Spinozu od materijalističkoga reduciranja i srodnoga mu mišljenja, da je duh »sjena« tvarnih procesa. Duh i tvar pomišljaju se kao dva zasebna reda, koji se dodiruju samo u jednoj tački, na apsolutnom vrhuncu bitka. Međutim se fizička shema prenosi i na zazbiljnost doživljajnu i sve, što je na njoj građeno, pa se i ona zamišlja kao uzročno iznuđeni proces, možda sa nešto kompliciranijom zakonitošću. Razvitak svijesti, pa i nastanak viših oblika duha zamišlja se kao gibanje svijesnih elemenata i masâ. Smisao i svrhovitost izlazi onda kao produkt heteronomičke, od fizike preuzete djelotvornosti. I kaogod što se matematički red drži bivstvom prostorno-tvarne zazbiljnosti, tako se (priključenjem uz Descartesa, koji je isto tako stajao pod dojmom savremenoga duha) uzima, da matematičkim korakom s prinudnom uvjerljivošću vođena misao ide na osnove bitka, na filozofijsku sintezu. Dovde je u glavnom išao Descartes i Hobbes. Spinoza ide još za korak dalje, pa i samu prirodu božju stavlja na kauzalni ritam: bog ne radi kao logičko i etičko biće, već naprosto iz punoće svoje snage, nužno redom sve, što u neizmjernoj mogućnosti njegovoj leži.

U tom spletanju fizikalne perspektive sa religijskom idejom leži najznačajnija crta Spinozina naziranja, koje pretstavlja neobično oštro izrađeni oblik naturalističke kozmologije i teofanije, što se ekstremnošću svojom odvaja od svih panteističkih sustava, a religijskoga se osjećaja lako doima čak kao blasfemija. Kako je poznato, idealistički panteizam pretvara svijet u božju misao, kojoj se čovjek mističnom kontemplacijom prikučuje, prima je u sebe i tako se s bogom samim združuje. Mistično poniranje pretstavlja se redovito kao neko više spoznavanje prema običnom i »učenom« znanju, kao znanje, kojim se duša predaje bogu, zapravo ulazi u stvaralačku intenciju njegovu i usvaja očitovanje njegovo. Naturalistički panteizam također gleda u prirodi očitovanje božje, ali mu prilazi izvana, držeći isto tako, da se tajanstveno djelovanje božanskih sila spoznaje posebnim načinom, koje se ne upire samo na razumske poluge već daje maha fantastičkoj spekulaciji (»teosofiji«) ili se razvija u zanosnim pogledima i duhovitim koncepcijama umjetničke vrste. Spinozin panteizam jednako je daleko od mistične kontemplacije, poetičke koncepcije i fantastične spekulacije. Razumski stav moderne fizike dominira u njemu, prevladava s vrha do dna sve promatranje zazbiljnosti, raspršuje svako osjećajno primanje stvari i svrhovito gledanje na tok događaja. Gola nužda postaje tenor bitka do boga. Svijet je sav opustio u racionalnoj perspektivi i prometnuo se u strahovitu makinu, koja poništava sve vrednote i svrhe. Mehanizam apsorbirao je praktični ideal ostavljajući jedino mogućnost teorijskoga motrenja udesna procesa. Misao o jedinstvu boga i svijeta stoji iza njega kao intimna pozadina pobožna raspoloženja, ali i ona je došla pod refleks prirodonaučnoga duha. Fizika određuje bivstvo boga, način objavljenja i vezu svejedinstva. Kauzalno-mehanički tempo pada u samo biće božansko, svijet postaje nužno razvijanje boga samoga, ne možda tek objektivni odraz unutrašnjega djelovanja njegova, nego baš pravo pravcato samoočitovanje i samoostvarenje njegovo. Može li se reći, da je svijet djelo božje, gdje je upravo samorađanje njegovo, u kojem je on i roditelj i porod? Smije li se po njemu reći, da je on »veliki inžinir«, koji je zasnovao svijet, kad je taj svijet i inžinir jedno isto — i kad se uzima, da on svijet odnosno sebe sama razvija bez namjere, naprosto po neodoljivoj nuždi bića svojega? Može li se pravo reći, da bog pokreće svijet, gdje se uzima, da ovaj ne proizlazi iz odluke božje, već bog sama sebe u njem ostvaruje? Stvoritelj i stvorenje poklapaju se posvema. Gibanje po uzrocima u zakonito određenim oblicima i fazama čini »dušu« svijeta, ako se tako smije reći za bezosjećajno nastajanje, koje ne poznaje smilovanja, i za silovito događanje, koje ne zna za svrhe, kad je od iskona do završetka krutim determinizmom zauzdana kozmoteogonija. No predodžba o sudbini, koja potječe iz naturalističkoga izvora, a teško se uopće slaže s religijskom predodžbom o bogu, postaje još kako tako snošljiva, dok se uzima makar kao dio božanskoga promisla, kao instrumenat moralnoga reda. Otpadne li ta pretpostavka, uništi li se umnost i svrhovitost u bogu samom, onda postaje užasna i razumljivo je uzbuđenje, koje se diglo protiv takova »iskrivljenja lica božjega«. Racionalizam

Spinozin izazvao je negodovanje — ne toliko po tom, što je logičkom matematikom ubio sentimentalnost i ugušio maštanje, ni po tom, što je kauzalnoj mehanici zatro sve teženje i nastojanje, nego upravo po tom, što je razorio misao o moralnom osnovu svijeta i potpuno ogrezao u apoteozi fizike.

No apstrahiramo li od reakcije religijskoga raspoloženja, Spinozina je kozmoteogonija instruktivna, jer očito pokazuje, kamo se dolazi, ako se put k bogu uzme — od prirode. I Aristotel je u metafizičkoj kvintesenciji nalazio uporište za dokaz eksistencije boga. Spinoza međutim pruža živ dokaz, što se događa, ako se mjesto principa aktivnosti i pasivnosti stavi uzrok i učin, a svrhoviti se oblik, koji dovodi nastajanje u odnos k ideji, zamijeni s besciljnim mehaničkim proizvođenjem. Onda se »prvi pokretač« pretvara u automatsku nuždu, koja na panteističkoj osnovici čini pankinezu božanstva samoga. Radikalno provodeći misao savremene fizike, kojoj je mehanika dala obilježje, Spinoza je razvio naziranje na svijet i život, koje se potpuno ograđuje od moralno-teleološkoga, pa i od organičkoga shvaćanja; mehanizam obuzeo je svijet do srži, te ni panteistički okvir ne može da prekrije mučan utisak, da je bog samo svesilno izlivanje moći — i ništa više. No kakogod nastranom se činila ta pomisao. mora se istaknuti, da je ona zapravo ultima ratio mišljenja, koje ideju boga vezuje na pojam prirode. U prirodonaučnoj perspektivi vođeno umovanje dopušta (po Kantu) pretpostavljanje svjetskoga uzroka, ali to nije mahom isto, što predodžba o bogu. Transcendentalni je »priviđaj«, kad Voltaire kaže: »tout ouvrage demontre un ouvrier«. Kozmološki i fizikoteološki dokaz ne ide do boga. Priroda u čisto razumskom vidu ukazuje se kao pusti sistem uzroka i učina, koji sam po sebi nikako ne ulazi u predodžbu o umnom i moralnom osnovu svijeta. A nije neopravdano pitanje, da li pozivanje na kauzalno-mehanički red uopće potkrepljuje vjersko mišljenje ili ga počem prije smućuje, dajući često povoda sumnji i očajnoj neuviđavnosti. Opažanje pojedinosti možda više govori protiv misli o umnom poretku u svijetu no za nju, a uzme li se, da je ovaj skrovit i u cjelini svijeta uključen, onda je to pretpostavka, koja prelazi granice razumskoga spoznavanja i stoji već na pragu vjerovanja. Izjave iz prirodonaučnoga kruga, kao što je Baconova, da »prava spoznaja« vodi do boga, imaju se smatrati kao *μετάβασις εἰς ἄλλο γένος*, skok u strano područje, a ne kao svjedočanstvo »prirodonaučne svijesti« za religijske potrebe — ako nije možda samo hipokrizija, kojom se prekriva ateistički aspekt prirodnih nauka. Mehanička teologija Spinozina otvoreno priznaje, da bog fizike nema ništa zajedničko s religijskim predodžbama — i tim ujedno utvrđuje, da put do boga religije, kako veli Kant, ne vodi od fizike nego od etike.

Taj historijski argumenat, što ga Spinozina nauka kao pojava u razvoju duha pruža, koliko je važan, toliko još uvijek dosta uvažen: slivanje prirodonaučne misli s religijskom predodžbom svršava sa žrtvovanjem boga prirodi. To je najznačajnija strana naziranja, koje se označuje imenom spinozizma. Sve ostale misli, koje se uza nj vežu, nalaze se manje ili više i drugdje. I što bi se iz nauke Spinozine izvelo s obzirom na odnos »fizike« i »metafizike«, prirodonaučne spoznaje i filozofijske koncepcije, ne pada samo na Spinozu nego i na mnoge druge mislioce. Spinoza stoji sam po radikalnom izvođenju kozmoteologije, po naturaliziranju božanskoga bića u duhu fizikalnoga racionalizma. Težište njegova naziranja leži u tom, da se natura naturans zamišlja kao prirodna sila, što se kauzalno izvija. Misao, da je »natura naturata« kao duh i kao tvar podvrgnuta uzročno-posljedičnom ritmu, nije ni osamljena ni originalno Spinozina. Ona se javlja svuda, gdje se kauzalitet postavlja za jedini način proizvođenja i teleologija svodi na uzgredni produkt mehanički djelovnih sila, gdje se »teorija makine« razvita na području t. zv. mrtve tvari proširuje na organski svijet, pa na duševni život i kulturno-duhovno stvaranje, — gdje se svijest stavlja na mehaniku osjeta, etika na sastav gibanja egoističkih sila, gdje se društveni razvoj zamišlja kao »socijalna fizika« i kulturni proces kao »prirodna povijest« ljudskih djelovanja. Sve su to, istina, varijacije na temu, koju je i Spinoza razvijao, ali ne pretstavlja ono, što je u njega najmarkantnije, u čemu kulminira njegovo rođeno naziranje. No značajno je za Spinozu, da i kraj panfizičke pretpostavke održava dvostruku, odvojenu zazbiljnost, sasvim netaknuti paralelizam. Svijest se ne reducira ni na stranu materije, po formuli $d = f(t)$ ili duh je funkcija tvari, ni na stranu duha po formuli $t = f(d)$ ili tvar je funkcija duha, niti se oba principa sinkretiziraju u predodžbi oduhovljene tvari, nego ostaje zbroj (nama poznata) dva samostalna reda, po formuli: duh i tvar $(d + t)$. No pokazalo se, da se u svijesnom redu na ne potpuno obašnjen način postavlja više etapa: mutno znanje i obično iskustvo, onda pojmovno-bivstveno gledanje i napokon zrenje božanske suštine. U tom treba

mislim, vidjeti crtu, koja odaje slaboću racionalizma uopće i na svoj način osvjetljuje odnos prirodonaučnoga duha i filozofije. Na iskustvu osnovana misao osjeća ponajprije potrebu, da se logički preradi i prevede u »matematički« sistem spoznaja. Svijet u suštini svojoj ili božanski osnov postaje onda metafizički prostor, u kojem su sadržani opći uvjeti pojedinačnih oblika i odnosa. Matematička sekvencija određuje plan kozmičkoga stvaranja. Iz nezorne praznine svemogućnosti izdižu se pojedini momenti kao markirane figure i evolute i opet iščezavaju u nju. Promjenljive modifikacije konkretne zazbiljnosti nalaze tu svoj općeni tip kao pojam trokuta, što obuhvata sve raznovrsne mogućnosti te vrste. Oni pretstavljaju sadržaj vječitosti, što uokviruje sve događaje. Na tu misao veže se onda iracionalna težnja: ne propasti u prolaznosti. već provesti život po mogućnosti u oblicima vječita značenja. To prelaženje od empiričkoga shematizma k logičko-matematičkom i zalaženje u mističku intuiciju očito pokazuje unutrašnju nedostatnost racionalizma uopće. Ono svjedoči i za to, da prirodonaučni duh sam ne može zadovoljiti ljudsku misao, da se zazbiljnost ne iscrpljuje u perspektivi fizike. To je drugo historijsko svjedočanstvo, koje pruža Spinozina nauka. Prirodonaučni duh ima neosporno pravo, da zauzme metodički stav, da je svijet sustav gibanja, i da prema tome nastoji kvalitativna svojstva svesti na kvantitativna određenja, iz doživljaja izlučeni sadržaj opažanja razriješiti u veze i odnose elemenata po sili udara (kauzalno) i prikazati ove kao zakonito nužne oblike postojanja i mijenjanja. Uspjeh, što su ga prirodne nauke tako postupajući polučile, daje im pravo, da na tom stavu ustraju. One imadu pravo, da se brane od pogleda, koji se ukazuju s drugih stajališta i da samo svoj pravac slijede. One imadu pravo, što odbijaju teleologijsko posmatranje i tumačenje, ali se varaju, ako misle, da je tim teleologija iz svijeta uklonjena, što se u prirodonaučnoj perspektivi ne vidi. One imadu pravo, da se drže daleko od vjerskih predodžbi i da ne apeliraju na intervenciju božju, jer za to u osjetnom opažanju ne nalaze osnova, ali s tim još nije naprosto uklonjena religijska misao, jer u pitanju boga i njegova odnosa prema svijetu prirodnim naukama ne pristaje ni pozitivna ni negativna odluka. One imadu pravo, da svoj način promatranja provedu što dalje moguće i njegovu sposobnost potpuno pokažu, koliko to iskustveno stanje dopušta, te nema opravdana razloga, da se apriori isključi pokušaj, da se sve kauzalno legitimira i »aritmetizira«. Ali na kraju kraja treba da su sebi svijesne toga, da je stav njihov iz cjeline apstrahiran, u neku ruku fikcionalan, i samo jednomu profilu zazbiljnosti primjeren. U sinoptičku sliku svijeta ulazi on samo kao komponenta, koja, makar kako važna bila, nužno traži, da se upotpuni gledištima s drugih strana. I kad se to upotpunjenje preduzme, onda će se pokazati i to, kako razum sam ne može da odredi zazbiljnost bitka i spoznavanja, i upućivaće, mislim, na to, da u osnovu svijeta i duha leži metalogički princip, koji možda smijemo zvati voljom. Nedostatnost racinaolizma putiće u posljednjem redu na voluntarističko fundiranje naziranja na svijet i život. A o tom biće govora na drugome mjestu.

Bezimeni turski ljetopisac o bojevima Turaka sa Hrvatima godina 1491 i 1493

Napisao

A. A. Olesnicki

Primljeno u sjednici historičko-filologičkog razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 28. aprila 1931.

Ljeti godine 1930, za svoga putovanja po Bosni, Sandžaku i južnoj Srbiji tražeći rukopisnu građu o turskoj historiji, imao sam dobrotom g. Vladimira Skarića, direktora kr. zemaljskog muzeja u Sarajevu, mogućnost natanko upoznati sadržaj turskog rukopisa, koji se čuva u Bosanskom muzeju pod brojem 552.

Taj rukopis, razmjera 15 + 21 cm, ima svega 166 listova i obuhvata nekoliko različnih djela. Glavno je djelo, na stranama 60 a do 155 b, valjada anonimno, hronika turske carevine. Kažem, valjada anonimno, jer na žalost je tome djelu nestalo početka pa se zato ne može odrediti naslov i ime autora. Pisao ga je po svoj prilici čovjek iz dvorskih krugova, jer je vrlo dobro obaviješten o svim događajima života na carevu dvoru.

Ljetopis se počinje osvojenjem Iznika (stare Nikeje), godine 695 = 1295,[1] a svršava se s godinom 925 = 1519, kad je jamačno bio i završen.

Opisujući ljetopisac događaje bilježi ih riječima »pripovjedač kaže« i upoznaje čitaoca sa događajima sebi savremenima, prema kazivanju pripovjedača, koji su ih dobro poznavali i možda u njima lično učestvovali. O tome svjedoče i potankosti opisa i detaljna obaviještenost pripovjedača o događajima.

Pismo je rukopisa divani (kancelarijsko) i dosta teško čivljivo; u pravopisu ima mnoštvo pogrešaka. Mnoge su riječi pisane fonetički, kako ih je autor iz živih usta čuo. I u hronologiji ima mnogo omašaka; stoga sudimo, da su ga pisali kasniji prepisivači. Pogreške su načinjene ne samo u pojedinim godinama nego često i u decenijama i stoljećima. Ipak je taj rukopis dosta star[2] pa ga treba smjestiti u kraj XVI ili na početak XVII stoljeća.

[1] Iznik je definitivno osvojio sultan Orhan g. 731 = 1331.

Na stranama 130 a, 130 b i 131 a rukopisa naš ljetopisac pripovijeda natanko o bojevima Turaka s Hrvatima godina 1491 i 1493, to jest o srećnima za Hrvate bojevima na »izvorima« Kupe i kod Vrpila mjeseca oktobra 1491 i o strašnom porazu Hrvata kod Udbine na Krbavskom polju 9 septembra 1493.

Kako pripovijedanje ljetopisca daje zanimljive potankosti o tim događajima, koje su osobito vrijedne iz usta njihovih savremenika,[3] — ljetopis je pisan dvadeset i pet godina poslije toga razboja, — prepisao sam, s dopuštenjem g. V. Skarića, spomenute strane, da ih publiciram na ovome mjestu.

Tekst[4]

... Potom preminu bosanski paša (1). Njegovo mjesto dadoše Jakub paši (2) i opremiše ga na Bosnu. On dođe na Bosnu, pripravi akin (3). Hasan beg (4), sin Ali bega, bio je pod zapovijeđu Jakub paše. Ovaj mu povjeri akin i dade mu, kako pripovijedaju, pod zapovijed mnogo ljudi.

Ovaj, došavši, prijeđe sa svojim odjelom rijeku Kuban (5). Oni poharaše mnogo neprijateljskih vilajeta (6) i uzeše plijen. Potom se vraćajući dođoše iznova k brodu na rijeci Kubanu. Kažu, padala je kiša (7); rijeka se razlila preko obala i nije dala mogućnosti prijelaza. Pođoše dalje. Lutahu oko izvora rijeke Kubana i rasuše se po njenim gorama.

Slučajno ih nevjernici opaziše, kako nijesu prešli rijeke radi njene poplave i kako su se posakrivali po gorama oko njenih izvora.

[2] Safvet-beg Bašagić, koji je izrađivao katalog zemaljskog muzeja, ali ga na žalost radi bolesti nije dovršio, pribilježio je na zasebnom, uklopljenom listu, da je to djelo prepisao mujezin džamije sultana Sulejmana II godine 1015 = 1606. Pregledajući rukopis na brzu ruku nijesam mogao naći takove bilješke u samome tekstu.

[3] Sa'd-ad-din Mehmed, poznat kao Hodža Efendi (1538—1599), turski historik, čijim se djelom Tādž-al-Tevārīh (»Kruna ljetopisa«) služio F. Šišić u svojoj raspravi »Bitka na Krbavskom polju« (Vijenac g. 1893), pisao je svoju historiju 75 do 90 godina poslije toga razboja.

[4] Dajem po mogućnosti doslovni prijevod teksta, a dodajem samo neke riječi u uglastim zagradama jasnoće radi. Brojevi u oblim zagradama upućuju na Objašnjenja.

Jednom, noću, beg od Kubana (8) natjera iz okolnih mjesta raju (9), zapovjedi isjeći tu goru i pohvata putove pristupa k njoj. Potom on sam s vojskom stade na [glavnom] prolazu u tu goru.

S ove [naše] strane Hasan beg, vidjevši, da je postalo takvo stanje, odmah sâm udari na te nevjernike (kafire). Nevjernici ih obasuše kišom strijela, strijeljahu na njih iz pušaka i pogubiše mnogo ljudi.

Pravovjerni vidješe, da je položaj takav, i zatim napeše svu snagu, da bi se spasli. Junaci (đigiti), konjanici, otevši se odavde umakoše, a tko osta [u boju] pješac, ostavi svoga konja i nalutavši se u šumi izađe na suprotnu stranu šume. Mnogo ljudi izgibe. No i sa strane nevjerničke mnogi padoše (10).

Zatim, pošto se i Hasan beg spasao iz toga boja, svi koji bjehu pješaci, strčaše se k njemu. Put im bješe preko neprijateljske zemlje.

Odmah beg od Kubana posla čovjeka k sinu kraljevu (11). Taj kraljev sin obično življaše u Budimu. On [mu] kaza: »Što stojiš [i ne dolaziš u pomoć]? Turci dođoše i opustošiše naš vilajet. Ja s moje strane odvratih Turcima na isti način i pobih mnogo njihovih ljudi. — Zašto ih ne bi i ti uhvato straga? Vojska je njihova iznemogla i ti bi je svu uništio.«

Kad sin kraljev dozna za takav položaj, hitro skupi oko sebe mnogo ljudi i sakri se u neku malu busiju (12).

Netom muslimani dođoše na to mjesto, oni mahom, izašavši iz zasjede, udariše na njih sa četiri strane.

Šta da urade pravovjerni? Umorni, iznemogli, goli vojnici! Snage da se biju nijesu imali. [Nevjernici] uništiše ih sve, samo neke zarobiše. Hasan beg sa dva ili tri čovjeka pobježe u dubinu šume [i] spase se. A ostali svi izgiboše (13). To se dogodi [896] ... godine po Hidžretu.[5]

Hasan beg spasavši se dođe i izvijesti Jakub pašu, kako je bila stvar. [Ovaj] odgovori: »Što može [čovjek] učiniti? Sve je po Alahovoj naredbi (emeru).«

Prođe ta godina. Na godinu Jakub paša skupi opet sve bivše svoje podređene ljude, koliko god bješe spahija i akindžija. Postara se vrlo za jako naoružanje (14). Svega skupi četiri [tisuće] ljudi (15).

Imaše tajnu namjeru, da se iznova ogleda s tim nevjernicima (16). Zatim potrča.

[5] U rukopisu piše 994 godine = 1585, što je očevidna pogreška.

Na ovoj [neprijateljskoj] strani beg od Kubana dobi glas, da na nj ide bosanski paša Jakub paša. Taj glas on priopći sinu kraljevu, prokletomu Dijanu.

Dijan, i kralj (17) također, kolikogod imahu vojnika, [sve sabraše]. Svega sakupiše petnaest tisuća ljudi (18).

Došavši zatim, oni su se sukobili licem u lice s Jakub pašom.

Zametnuše velik boj. Treći dan (19) nevjernici, ne mogući više odolijevati pravovjernima, budu ametom razbijeni. Sin kraljev Dijan, videći taj poraz, dade se u bijeg (20).

Gazije dovedoše toliko sužnjeva, da je svaki čovjek dovukao po deset robova (21). [Zajedno s time] oni razgrabiše i uzeše sav njihov tabor.

S takvim veseljem vratiše se i padoše [u tabor] u rodnim mjestima.

Zatim Jakub paša preda svojim ratnim drugovima izvještaj o pohodu i otpravi ih zajedno sa sužnjevima u Istambul k sultanu Bajazidu. Došavši oni stadoše pred sultana Bajazida. Sultan Bajazid, obradovavši se, nagradi pridošle junake zadovoljivši sve njihove molbe.

Taj radosni događaj zbio se [898] godine[6] po Hidžretu.

Kazivahu, da su [pravovjerni] zarobili jednoga bega po imenu bana Derendžila (22). Njega sultan Bajazid posla u tamnicu u Kara Hisar (23).

Objašnjenja

(1) Namjesnik bosanski Sinan beg, kojega domaći bosanski pisci drže Hercegovcem. Umro je dakle g. 895 = 1490.[7]

(2) Junački i energični Derviš Jakub paša, kojega zapadni savremeni izvornici često nazivaju Hadum (eunuh). On je očevidno uživao zaštitu i povjerenje sultana Bajazida II. Još dok je Bajazid bio namjesnikom u Amasiji, bijaše Jakub njegov kapu aga, to jest majordomus. Kasnije bijaše beglerbegom u Karamanu, turskom vilajetu u Anadolu sa stolicom pašinskom u Koniji, za namjesništva Bajazidova sina Alemšaha. Njegovo namjesništvo u Bosni, po riječima Bašagićevim, uzvitlalo je pravu uzbunu. Poslije pobjede na Krbavskom polju imenovao ga je Bajazid beglerbegom rumelij-

[6] U rukopisu piše g. 904 = 1498, ali i to je pogrešno.

[7] Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900, str. 22 i Znameniti Hrvati u Turskoj carevini, Zagreb 1931, str. 68.

skim na mjesto Jahja paše. (Sa'd-ad-din, Tādž-al-tevārīh, 1863, sv. II, str. 73. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, 1834, Bd. I, str. 641—642. Dalje navodim kao GOR.)

(3) Āqīn (od glagola aqmaq, teći, trčati, poteći na sve strane) razzia, konjička provala, zatrka, haranje. U starijem hrvatskosrpskom jeziku »drčanje« (trčanje), koje tačno odgovara turskoj riječi (teći = trčati). U početku osmanlijskih osvajanja bijahu to provale, koje je vršio osobiti rod turske lake konjice, aqindži, u hrvatskosrpskim spomenicima akindžije ili akanžije. Obično su išli pred redovnom vojskom i svojim brzim kretanjem i strašnim haranjem dovodili u strah zemlje, s kojima su Turci ratovali. Nijesu imali ni spahiluka ni plaće, nego su živjeli od plijena (tōjum, jaghmā), koji su otimali u neprijateljskom području. Godine 935 = 1529, za prve podsade Beča dopirali su preko Linza do Regensburga, harajući i natapajući krvlju svu zemlju. (Encyclopédie de l'Islam, vol. I p. 243.)

Zapovjedništvo nad akindžijama dugo se vremena nalazilo u rukama stare turske plemenite porodice Mihal-oglu, prelazeći u nasljedstvo s oca na sina. Mihal-oglije bili su potomci znamenitoga turskog vojskovođe Köse (»Ćoso«) Mihala, Grka poturice, prijatelja i saradnika sultana Osmana i Orhana.

U drugoj polovini XV vijeka osobito se proslaviše u turskoj historiji svojim »trčanjem« na zemlje Ugarske, Austrije i mletačke republike i strašnim zvjerstvima nad stanovnicima tih zemalja, najviše Slovenima, dva brata Mihal-oglije: Ali beg i Iskender beg. Oni vladahu prostranim zemljama u donjem Podunavlju i po svome nezavisnom položaju i važnoj ulozi tokom historijskih događaja bijahu nalik više na nezavisne vazale nego na pokorne robove svoga moćnoga vladara. (N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches, Gotha, 1909 Bd. II str. 204—205.)

(4) Gazi Hasan beg Mihal-oglu, sin spomenutoga Ali bega i Madžarice, koju je Ali beg zarobio[8] u boju kod Bezazisa mjeseca decembra g. 1460, kad su 3.000 akindžija ametom porazili ugarsku vojsku od dvadeset tisuća momaka i zarobili njena vođu Mihaila Szilagyija,, ujca Matijaša, kralja ugarskoga i hrvatskoga. Turski pjesnik Muhammed Suzi (umro g. 931 = 1524), koji je bio lični tajnik (»kātib«) Ali bega i opjevao njegove gazevate (gaziluk) u golemom pjesničkom djelu od petnaest tisuća bajtova (distiha), zove Madža-

[8] Mehmed Nuzhet paša, Ahvāl-i Ghāzī Mīhāl, Carigrad g. 1315 = 1897, str. 60. Dalje navodim ovo djelo kao AGM.

ricu, kojom se oženio Ali beg, Marija (Meriem) i kaže, da je bila kći jednoga moćnog vlaškog (Iflāq) bana. (Vidi Codex 535 Orijentalne zbirke Jugoslav. akademije, str. 5 b, dist. 127.) — Mehmed Nuzhet paša, turski historik, potomak plemena Mihal-oglija, koji je u XIX vijeku napisao djelo, posvećeno historiji svoga plemena, pod naslovom Ahvāl-i Ghāzī Mīhāl, drži ovu Madžaricu za kćer samoga Matijaša, što je, dakako, netačno, jer Matijašu g. 1460 nije bilo još ni dvadeset godina. Veću vrijednost ima svjedočanstvo Suzi Čelebije, savremenika i tajnika Ali begova. Ne bi li ova Marija mogla biti kćerkom samog Mihaila Szilagyija? Madžarska akademija, kojoj sam se obratio radi provjerenja ovoga nagađanja, ljubazno mi je saopćila, da je u savremenim madžarskim ispravama zabilježeno samo to, da se Mihailo Szilagyi oženio između 1451 i 1453 godine Margaritom, kćerju Somlyoi Bathori Ladislava, ali iz toga braka nije imao djece. No možda je to bio drugi brak Szilagyijev. Bilo kako mu drago, Ali beg, oženivši se spomenutom Marijom, dao joj je ime Mahtab Hanum, što znači Mjesečina. Bila je očito žena ljubimica Ali bega, jer je sahranjena u Plevni pored turbeta svoga muža.[9] Treba spomenuti, da se pleme Mihal-oglija ponosilo svojim bračnim vezama. Mihal-oglije pretendovali su na srodstvo sa vizantinskim Paleolozima, sa vojvodama od Savoje i sa francuskim kraljevima.[10] Iz onoga, što je prije rečeno, izlazi, da za akina g. 1491 Hasan begu nije bilo još trideset godina. Bijaše najmlađi sin Ali begov. Nije nimalo za čudo, što mu je Jakub paša povjerio akin, jer znamo, da je Mihal-oglijama pripadalo od starine vodstvo nad akindžijama.[11] Savremeni zapadni ljetopisci zovu Hasan bega Skayn pašom.[12] To ime nije jasno; bez sumnje je iskvareno, jer u turskom se jeziku riječ ne može počinjati sa dva suglasnika.

Poslije razboja kod Udvine turski ljetopisci više gotovo ne spominju imena nesretnog vojskovođe Hasan bega Mihal-oglije. Našao sam o njemu samo jednu bilješku pod g. 908 = poč. 7 VII 1502 [V. anonimni »Tevārīh al-i 'Osmān«, Paris, Bibl. Nation., AFT (Ancien Fonds Turc) N° 99 f, 185 b i 186 a i Supplement turc N° 1047 f. 148 a i 148 b], gdje je Hasan beg opet bio loše sreće u borbi s Petrom od Bozina, erdeljskim vojvodom, koji je bio napao

[9] A G M, str. 61.
[10] Encyclopédie de l'Islam, vol. I, p. 423.
[11] Hammer, G O R, 1834 Bd I, str. 159, 307, 471.
[12] Klaić, Povjest Hrvata, sv. II, dio 3, str. 188.

sa svojom konjicom Vidinski sandžak na kraju septembra ili na početku oktobra 1502. (Isp. Klaić, Povjest Hrvata, sv. II, dio 3, str. 217 i 220.)

Evo što se kaže o Hasan begu u pariskim rukopisima:

»... Iznenada od strane Ungurusa pojavi se jedna-dvije tisuće kafira (nevjernika). Našavši zemlju, u odsutnosti gospodara [bez zaštite], hitro su je prošli i opustošili i opalili Vidinski okrug. Zatim uzevši roblje i plijen otiđoše. Prestrašeni begovi rumelijski mjeseca Rebi-al-Ahira 908 godine [okt.-nov. 1502] iz Drinopolja, njegove najbliže okolice, a i iz drugih gradova i mjesta stadoše silom i nasilno kupiti akindžije i staviše ih pod zapovijed Hasan bega, sina Ali bega Mihal-oglije. Oni pođoše na put, ali bez koristi i uspjeha, jer njihove namjere i misli nijesu bile blage (ḥair). Iznuđivanjem pokupili su od trgovaca novce pod izlikom otkupa od novačenja. Mjesta, kuda su dolazili i kuda su prolazili, oni su kao dušmani razarali, kuće plijenili i harali... Naposljetku, ne načinivši ništa, opet se raziđoše. Samo što su svojim zulumom zadali strah i trepet trgovcima muslomanima. Zbog toga gazije prozvaše taj pohod »ghazā-i jūf« (izgubljena vojnica).«

Svoje sjedište imao je Hasan beg na svom čifluku Ghōrnā Dūsvičā u okolini Plevne, kako se vidi iz vakfije (zakladne isprave) Ali bega Mihal-oglije u AGM str. 89, koja ga naziva Gazi Hasan beg Mihal-oglu.

(5) Rijeka Qūbān je valjada Kupa.

(6) Po svjedočanstvima Viljema Turjaškoga (Auersperga) i Jakoba Unresta Turci su opustošili okolinu Zagreba, zatim su krenuli na Krško, Novo Mjesto i porobili i poharali svu donju Kranjsku. (Klaić, op. cit., str. 188.)

(7) I zapadni ljetopisci pišu o mnoštvu kiša i poplavama rijeka.

(8) Beg od Kubana znači gospodar zemalja oko Kupe. To će biti jamačno Bernardin Frankapan, knez Krka i Modruša (1453—1530), sin Stjepana II Frankapana (1416—1481) i njegove žene Ižote (umrla 1456), kćeri Nikole III, markgrofa od Este. Bio je oženjen Lujzom od Aragona, bratučedom Beatrice, žene kralja Matijaša. A. Bonfinije govori, da je Bernardin bio »junak neukrotljive hrabrosti i odvažnosti« (indomitae fortitudinis et audaciae).

Klaić (Krčki knezovi Frankopani, Zagreb, 1901, str. 266. Izdanje Matice Hrvatske) ovako određuje, po prilici za to vrijeme,

granice države kneza Bernardina i njegova oca Stjepana II: »... Državina kneza Stjepana i sina mu Bernardina bijaše se tako razširila sve do Kupe i Kranjske medje. Uz župu Modruše (Tržan, Plasi, Vitunj, Tovunj), Dubovac na Kupi i Grobnik u Vinodolu držali su oni sada Ozalj i Ribnik, zatim neka mjesta u današnjem gorskom kotaru kao Lukovdol (Severin), Vrbosko, Moravice, Brod, Lokve i Delnice. Njihova je gospoštija neposredno medjašila s posjedom kneza Martina tako u Vinodolu kao i u Pokuplju. U to vrijeme stali su se pogadjati i s knezom Martinom, koji je u ono vrijeme počeo raspolagati svojim imanjima za slučaj svoje smrti. Knez je Martin namijenio bratu i sinovcu poglavito svoje gradove Trsat i Novi (Novigrad), a možda još Hreljin i Drivenik u Vinodolu...« »Po stečenom gradu Ozlju stala se je poslije i loza kneza Stjepana II i sina mu Bernardina nazivati Ozaljskom...«

Iz toga vidimo, da je dobra polovina imanja Bernardinovih ležala na Kupi ili u njenoj blizini.

(9) Raʿāǰā, kako obično Turci nazivahu svoje podanike, seljake, ratare, bez razlike vjere, ovdje znači kmetove kneza Bernardina.

(10) Iz opisa ovoga boja na »izvorima« Kupe vidimo, da je vojska kneza Bernardina zadala teške gubitke akindžijama Hasan-begovim i time kao pripravila dalju pobjedu kod Vrpila.

(11) Sin kraljev je herceg Ivaniš Korvin. Dalje ga naš ljetopisac naziva malʿūn Dijān, »prokleti Dijan«. Ivaniševa djeda, Janka od Hunjada (»Sibinjanina«), gubernatora kraljevine Ugarske, nazivaju turski ljetopisci »malʿūn Janqō«.

(12) Po zapadnim izvorima znamo, da Ivaniš Korvin nije sam učestvovao u boju kod Vrpila; hrvatskom je vojskom zapovijedao Ladislav od Egervara, ban hrvatski.

(13) Zapadni izvori tvrde, da su turski gubici kod Vrpila bili mnogo manji. Oni po svoj prilici nijesu bili dobro obaviješteni, jer ne znamo, kakvu bi svrhu imao turski pisac, da preuveličava turske gubitke.

(14) Znamo, da su ovaj put Turci doista bili vrlo dobro naoružani. Jan Hasištejnsky z Lobkovic, kaže: »Otkad svijet pamti, nikad nijesu vidjeli oružjem tako opremljenih Turaka, kao ovi što su bili, imajući na sebi, jednako kao kršćani, pancire, ovratnike,

oklope sprijeda i straga i kacige.« (Jana Hasištejnského z Lobkovic Putování k Svatému Hrobu. Česká akademie v Praze, 1902, str. 95.)

(15) Ljetopisac, određujući snagu Turaka sa četiri tisuće ljudi, možda je svijesno griješio, da bi uzveličao tursku pobjedu. Teško je pomisliti, da bi bosanski namjesnik, pokupivši sve svoje ljude akindžije i spahije, sakupio ih samo četiri tisuće. Zapadni izvori određuju broj turske snage od šest do deset tisuća.

(16) Turci su smatrali glavnim uzročnikom svoga poraza od g. 1491 kneza Bernardina. Znamo, da je Jakub paša ovaj put osvojio, oplijenio i popalio stolicu Bernardinovu Modruše.

O tim svojim osvetnim planovima Jakub paša izvijestio je na vrijeme Bajazida II, koji ih je ne samo odobrio nego se i sam spremao da pođe na tu vojnicu. O tom nalazimo svjedočanstvo u poklisarskom izvješću, koje je Ivanu III, velikomu moskovskom knezu, poslao na početku g. 1493 iz Perekopa K. Zabolotski, njegov poklisar. Zabolotski bio je dobio te obavijesti od turskog poklisara, koji je bio došao u to vrijeme iz Carigrada na Krim k tatar-hanu. Vidi Б. А. Уляницкій, Матеріялы для исторіи взаимныхъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи, Валахіи и Турціи въ XIV—XVI вв., 1887, стр. 122-123.

Odlomak rečenog izvještaja glasi:

.... Да пріѣхалъ ко царю отъ турского человѣкъ и сказывалъ: Матеяшевъ сынъ королевъ хромой сбилъ угорьского короля да и сѣлъ на королевствѣ, и турской, сказываетъ, послалъ своихъ людей многихъ на Матеяшева сына и самъ хочетъ поити на него жъ. [Крымск. дѣла I, л. 380]. — Ovaj hromi sin kralja Matijaša jest herceg Ivan Korvin, gore spomenuti »malʿūn Dijān«.

(17) Vladislav II, kralj ugarski i češki (1490—1516).

(18) Broj kršćanske vojske označen je tačno.

(19) Jamačno je ljetopisac nabrojio dva dana, kad su trajali pregovori između Jakub paše i Hrvata za propuštanje turske vojske, i možda se dogodiše manji sukobi.

(20) Fantazija turskog ljetopisca. Iz boja je pobjegao knez Bernardin.

(21) Ubrojivši muško, žensko i djecu, koje su Turci porobili nakon razboja.

(22) Emerik Derenčin iz Drienčana u gemerskoj županiji, danas u Čehoslovačkoj.

(23) U osmanskoj carevini bilo je više Kara Hisara, koji su se razlikovali između sebe pridjevcima. Kako svjedoči Saʿd-ad-din (Tādž-al-tevārīh sv. II, str. 78), ban Derenčin bio je poslan u tamnicu u Kara Hisar-i Sahib, koji se inače često zove Afiun Kara Hisar, a nalazi se u bruskom vilajetu. Tada je to bio grad i vojničko uporište za tursku vojsku, koja je ratovala protiv Misira (Egipta). (Encyclopédie de l'Islam vol. II, p. 778-9.)

Završujući ovim komentiranje odlomka turskog ljetopisa, ne možemo da ne prigovorimo našemu ljetopiscu neku vjersku tendencioznost (ali koji je od tadašnjih historika prost od nje?) i možda nedovoljnu kritičnost prema činjenicama, koje iznosi. Ipak smo mu zahvalni, što nam je očuvao neke podatke, koji bacaju novu svjetlost na tešku borbu Hrvata na izmaku XV vijeka sa njihovim strašnim neprijateljem.